

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks 25 (1999)

Doopsgezinde Bijdragen
nieuwe reeks nummer 25
Verzameld door
de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring

W. Bergsma

D. de Clercq

G.A.C. van der Lem

B. Rademaker-Helfferich

P. Visser (voorz.)

S. Voolstra (secr.)

S. Zijlstra

uitgegeven door de
Doopsgezinde Historische Kring
Singel 452, 1017 AW AMSTERDAM

Doopsgezinde Bijdragen

nieuwe reeks nummer 25

Doopsgezinde Historische Kring

Amsterdam

1999

Omslagillustratie:

*d'Arke des verbonds in 't H. der Heiligen. EeKe,
447 in: Petrus Cunaeus.*

De Republyk der Hebreen of Gemeenebest der Joden onder de Wet der Ceremonien den Dienstbaar Jerusalem, Vervolgd op de Drie Boeken van de Heer Petrus Cunnaeus. Uyt de naargelaten Schriften van Wijlen H.W. Goeree. Amsterdam, W. Goeree, 1683. Deel II, to.p. 150

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

Doopsgezinde

Doopsgezinde Bijdragen [verz. door de redactiecommissie van de
Doopsgezinde Historische Kring]

Nieuwe reeks 1 (1975) – ...

Amsterdam: Doopsgezinde Historische Kring

ISSN 0167-0441

Verschijnt jaarlijks

Bijdragen nr. 25 (1999)

Met lit. opg.

ISBN 90-6550-177-0

Trefw.: doopsgezinden; opstellen / bibliografie

© 1999 Doopsgezinde Historische Kring

Uitgever: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum

Eindredactie: S.Zijlstra

Inhoud

Redactioneel

Brad S. Gregory	<i>Het martelaarschap: voorgeschreven en beschreven. Menno's Troestelijke Vermaninge en het Offer des Heeren</i>	11
Daniel Horst	<i>Een doperse bijeenkomst op een katholieke propagandaprent uit 1590</i>	23
S. Zijlstra	<i>Gereformeerden en Doopsgezinden in Emden, ca. 1560-1620</i>	41
Gary K. Waite	<i>Dopers anticlericalisme en lekenheiligheid. Doperse heiligen en heiligheid in de Nederlanden</i>	65
Adriaan Plak	<i>Portfolio Jan Luyken</i>	85
R.C. Lambour	<i>De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612-1678) in Amsterdam</i>	113
Piet Visser	<i>De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld</i>	167

BRONNEN

Attila Kis	<i>De brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam, 15 februari 1667</i>	197
------------	---	-----

MEDEDELINGEN

Erratum DB 1998	229
Stand van zaken onderzoeksproject Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek	229
Studiedag te Leeuwarden op 28 mei 1999	231

RECENSIES

Snyder	<i>Anabaptist History and Theology</i> (S. Voolstra)	232
Friesen	<i>Erasmus, the Anabaptists and the Great Commission</i> (S. Voolstra)	234
Spaans	<i>Armenzorg in Friesland</i> (A. van der Lem)	235

SIGNALEMENTEN	240
VERENIGINGSNIEUWS	
Najaarsexcursie van de DHK 23-25 oktober 1998	250
Voorjaarsbijeenkomst van de DHK op 29 mei 1999	256
Ledenlijst	257
Adressen auteurs	258

Redactioneel

Voor u ligt de inmiddels al weer 25ste aflevering van de *Doopsgezinde Bijdragen*, een feit dat in november van dit jaar op passende wijze herdacht is en waar we hier even bij willen stilstaan. De eerste stap naar de oprichting van de Doopsgezinde Historische kring werd gezet op 30 oktober 1973. Op Hervormingsdag kwamen in de Singelkerk de volgende personen samen: I.B. Horst, J.P. Jacobszoon, L.D.G. Knipscheer, L. Laurensse, H.W. Meihuizen, S.L. Verheus, D. Visser en S. Voolstra. Uit hun midden werd S.L. Verheus, hoofd van de afdeling Mennonitica in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, tot voorzitter benoemd en D. Visser, theologisch student en assistent van prof. dr. I.B. Horst, tot secretaris. Besloten werd om statuten en een huishoudelijk reglement voor de nieuw op te richten vereniging te ontwerpen, een taak waaraan K. Kroon, grootboekhouder van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam, zijn beste krachten zou geven. Uitnodigingen werden verzonden om leden te werven.

De respons was dermate bemoedigend dat op 23 maart 1974 in de doopsgezinde kerk te Amersfoort de officiële oprichtingsbijeenkomst gehouden werd, waar 55 van de inmiddels 103 genoteerde leden aanwezig waren. S.L. Verheus, K. Kroon en D. Visser werden gekozen tot resp. voorzitter, penningmeester en secretaris van het Dagelijks Bestuur. In de werkgroep namen de overige bovengenoemde personen zitting, aangevuld met W.H. Kuipers. Het vijfmanschap Jacobszoon, Kuipers, Meihuizen, Visser en Voolstra nam tevens zitting in de redactiecommissie die de uitgave van de *Doopsgezinde Bijdragen*, *nieuwe reeks* en van *Doperse Stemmen* op zich nam.

Nog in datzelfde jaar bracht de DHK met grote voortvarendheid en weinig geld als eerste van de serie *Doperse Stemmen* een gepopulariseerde hertaling uit van de 'Artikelen van Schleithem' (1527), met als titel *Broedertlijke Vereniging*. Het boekje was bedoeld als studiemateriaal voor de Europese doopsgezinde conferentie, die van 8 tot 13 juli 1975 in Zwitserland gehouden werd ter herdenking van het feit dat in Zürich/Zollikon in januari 1525, dus 450 jaar daarvoor, de eerste gelovigendoop werd voltrokken. In het 'Woord vooraf' tot deze publicatie klinkt in de woorden van J.P. Jacobszoon door wat de uitgevers dreef, namelijk de noodzaak van een fundamentele herbezinning op de doopsgezinde identiteit: 'Het ware vurig te hopen dat men in 1975 zou kunnen komen tot een nieuwe, soortgelijke uitspraak over wat ons eigenlijk vanuit de bijbel bezig houdt en verbindt om leer (!) en leven daarnaar in onze tijd te richten'.

In het jubileumjaar 1975 zag vervolgens het eerste jaarboek van de DHK, een voortzetting van de befaamde *Doopsgezinde Bijdragen* (1861-1919), het licht. In het

verslag van de ledenbijeenkomst van 9 november, waar de inhoud van de Broederlijke Vereniging uitvoerig werd behandeld, lezen we dat het ledental (dat eind 1975 al van 103 tot 166 gestegen was) voor een gezonde exploitatie van de uitgaven in de buurt van de 500 gebracht moest worden. Met zo'n 635 leden is 25 jaar later deze kwantitatieve doelstelling wel gehaald. Of het DHK in de afgelopen kwart eeuw voldoende draagvlak heeft gevonden voor de aanvankelijke kwalitatieve doelstelling is evenwel de vraag. Reden te meer om met hernieuwde kracht en inspiratie de activiteiten van de vereniging voort te zetten, 'zulks ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder'. In deze geest heeft de DHK op 6 november in 'Mennorode' te Elspeet een terugblik geworpen op zijn eigen 25-jarige geschiedenis tijdens een feestelijke ledenbijeenkomst. Met hetzelfde elan presenteert de redactie hierbij de 25e aflevering van het jaarboek.

De belangstelling voor het dopers verleden is nog altijd groot genoeg om ook dit jaar weer een nummer te vullen met artikelen, recensies en signalementen betreffende de doperse geschiedenis. Dat dit niet een zuiver Nederlandse aangelegenheid is bewijzen wel de auteurs, die hun bevindingen in dit nummer hebben neergelegd: de helft is van buitenlandse origine.

Brad Gregory opent dit nummer met een beschouwing over het martelaarschap. Hij heeft ontdekt dat er een nauwe relatie bestaat tussen het voorwoord van het *Offer des Heeren* en de *Troestelijke Vermaninge* van Menno Simons. Daniel Horst beschrijft een katholieke propagandaprent, die een doperse bijeenkomst uit de tweede helft van de zestiende eeuw afbeeldt, Gary Waite betoogt dat de katholieke heiligencultus uit de Middeleeuwen een lang leven heeft gehad (tot in de zeventiende eeuw) en dat ook bepaalde doopsgezinden er niet immuun voor waren. Samme Zijlstra beschrijft aan de hand van de akten van de Emdense kerkenraad de verhouding tussen de doopsgezinden en de gereformeerden in die stad, en vooral hun verschillen in ideologisch opzicht.

Een prominente rol is in dit nummer weggelegd voor de dichter en tekenaar Jan Luyken, aan wie in dit jaar in de Amsterdamse universiteitsbibliotheek een tentoonstelling is gewijd. Piet Visser toont aan dat Luyken, die binnen het doopsgezinde kerkverband weinig activiteiten tentoonspreidde, wel degelijk diep beïnvloed is door het doperse milieu. Een fraaie portfolio, samengesteld door Adriaan Plak, completeert dit artikel.

Een bijzondere vermelding verdient het artikel van Ruud Lambour over Daniel Zwicker en diens familie en vrienden. Op basis van nauwgezet archiefonderzoek geeft hij massa's gegevens over Zwicker, waarvan een groot aantal Zwickers meest recente biograaf Bietenholz is ontgaan. Ook geeft dit artikel inzicht in het reilen en zeilen van de diverse emigranten, die om hun geloof naar de Nederlanden gevlucht waren. Hierbij sluit de gepubliceerde bron, de brief van Adam Francke, die uit Transsylvanië afkomstig was, nauw aan. In een korte, maar nauwkeurige inlei-

ding plaatst Attila Kis de brief tegen de achtergrond van de gebeurtenissen in Oost-Europa en laat ons kennis maken met de Hongaarse literatuur hierover.

Een aantal recensies en signalementen completeren het geheel. We willen de schrijvers van de artikelen hierbij hartelijk dank zeggen en de lezers veel plezier met de lektuur toewensen.

De redactie: W. Bergsma, D. de Clercq, G.A.C. van der Lem, B. Rademaker-Helferich, P. Visser, S. Voolstra, S. Zijlstra (eindredacteur)

Het martelaarschap: voorgeschreven en beschreven

Menno's *Troestelijke Vermaninge* en het *Offer des Heeren*¹

Met dit artikel willen we een tot nog toe niet gesignaleerde overeenkomst onder de aandacht brengen tussen de twee belangrijkste doopsgezinde teksten uit het midden van de zestiende eeuw, namelijk Menno Simons' traktaat *Troestelijke Vermaninge* uit 1554/5 en het *Offer des Heeren*, het martelaarsboek, waarvan de eerste uitgave in 1562-1563 verschenen is. Tot nu toe heeft niemand gemerkt dat bijna de helft van het voorwoord op het martelaarsboek zonder meer een uittreksel en bewerking is van het voorwoord uit het traktaat van Menno Simons.² De bewijzen hiervoor zijn overduidelijk, wanneer we de teksten naast elkaar leggen (zie bijlage). Dit biedt ons de mogelijkheid stil te staan bij het verband tussen beide werken. Ook kunnen we nu aantonen dat de schrijver van het anonieme voorwoord op het *Offer des Heeren* bij zijn bezigheid een exemplaar van Menno's traktaat voor zich had.

Vanaf ongeveer 1550 begonnen de volgelingen van Menno in de Nederlanden in aantal toe te nemen. Terzelfdertijd nam ook de druk van de centrale overheid op de lokale autoriteiten toe om dopers, die geen berouw toonden, als ketters terecht te stellen. Dit gebeurde vooral in de steden van de zuidelijke Nederlanden. De rechtsgrond voor deze ingrijpende maatregelen werd gevormd door het in 1550 door Karel V afgekondigde 'bloedplakkaat'. De gevolgen hiervan waren dramatisch, vooral ook door de combinatie van het plakkaat met de reorganisatie van de inquisitie in de Nederlanden, die de keizer enkele jaren tevoren had doorgevoerd en diens eis dat de lokale autoriteiten met de inquisiteurs moesten samenwerken bij het verhoren en straffen van ketters.³ In Gent bijvoorbeeld,

1 Brad Gregory is assistant-professor in de geschiedenis aan Stanford University, Californië. Dit artikel is onder de titel 'Prescribing and Describing Martyrdom: Menno's *Troestelijke Vermaninge* and *Het Offer des Heeren*' verschenen in *The Mennonite Quarterly Review* 71 (1997) 603-613.

2 In geen enkele van de navolgende studies over het *Offer des Heeren* wordt melding gemaakt van deze overeenkomst: J.G. de Hoop Scheffer, 'Onze martelaarsboeken', *Doopsgezinde Bijdragen* 4 (1870) 45-89; de inleiding van S. Cramer op de kritische uitgave van de editie uit 1570 van het *Offer des Heeren* in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* II (Den Haag, 1904), 3-4; F. Pijper, *Martelaarsboeken* (Den Haag, 1924), 73-107; *The Mennonite Encyclopedia* IV, 22.

3 Zie over de reorganisatie door Karel V van de inquisitie: J. van de Wiele, 'De inquisitierechtbank van Pieter Titelmans in de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 97 (1982) 19-63, vooral 20-21; P.E. Valvekens, *De inquisitie in de Neder-*

waar gedurende de jaren veertig geen enkele doper terechtgesteld was, werden gedurende de jaren vijftig 38 executies voltrokken, terwijl in het volgende decennium nog eens 61 volgden.⁴ Het samenvallen van de twee voorvallen – het groeiende aantal volgelingen van Menno en de verhevigde dreiging, waarmee zij geconfronteerd werden – vormt de religieus-politieke achtergrond voor het vervolgingen van zowel Menno's *Troestelijke Vermaninge* als het *Offer des Heeren*. De vervolging waren even zwaar als die in de tweede helft van de jaren '30, na de val van Munster. Dit stelde de dopers voor de lastige vraag: hoe gaan we met deze vervolgingen om?

Menno's reactie op de vervolgingen is een van de belangrijkste bronnen voor het verkrijgen van inzicht in de doperse visie op het martelaarschap, hetgeen door de wetenschappers overigens reeds lang onderkend is.⁵ In zijn schuilplaats in Noord-Duitsland hield hij zich uitvoerig bezig met de vraag wat de betekenis van de vervolging was en hoe daarop te reageren. Een traktaat hierover werd in 1554 of 1555 anoniem in Fresenburg gepubliceerd.⁶ Zoals Menno in het voorwoord uitlegt, had God Jezus Christus, 'die so vele hondert jaren unbekent geweest is', opnieuw geopenbaard en riep Hij de mensen, die tot nog toe bezoedeld waren met zonde op 'uth de vuyle stinckende graven hoeres ungheloofs unde ungherechticheden' te gaan naar 'dat nieuwe, unbestraffelijke leven'. Zij dienden de 'truwelosen heerderen' en 'rytender wulven' te verlaten en zich te begeven 'under die handt unde bewaringe hoeres eynighen unde ewighen heerders Jesu Christi'.⁷ Daarom 'reppen sick nu allenthalven alle helssche poorten' en keren de vervolgers zich tegen degenen die Gods roep beantwoorden, hetgeen

landen der zestiende eeuw (Brussel, Amsterdam, 1949), 227-228. Zie voor de betreffende keizerlijke documenten: J. Lameere en H. Simont, ed. *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, V (Brussel, 1910), 227-231, 231-232.

⁴ A.L.E. Verheyden, *Het Gentsche martyrologium* (Brugge, 1945), xxiv, 5-31.

⁵ Zie bijvoorbeeld de nadruk die in het klassieke artikel van Ethelbert Stauffer, 'The Anabaptist Theology of Martyrdom', *The Mennonite Quarterly Review* 19 (1945) 179-214 (eerder verschenen als 'Taufertum und Martyrertheologie', *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 52 (1933) 545-598) op dit traktaat gelegd wordt. Meer recent heeft C.J. Dyck de redenen, die Menno geeft voor het vervolgen van zijn volgelingen en die opgesomd worden in de *Troestelijke Vermaninge*, gebruikt als leidraad in zijn artikel 'The Suffering Church', *The Mennonite Quarterly Review* 59 (1985) 2-23.

⁶ Zie over de vermoedelijke datum van publicatie: M. Keyser, 'The Fresenburg Press: An Investigation Pertaining to Menno Simons' Printing Office in Holstein, Germany, 1554-1555' in: I.B. Horst, ed. *The Dutch Dissenters. A Critical Companion to Their History and Ideas* (Leiden, 1986), 179-186, vooral 183-184. Zie ook P. Valkema Blouw, 'Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips', *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991) 31-74, vooral 45-47.

⁷ Menno Simons, *Eyne Troestelijke Vermaninge van dat lijden, cruyze unde vervolginge der heyligen umme dat woort Godes unde zijne getuichenisse* (Fresenburg, 1554-1555), A2ro-vo, afgedrukt in de bijlage.

Menno illustreerde aan de hand van verscheidene voorbeelden uit de bijbel. Rhetorisch stelde hij: ‘we iset doch dat die arme, unsuldige vreedtsamige, weerlose lemmeken (ydt si dan mitter harten, mondt edder handt) nicht vervolget, moordet unde schendet’? Vanaf het begin, stelde Menno, was dit zo geweest en zo zou het altijd zijn, ‘soo lange thoesamen gerechtige unde ungherechtige up eerden zijn werden’.

Derhalve beschouwde Menno de ingezette vervolging in de Nederlanden als het meest recente voorbeeld van de handelswijze van de ‘wereld’ en haar onvermijdelijke vijandschap tegen degenen die oprecht trouw bleven aan God en Zijn waarheid. Sterker nog, aangezien ‘toe unsen tijden’ het kruis van Christus over Gods kinderen was gekomen, zag Menno zich gedwongen zijn ‘lyeven broederen unde susteren’ te waarschuwen voor het ‘lijden, cruyze unde vervolginge’, dat de heiligen te wachten stond. Met welk doel deed hij dit?

Updat si oock nach den exempel der sulvigen vaderen hoeren voorgesetten kamp unde strijdt in allerleye lantsinnicheyt, lijdtzaamheyt, sterckheyt, vrymoedicheyt unde bestendicheyt dorch die kraft hoeres gelovens in Christo Jesu ... erholden unde also die belavede kroone erlangen mogen.

Om deze redenen heeft de rest van het traktaat het karakter van een vermaning: Menno poogde zijn broeders en zusters te troosten en aan te sporen tot volharding ten aanzien van de vervolgingen. In verschillende delen van ongelijke lengte beschrijft hij de aard van de vervolgers en de redenen waarom zij de ware christenen schade toebrengen. Hij bespreekt uitvoerig de gelovigen uit de bijbel, die vervolgd werden en stelt dat de vijandigheid die tegen zijn volgelingen betoond wordt tegelijk verwijst naar hun verheven status van kinderen Gods. Hij valt de rechtvaardigingsgronden aan, die de vervolgers voor hun acties aanvoeren en brengt Gods belofte in herinnering aan degenen die volharden onder de kwellingen, die zij ondergaan voor Zijn zaak.

De kern van het anti-nicodemisme, een standpunt dat vooral met Johannes Calvijn geassocieerd wordt (de term is ontleend aan het verhaal van Nicodemus in het evangelie van Johannes (3:1-21), die aanvankelijk Jezus alleen ‘s nachts bezocht in plaats van bij daglicht), is de overtuiging dat de vervolgte christenen hun geloofsopvattingen niet moesten verhullen door zich te conformeren aan de katholieke eredienst, maar veeleer aan hun geloof moesten vasthouden, koste wat het kosten wil. Hoewel de nadruk minder sterk dan bij de gereformeerde antinicotemisten op de gruwelen van de afgoderij ligt, kunnen we de *Troestelijke Vermaninge* beschouwen als een voorbeeld van anti-nicodemisme in een meniste context. Daar dit werk uit dezelfde bijbelse passages put, is de kern van de boodschap nauw verwant aan die uit de werken van Calvijn en andere protestantse schrijvers, die hun opgejaagde volgelingen aanspoorden om niet in te gaan op de eisen van de katholieke autoriteiten, maar liever bij hun geloof te

Martelaarsdood van een aantal doopsgezinden (uit: T.J. van Braght, *Het Bloedig toneel*, fol. 83).

blijven en zonodig de dood door executie te ondergaan in de hoop op het verkrijgen van het eeuwige leven.⁸

8 Een recente behandeling van Calvijns anti-nicodemisme geven E. Droz, *Chemins de l'hérésie I* (Genève, 1970), 131-171; C.M.N. Eire, *War Against the Idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge, 1985), 234-275; P. Zagorin, *Ways of Lying. Dissimulation, Persecution, and Conformity in Early Modern Europe* (Cambridge, Mass., 1990), 63-82. Hoewel de protestantse schrijvers Johannes Calvijn en Pierre Viret het meest geassocieerd worden met het anti-nicodemisme, publiceerden vele anderen tussen 1540 en 1555 ook geschriften, waarin de protestanten werd opgeroepen standvastig te zijn en het veinzen of capituleren voor de katholieke autoriteiten werd veroordeeld. Hieronder waren Richard Tracy, George Joye, Wolfgang Musculus, Giulio della Rovere, John Hooper, Thomas Bacon, John Bradford, Heinrich Bullinger, Petrus Martyr Vermigli en John Scory. Een analyse van deze werken, geplaatst in hun internationale context en hun relatie met het protestantse martelaarschap en de martelaarsboeken van de zes-

Een andere *Trostelijke Vermaninge*, geschreven door de doperse martelaar Wouter van Stoelwijck, hoort in dezelfde categorie thuis als Menno's traktaat. Het spoort de christenen aan om het kruis der vervolging op te nemen en te dragen en het veroordeelt de 'hypocrieten', die zich schikken naar de eisen van de katholieke kerk om zo de vervolging te ontlopen. Het werk van Wouter Stoelwijck werd in 1558, in de tijd die ligt tussen het verschijnen van Menno's traktaat en die van het martelaarsboek en zeventien jaar na de terechtstelling van de auteur in Brussel, anoniem gepubliceerd door Nicolaas Biestkens van Diest.⁹

Toen in 1562, één jaar na de dood van Menno, Jan Hendrickxz van Schoonrewoord te Franeker anoniem het *Offer des Heeren* drukte, schonk hij de menisten een collectie martelaarsverhalen, die nauw aan de *Trostelijke Vermaninge* verwant is. Het martelaarsboek beschrijft wat Menno voorgeschreven had. Met het uitbrengen van verhalen uit de gevangenschap van mannen en vrouwen, die vanwege hun doperse overtuiging terechtgesteld waren, legde het werk de ervaringen vast van vele vrome getuigen uit het heden, waaraan Menno in algemene termen had gerefereerd. De anonieme schrijver van het voorwoord kon Menno's voorwoord zo nauwgezet volgen, omdat hij Menno's opvattingen deelde omtrent de vijandigheid, die het belijden van Gods waarheid opwekte. Het was gepast, schreef de auteur, om te

vergaderen belijdinghen, sentbrieven ende testamenten van sommige opgeheofferde kinderen Gods nae ghelaten (tot troost ende sterckheyt allen liefhebbers der waerheyt), waerin men mercken ende verstaen mach hoe crachtelijc dat Godt noch in zijn wtvercoren werct ende haer in den noot troost, sterct ende bystaet, gelijk wy oock by veel exempelen, beyde int Oude ende Nieuwe Testament overvloedelijc bevinden.¹⁰

Het opnemen van het verhaal uit Handelingen 7 van Stephanus, de eerste martelaar, impliceerde hetzelfde stramien, namelijk de continuïteit met bijbelse pre-

tiende eeuw geeft hoofdstuk zes van mijn dissertatie *The Anathema of Compromise. Christian Martyrdom in Early Modern Europe* (Princeton University, 1996) II, vooral 512-541.

9 [Wouter van Stoelwijck], *Een Trostelijke vermaninghe ende seer schoon onderwysinghe van het lyden ende heerlicheyt der Christenen*. Groessen, 1558. Het jaar van zijn executie wordt vermeld in A.L.E. Verheyden, *Le martyrologe courtaisien et le martyrologe bruxellois* (Vilvoorde, 1950), 49, 62. Biestkens wordt als drukker geïdentificeerd door: P. Valkema Blouw, "Nicolaes Biestkens van Diest, in duplo, 1558-1583" in: T. Croiset, ed. *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum Presented to Nico Israel on the Occasion of his Seventieth Birthday* (Utrecht, 1989), 310-331, vooral 323.

10 Dit boeck wort genaemt: het offer des Heeren om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Gods, de welke voortgebracht hebben wt den goeden schat haers herten, belydingen, sentbrieven ende testamenten de welke sy met den monde beleden ende metten bloede bezegheldt hebben, tot troost ende versterckinge der slachschapkens Christi die totter doot gheschiedt zijn. Tot lof, prijs ende eere des geens diet in allen vermach, wiens macht duert van ewichheyt tot ewichheyt (Franeker, 1562), fol 2ro-vo. Het citaat is te vinden in de enige moderne kritische uitgave van het *Offer des Heeren*, *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* II, 54.

cedenten. Dit had Menno ook gedaan. Hetzelfde geldt voor de lange lijst van mannen en vrouwen uit het Oude en Nieuwe Testament, vanaf Abraham tot Paulus, die in het voorwoord van het *Offer des Heeren* is ingevoegd. Inderdaad vormen deze bijbelse voorbeelden het grootste deel van het tekstmateriaal van dat deel van het voorwoord van het martelaarsboek, dat op de passage die sterk parallel loopt met Menno's voorwoord, volgt. (Zoals boven vermeld nam Menno deze en andere voorbeelden uit de Schrift op in de tekst).

Door het weergeven in de tekst zelf van de stemmen van medegelovigen, die de martelaarsdood hadden ondergaan, poogde het martelaarsboek andere mannen en vrouwen, die vanwege hun godsdienstige overtuiging met vervolgingen en mogelijk de dood geconfronteerd werden, te sterken en te troosten. Afhankelijk van de plaats waar men verbleef, waren de vervolgingen in de jaren '60 nog altijd een reëel vooruitzicht. In dit opzicht dienen het *Offer des Heeren* en de *Troestelijke Vermaninge* hetzelfde doel. Daarnaast hebben zij dezelfde visie op zowel het christelijke verleden als de onvermijdelijkheid van vervolgingen gemeen.

Zelfs als we niet zouden weten dat het voorwoord van het martelaarsboek Menno's voorwoord nauwgezet volgt, zou het gemeenschappelijke onderwerp van beide werken en hun identieke doel en oorsprong ons laten zien dat er een nauwe verwantschap tussen beide werken bestaat. Menno waarschuwde zijn volgelingen om standvastig te zijn, ongeacht de gevaren; het *Offer des Heeren* herdrukte geschriften van mensen die tot en met de dood onwankelbaar trouw aan hun geloof gebleven waren. Omdat we weten dat de schrijver van het voorwoord van het martelaarsboek delen uit Menno's geschrift overgenomen heeft, kunnen we een stap verder gaan: we kunnen er zeker van zijn dat het verband tussen het anti-nicodemisme van Menno en het menniste martelaarschap niet louter het product van de reconstructie van een historicus is. Beter gezegd, het verband tussen beide zaken was in de vroege jaren '60 gelegd door de persoon die verantwoordelijk was voor de vervaardiging van het voorwoord van het martelaarsboek. Wat Menno jaren tevoren had geschreven paste volmaakt in de visie en het doel dat de verzameling martelaarsverhalen beoogde. Juist dit specifieke verband tussen het voorschrijven van standvastigheid en het bewaren van geschriften van *contemporaine* martelaren maakt het overnemen van delen uit Menno's voorwoord zo belangrijk. Het is meer dan eenvoudigweg weer een voorbeeld van een schrijver uit de vroeg-moderne tijd, die zonder bronvermelding materiaal ontleent aan een bestaande tekst. Het is aannemelijk dat het gebruik van Menno's traktaat door de schrijver van het anonieme voorwoord ook de goedkeuring ervan impliceerde. Wat voor de schrijver van het voorwoord geldt, geldt ook voor de samensteller of samenstellers van de martelaarscollectie, al is dit niet noodzakelijk verbazingwekkend. Er zijn dus redenen te over om te erkennen dat de *Troestelijke Vermaninge* en het *Offer des Heeren* aan elkaar gerelateerd zijn.

Gezien de voor de hand liggende relatie tussen deze beide werken kunnen we

ons afvragen waarom de overeenkomst tussen beide voorwoorden niet eerder opgemerkt is. Dit manco is des te opvallender, gezien het feit dat men allang het belang inziet van Menno's traktaat voor het verkrijgen van inzicht in het wezen van het doperse martelaarschap. De belangrijkste reden waarom altijd gezwezen is over de afhankelijkheid ligt waarschijnlijk in de relatieve verwaarlozing van het *Offer des Heeren* als bron. Veel, en dan vooral Noord-Amerikaanse geleerden, leunen zwaar of zelfs uitsluitend op Thieleman Jans van Braghts *Martelaarspiegel* als bron. Ondanks de uitvoerige inleidende tekst van dit werk vonden we in Van Braghts lijvige collectie geen spoor van het voorwoord van het *Offer des Heeren*. In de eeuw die verstreek tussen het verschijnen van de eerste editie van de anonieme collectie en de *Martelaarspiegel* waren de veranderingen in de martelaarstraditie bij de Nederlandse dopers nauwelijks minder dramatisch dan de veranderingen in de positie van de doopsgezinden in de Nederlandse samenleving. Veel aspecten van die traditie uit de vormingsjaren – de decennia waarin nog actief vervolgd werd – worden alleen duidelijk, wanneer we ons baseren op de bronnen uit de zestiende eeuw in plaats van op Van Braght. Een voorbeeld hiervan is de ontdekking dat een of meer schrijvers, die het *Offer des Heeren* vervaardigd hebben, Menno's *Troestelijke Vermaninge* kenden en gebruikten bij het samenstellen van het voorwoord op het eerste Nederlandse doopsgezinde martelaarsboek.

Vertaling: S. Zijlstra.

Bijlage

Het voorwoord van de eerste uitgave van Menno's *Troestelijke Vermaninge* (1554/5), A1vo-A3vo en de parallelle passages uit het voorwoord van het martelaarsboek *Het Offer des Heeren* (1562), fol. 1vo-2vo.

Menno, *Troestelijke Vermaninge*
[1554/5]

Alderliefste Broeders unde Susters
in dem Heeren. Nachdeme die
alderbermhertichste Godt unde
Vader dorch zijne ungruntlijcke
genade unde guedicheit nu in
desse leste tijden alles ungheloves,
gruwelen, sunden unde
afgoderyen, ia in desse leste
verschreckelijcke, moetwillige,
rokelose, verkeerde unde
bloedige werelt zijn ghebenedyde,
eynige unde ewige Sone
Jhesum Christum, die so vele
hundert jaren unbekent geweest is,
nu wederumme sommige voor die
ogen hoerder conscientien
ghebeeldet heeft, dat Boeck der
Godtlijcker Erkentenissen unde
des ewighen Waerheys, dat so
vele hundert jaren versloten
geweest is, we [A2r] derumme
geapent heeft, etlijcke doden die
nu nicht vier dagen nach den
vleesche, ghelijc Lazarus, sunder
wol twintich edder dertich jaren,
ia al hoere levent lanc nach den
Gheyste in alle sunden unde
Goddelosicheden verrotten
unde versturven, uth de vuyle
stinckende graven hoeres

Het Offer des Heeren [1562]

Nademael beminde leser,
dat die alderbermhertichste
Godt ende Vader door zijn
ongrondelijcke ghenade ende
goedertierenheyt, nu in dese
laetste periculose tyden zijn

gebenedyde eenige ende ewige
Soone Jesum Christum, die soo
veel hondert jaeren unbekent
gheweest is, nu sommige voor de
oogen haerder conscientien
gebeeldet heeft

ende sommighe, die in alle sonden
ende ongodtlykheden verstorven
lagen,

ungheloofs unde
 ungherechticheden upwecket
 unde in dat nieuwe unbestraffelijke
 leven roepet unde reddet nu
 etlijke arme, elendige,
 verbijsterde, maghere,
 verhungherde Schapen dorch die
 predickije zijnes heylsamen
 woordes in die kraft zijnes
 Heyligen Ghestes uth die
 handen der truwelosen heerderen,
 uth die backen der
 rytender wulven unde voertse
 uth die durre unfruchbare weyden
 der menschelijcker leeringen unde
 gheboden in die groene vette
 weyden upten bergen Israels
 unde setse under die handt unde
 bewaringe hoeres cynighen unde
 ewighen heerders Jesu Christi,
 die hoer mit zijn roode unde
 duerbare bloet toe eynen vryen
 eygendum angenomen,
 ghereynickt unde ghekocht heeft,
 derhalven reppen sick nu
 allenthalven alle helssche poorten.
 Herodes is avermaten seer
 verstoort unde die gansse stadt
 myt hem, umme dat se uthen
 wijsen horen, die van God
 gheleert zijn, dat die coninc der
 Joden is ge // [A2v] boren. Die
 groote drake, die olde krumme
 slange, die van den hemmel
 afgeworpen is unde nu zijn
 hooft unde kraft dorch dat
 beloofde vrouwen zaedt
 thoegruyset is, averwonnen um
 dat bloedt des lammes unde um
 dat woordt zijnder
 ghetuychenissen, is in grooter

opgewect heeft ende in dat
 nieuwe onbestraffijcke leven
 geroepen ende sommige arme,
 elendige, verbijsterde, verdwaelde,
 magere, verhungherde schapen
 door die predicatie zijns heylsamen
 woords, in de cracht zijns
 heyligen Gheests wt de handen der
 trouweloser herderen ende wt de
 kaken der rytender wolven verlost
 heeft // [2r] ende ghevoert wt de
 dorre, onvruchtbare weyden der
 menschelijcker leeringe ende
 geboden in die groene vette
 weyden op den berch Israels ende
 geset onder de hant ende
 bewaringe haers eenigen ende
 ewighen herders Jesu Christi,
 die haer met zijn roode ende
 duerbare bloet tot eenen vryen
 eygendom aengenomen,
 ghereynicht ende gecocht heeft,
 so verheffen haer nu alle poorten
 der hellen tegen alle de gene, die
 metten bloede des Lams
 besprenget zijn.

thoorn unsteken. Wol wetende,
 dat zijn tijt weynich unde korte is,
 drijft zijn werck unde tyrannye
 dorch zijn kinderen unde dieneren
 des ungheloves mit groter
 grimmicheyt unde raserye
 tyeghens allen denen, die mit des
 lammes bloet besprenget zijn.
 Annas unde Cayphas, sampt alle
 schriftgheleerde raerslaen in
 Christus doot. Judas sampt alle
 valsche apostelen unde leerers
 verraden unde leveren hem.
 Herodes sampt alle heeren unde
 vorsten versmaden unde hoenen
 hem. Dat ghemene volck roepet:
 Crucifige, crucifige. Pilatus
 unde alle dien des sweerdes
 ampte bevolen is, rechten hem
 tom stake, vuyr, sweert unde
 water &c. Die dyeners vanghen,
 bespyen, gheesselen, kronen
 unde doeden hem. Centurio apent
 zijnen zijde, die andere bespotten,
 lasteren unde schelde hem.
 Wye isset doch die dat arme,
 onschuldige, vreedtsamige,
 weerlose lemmeken (ydt si dan
 mitter harten, mondt edder
 handt) nicht vervolget, moordet
 unde schendet? // [A3r] Ja, in die
 goddelose Caim heeft die
 bloedighe moorderige tyrannye
 zijn anfanck ghenomen unde
 heeft zijn kunst, aerth, vrucht
 unde natuere an den vromen unde
 godfruchtigen Abel wol
 meysterlijck bewyset.

Ghelijc dan dat ghemelde
 lemmeken vant beghin der
 creatueren doerch des averwonnen

Dat arme onschuldige,
 vreedtsaeme, weerloose
 lammeken wordt door des

serpentes nydicheyt in zijn
 uthverkorene ledematen belediget,
 vervolghet unde ghedoodet is.
 Unde soo het schijnt ooc sulckes
 nach Schrijs meldinge nicht wert
 uphoren, soo lange thoesamen
 gerechtige unde ungherechte up
 eerden zijn werden.

Unde oock nu
 besunder toe unsen tijden dat
 cruyze Christi sick aver allen
 godtfruchtighen Gades kynderen,
 die uth dat kraftige zade des
 heyligen woordes aen den
 bennenste mensche wedergebaren
 zijn, an allen orden, nach den
 voorbeelde der eerster vaderen
 reppet unde sien let, kan ick des
 nicht nalaten; ic moet mijnen
 lyeven broederen unde susteren,
 die medeghenoten unsses
 ghelovens unde gedults en
 weynich mit des Heeren woort
 vermanen van dat lijden,
 cruyze unde vervolginge der
 heyligen in der Schrift
 avervloedichlijck vervatet unde
 aen den voerigen vaderen, beyde
 des Olden unde Nijen Testamentes,
 //[A3v] oock nu aen velen
 vromen ghetuyghen toe unsen
 tijden oghenschijnlijken in der daet
 ervaren. Up dat si oock nach den
 exempel der sulvigen vaderen
 hoeren voorgesetten kamp unde
 strijdt in allerleye lantsinnicheyt,
 lijdsaemheyt, sterckheyt,
 vrymoedicheit unde

serpents nydicheyt in zijn
 wtvercooren lidtmaten gehaet,
 vervolcht ende ghedoot met
 sweert, water ende vuyr, &c.
 Ende so als geweest is van
 aenbegin, so isset noch ende sulcs
 sal ooc, so het scijnt (na scrijs
 meldinghe) niet ophouden ter tijt
 toe dat het veroneerde, verachte,
 wtgestoten lammeken weder in
 grooter eeren ende heerlycheyt
 openbare. Ende nu dat cruyce
 Christi bysonder tot onsen tyden
 hem verheft ende vertoont over
 alle godtvresende Godes kinderen,
 die wt dat crachtige saet des
 heyligen Woorts aen den
 binnensten mensce wedergeboren
 zijn, so hevet ons goet ghedocht,
 lieve leser, te vergaderen
 belydingen, //[2v] sendbrieven
 ende testamenten van sommige
 opgeofferde kinderen Godts
 nagelaten (tot troost ende
 sterckheyt allen liefhebbers der
 waerheyt), waerin men mercken
 ende verstaen mach hoe
 crachtelijc dat God noch in zijn
 wtvercoren werct ende haer in den
 noot troost, sterct ende bystaet,
 gelijck wy oock by veel
 exempelen, beyde int Oude ende
 Nieuwe Testament, overvloedelick
 bevinden. Ten eersten, als
 Abraham...

bestendicheyt dorch die kraft
hoeres gelovens in Christo Jesu
unverschrocken unde ridderlijcken
erholden unde also die belavede
kroone erlangen mogen.

Hiertoe gunne uns die
Vader aller goeder unde
volmaecter ghaven dorch zijnen
lieven sone Christum Jesum
unsen Heere zijn rijke ghenade in
de kraft zijnes Heiligen Gheystes.
Amen.

Een doperse bijeenkomst op een katholieke propagandaprent uit 1590

Het ontbreken van eigentijdse portretten van Menno Simons is door de doopsgezinden altijd als een ernstig gemis ervaren. Gerrit Jacob Boekenogens classificatie van alle verschillende typen illustreert de grote diversiteit in de portretten, die vanaf het begin van de zeventiende eeuw zijn vervaardigd.¹ Onlangs is de iconografie van Menno nogmaals onder de loep genomen en aangevuld in *Sporen van Menno: het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse Mennisten*.² De bijdrage die ik heb kunnen leveren aan dit boek heeft mij tijdens mijn onderzoekswerk op het gebied van de zestiende-eeuwse prentkunst alert gehouden voor afbeeldingen van Menno Simons of doopsgezinden. In dit artikel wil ik verslag doen van de vondst van wat misschien wel als de vroegste voorstelling van een doperse bijeenkomst beschouwd mag worden, waarin bovendien een persoon figureert die wellicht Menno Simons voorstelt.

In 1996 ontving ik van Keith Sprunger een kopie van een tekening, die Bethel College rond 1946 in bezit heeft gekregen.³ De pentekening draagt boven de voorstelling in zeventiende-eeuws handschrift het intrigerende opschrift *Figure de la Congregation Anabaptistique / Menno Simons ou Thomas M[...]* (afb. 1). De afbeelding toont het interieur van een huis, waarin een groep personen bijeen is gekomen. Op de voorgrond staat een groep van vier personen, rechts hiervan ligt een jongeman gestrekt op de grond. Op de achtergrond heeft zich een groep van meer dan twintig personen verzameld rond een tafel. Door de deuren links en rechts komen meer mensen de kamer binnen. In de muur links zijn twee grote ramen uitgespaard, die uitzicht geven op een in de verte gelegen stad. Buiten de stadsmuren hebben zich enkele legers verzameld.

1 G.J. Boekenoggen, 'De portretten van Menno Simons', *Doopsgezinde Bijdragen* 53 (1916) 3-106.

2 Piet Visser en Mary S. Sprunger, *Sporen van Menno: het veranderende beeld van Menno Simons en de Nederlandse Mennisten*. Krommenie, 1996.

3 Opgenomen in de Art Collection van de Mennonite Library and Archives, Bethel College, North Newton, Kansas, onder het nummer MLA 460 als Anoniem, ca. 1600, 115 x 233 mm.

Afb. 1 [boven]

Afb. 2 Foto: Tom Haartsen, Ouderkerk a/d Amstel.

De manier waarop de tekening is vervaardigd wijst erop dat we hier met een kopie naar een andere voorstelling te maken hebben. Dit wordt met name bepaald door het feit dat de figuren in de afbeelding slechts met contouren zijn aangeduid.⁴ Er is geen poging gedaan om door middel van schaduwwerking de voorstelling enig reliëf en diepte te geven. Het vermoeden rees dat er een origineel bestaan moet hebben waarnaar deze tekening vervaardigd is. Het eerste bewijs van het bestaan van dit origineel werd gevonden in de prentcollectie van het Museum Boymans Van Beuningen te Rotterdam. Tussen de anonieme Nederlandse zestiende-eeuwse prenten bevond zich een gravure met een afbeelding die overeenkwam met de voorstelling van de tekening (afb. 2).⁵

Uit nader onderzoek bleek echter dat het hier ging om een incompleet blad. In het Antwerpse Museum Plantin-Moretus wordt het enige bekende exemplaar van het complete blad bewaard, waarbij ook de bovenste helft, welke in Rotterdam ontbreekt, aanwezig is (afb. 3).⁶ Op dit deel staat nu de titel van het geheel te lezen: *SPECVLVM PRO CHRISTIANIS SEDVCTIS*, oftewel 'Spiegel voor Verleide Christenen'. Het blad bevat in totaal vier gravures: centraal op het bovenste deel staat een prent met een allegorische voorstelling van de katholieke kerk, de onderste helft van het blad bevat drie kleine gravures waarin de hervormde geloofsrichtingen worden verbeeld, elk met een titel en een onderschrift bestaande uit vijf alinea's in boekdruk. Een andere tekst, voorafgegaan door een versierde initialiaal sluit het blad aan de onderzijde af. Alle opschriften zijn in het Latijn. Het adres onderaan *Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Sumptibus Auctoris. M.D.XC* laat zich als volgt interpreteren: gedrukt in de werkplaats van Plantijn te Antwerpen, in opdracht van de auteur in 1590. De identiteit van de samensteller van het blad wordt in de verklaring van de censor, onderaan rechts, vermeld: *D. Richardus Versteganus*. We hebben hier dus te maken met een werk van Richard Verstegen. Over deze contra-reformatorische polemist volgt later meer. Eerst wil ik het blad en de afbeeldingen zelf nader beschrijven.

4 Het feit dat de lijnen in de tekening zijn doorgegriffeld wijst erop dat deze voorstelling zelf ook weer gekopieerd is; wellicht is de schets gebruikt als ontwerp voor een andere prent.

5 Collectie Museum Boymans Van Beuningen, Anoniem Nederland 16e eeuw, *La Foi des Hérétiques*, inventarisnummer: Bierens de Haan 15257. Blad (380 x 515 mm) met drie afbeeldingen in gravure (105 x 145 mm) en tekst in boekdruk.

6 In 1924 verworven door het Museum Plantin-Moretus, inventarisnummer MPM, A 942/2, 54 x 80 cm. Afgebeeld in de catalogus *Antwerpen, Dissident Drukkerscentrum. De rol van de Antwerpse drukkers in de godsdienststrijd in Engeland (16de eeuw)* (Antwerpen, 1994), 144, cat. nr. 70.

[illegible]

Afb. 3 Richard Verstegen, *Speculum pro christianis seductis*. Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, foto: Peter Maes.

Het blad beschrijft en beoordeelt drie verschillende hervormingsgezinde stromingen oftewel ketterijen. Dit gebeurt op zeer systematische wijze. Elk ketters geloof wordt met een plaatje geïllustreerd en vervolgens vergeleken met de katholieke kerk en de andere twee ketterijen. Daarna volgen de specifieke kenmerken van de betreffende beweging, haar leer en de belangrijkste feiten uit het leven van de oprichter. Achtereenvolgens komen Luther, Calvijn en Menno Simons aan bod. Ik zal mij in de hieronder volgende beschouwing in hoofdzaak richten op de afbeeldingen, met name die van de bijeenkomst van de anabaptisten. De bovenste voorstelling draagt de titel *Imago Ecclesiae Catholicae* (afb. 4). In deze gravure wordt de opeenvolging van de roomse pausen vanaf de apostel Petrus zichtbaar gemaakt; tegenover het eeuwenoude traditionele bolwerk van de katholieke kerk worden de hervormde religies als de zoveelste nieuwe bevolgelingen afgeschilderd.

De onderste drie gravures tonen, van links naar rechts, de lutheranen, de calvinisten en de anabaptisten. Alle drie illustraties vertonen in hun opbouw, bestaande uit drie scènes, grote overeenkomsten in compositie. De linker voorstelling toont de hervormer van dichtbij in een intieme huiselijke omgeving. In twee andere scènes wordt de kijker getoond hoe de eredienst van het desbetreffende geloof er uit ziet en wat de daadwerkelijke maatschappelijke gevolgen van deze vorm van ketterij zijn.

Op de linker afbeelding zit Maarten Luther met zijn echtgenote Katharina von Bora aan tafel met de duivel. Zowel Luther als de duivel dragen de pij van de Augustijnermonniken. Voor hen ligt op tafel een opengeslagen boek, waarvan we kunnen aannemen dat het een bijbel is. Door middel van handgebaren wordt aangegeven dat Luther met de duivel in gesprek is. De duivel legt in een gebaar van sympathie of goedkeuring zijn hand op Luthers schouder. De aanwezigheid van Luthers vrouw is een standaardelement in de anti-lutherse propaganda. Het huwelijk met de voormalige non werd gezien als een bewijs van zijn corrumperende werking en legt de nadruk op de wereldse genoegens, die de hervormer najoeg. Het venster achter de drie figuren geeft uitzicht op een landschap, waarin een veldslag woedt: twee legers van ruiters stormen op elkaar af; op de voorgrond liggen de lichamen van gesneuvelde soldaten, op de achtergrond staat een kerk in brand. Deze gewelddadige scène verwijst naar de Duitse Boerenoorlog van 1524-25. De Katholieke Kerk zag in Luther één van de hoofdschuldigen van deze opstand van de boeren tegen de traditionele hiërarchische verhoudingen. De lutherse eredienst, die links op de afbeelding wordt uitgebeeld, is van een standaardtype, waarmee reeds geruime tijd de hervormde kerkdienst werd getypeerd.⁷ De predikant, waarin Maarten Luther te herkennen is, spreekt een bonte

⁷ Zie bijvoorbeeld de houtsnede van Lucas Cranach de Oude voor het *Vaterunser* uit 1527, Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700 VI: Cranach-Drusse* (Amsterdam, 1959), 43, nr. 67b.

Imago Ecclesiae Catholicae.

Afb. 4 Imago Ecclesiae Catholicae. Museum Plantin-Moretus, Antwerpen, foto: Peter Maes.

verzameling kerkgangers toe, die zich informeel zittend of staand rond de preekstoel hebben gegroepeerd.

Op de voorstelling van de calvinisten zitten vier personen rond de tafel, vóór twee mannen en achter twee vrouwen. Midden op tafel ligt wederom een open-geslagen bijbel. Of één van de twee mannen Johannes Calvijn voorstelt, is niet zonder meer vast te stellen. De linker figuur komt qua uiterlijk enigszins overeen met de overgeleverde portretten van Calvijn, maar van een positieve identificatie zonder voorbehoud kan geen sprake zijn.⁸ Aanwijzingen over de identiteit van de andere aanwezigen worden niet gegeven. Wellicht wordt hier een vergadering van een calvinistisch consistorie in het algemeen uitgebeeld, zonder dat er een poging is gedaan specifieke individuen af te beelden. Dat de vier personen heftig aan het argumenteren zijn, valt duidelijk aan hun handgebaren af te lezen. In dit detail van de voorstelling legt de vervaardiger de nadruk op de onderlinge one-nigheid en verdeeldheid binnen de calvinistische gemeenschap. De kerkdienst met mannen, vrouwen en kinderen, die links op de achtergrond te zien is, vertoont een grote mate van overeenkomst met het lutherse samenzijn. De individuele gelaatstreken van de predikant zijn moeilijk te onderscheiden, wellicht is hij dezelfde als de man die links aan de tafel zit.

Op de gravure is relatief veel ruimte gereserveerd voor het tonen van de afschrikwekkende gevolgen van een calvinistisch bewind. In het midden wordt een kruisbeeld door drie mannen omvergetrokken, twee monniken of priesters hangen aan de galg en het op de grond liggende lichaam van een derde wordt opengesneden. In de verte marcheren legers door een landschap met een brandende kerk en een kloosterruïne.⁹ Op de voorgrond is een zinnebeeldige voorstelling aangebracht: een wolf gehuld in een schaapsvel bijt een schaap dood. De tegenstelling wolf - schaap is in de reformatorische propaganda een van de meest gebruikte voorbeelden van diersymboliek. Daar zijn de schapen de onschuldige gereformeerde christenen, die vervolgd worden door de bloeddorstige wolven van

8 Het toch karakteristieke uiterlijk van de Geneefse hervormer is in de zestiende eeuw veelvuldig in prent gebracht en kan als algemeen bekend worden verondersteld. Voor een overzicht van de vele, zowel realistische als satirische portretten van Calvijn, zie E. Doumergue, *Iconographie Calvienne*. Lausanne, 1909.

9 Deze elementen zijn ontleend aan de illustraties die voorkomen in een boek van Richard Verstegen, getiteld *Theatrum Crudelitatum Haereticorum nostri temporis*. Antwerpen 1587. Zie met name de gravures op pagina's 23, 27 en 29 (wreedheden begaan te Engeland onder het bewind van koning Hendrik VIII) en p. 83 (wreedheden begaan door de Engelse protestanten onder het bewind van koningin Elizabeth I). Dezelfde details werden later weer gekopieerd voor een spotprent op Calvijn in een anti-calvinistisch pamflet van Verstegen: *Oorspronck ende teghenwoordighen staet van de Calvinische secte*. Antwerpen, 1611; zie W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 6 dln. ('s-Gravenhage, 1889-1910), I, 372, nr. 1924.

de katholieke kerk; in dit geval zijn de rollen omgedraaid en kan het schaapsvel het ware, roofzuchtige karakter van de calvinistische wolf niet verhullen. Deze vermomming heeft een parallel in de figuren van Luther en de duivel, bij wie de uiterlijke schijn van de vrome monnikspij evenmin de werkelijke aard van de draager kan verbergen.

De rechter voorstelling toont een bijeenkomst van de dopers (afb. 5). De teksten die deze gravure begeleiden kunnen als volgt vertaald worden:¹⁰

Afbeelding van een anabaptistische bijeenkomst

De Anabaptisten over de katholieke kerk.

Wij beschouwen de roomse kerk niet als de ware kerk van Jezus Christus, maar als die van de Antichrist; zij verklaart nooit de ware leer van God, maar de tradities van de mens en haat en vervolgt ons des te meer, omdat wij het ware Woord Gods prediken.

De anabaptisten over de lutheranen.

Lutheranen bezitten niets van het ware Evangelie, noch van goddelijke doctrine, maar hun leerstellingen getuigen van onduldbare dwaasheid en profane arrogantie, opgeblazen met ideeën ontsproten aan hun eigen verbeelding. Geen wonder, immers zij gebruiken dit als een respectabel voorwendsel om hun losbandig leven en zucht naar genot te verdedigen. Hierom vervolgen en haten zij ons, die het pure woord Gods overbrengen. *De Anabaptisten in hun geloofsbelijdenis.*

De Anabaptisten over de calvinisten.

Het is niet zo, zoals de calvinisten denken, dat hun sekte de ware Kerk van God is en verschoond van fouten; want zij zijn zelf niets anders dan de drab van gevallen, onbeschaafde en verdorven mensen. Waarlijk zullen zij nooit hun doctrines in overeenstemming brengen met de leer waarmee de Zoon van God, komend in de wereld, de mensen onderwees, maar zij verdraaien de Heilige Schrift met valse interpretaties. Met een mensonwaardige wreedheid leveren zij sommigen van onze broeders over aan het vuur, omdat zij het zuivere woord Gods behouden. *Aldus de anabaptisten in een boek met geestelijke liederen.*

¹⁰ De oorspronkelijke vertaling vanuit het Latijn naar het Engels is vervaardigd door James Lowry, die ik hiervoor buitengewoon veel dank verschuldigd ben. Zijn vertaling heeft als basis gediend voor de Nederlandse versie.

Typus congregationis Anabaptisticae.

Anabaptista de Ecclesia Catholica.

NOS tuemur, Ecclesiam Romanam non esse veram Iesu Christi Ecclesiam, sed Antichristi, ipsamque nequaquam veram Dei doctrinam profiteri, sed hominum traditiones, atque idcirco nos, qui purum praedicamus Dei verbum, odisse & persequi.

Anabaptista de Lutheranis.

LUTHERANI nihil habent veri Evangelij, seu doctrinae divinae; sed intolerabili fastu, & arrogantia prophana sua dogmata tuentur, propria sensus sui imaginatione inflati; nimirum, ut hac via licentiae vivendi, voluptatumque studio honestam praetextant defensionem, quare etiam nos, qui purum Dei verbum tradimus, persequuntur & oderunt.

Anabaptista in confessione sua fidei.

Anabaptista de Calvinistis.

NON est, quod existiment Calvinistae ceteros esse Ecclesiam Dei veram, & erroribus repurgaram: ipsi enim, quid sunt aliud, quam fax hominum perditorum, crudelium, profligatorum. Demonstrabant verò nunquam placita sua convenire cum ea doctrina, quam Filios Dei, in mundum veniens, homines Deus docuit: sed falsa interpretatione sacrae scripturae pervertunt; & indigna homine sceleris nonnullos de nostris fratribus, quod sincerum Dei verbum suis mentibus retinerent, igni tradiderunt. Ita *Anabaptista in libro suorum canticorum spiritualium.*

Testimonium Anabaptistarum de sua ipsorum doctrina.

SOLI nos praedicamus rectam, sinceramque Dei doctrinam, idque ad iustissimam sacrarum literarum trutinam, propulsato, & relecto omni eo, quod expressè, liquidoque per illam probari nequit. Nos sumus pusillus grex, qui ab omnibus persecutionem patimur, & nullum ipsi persequimur. Nos ducimur, tanquam oves, ad occisionem, sed libenter corpora nostra prodigimus in mortem, propter veritatem Evangelij. Ita *Anabaptista in suo Martyrologio, quod appellant Sacrificium Dei.*

Qui, qualisque Menno.

MENNO SIMONIS Phryso, in ordinem quidem adscriptus est Presbyterorum Ecclesiae Catholicae; attamen homo fuit illiteratus: videns porro felicem satis successum haereseon, quarum ceteri Apostatae, inventores, & buccinatores erant, cepit & ipse medicari, ac cadere suo sensu novam hanc, & inuisam moralibus secliam; eaque affectas suos, homines alioqui nullius notae, & eruditionis, ita fascinauit, ut omnes alios rectae fidei deferret, simulata quadam vitae honestate, compolita ad rectum, & hypocriti, denique incredibili promptitudine subeundi mortem pro suis somnijs, longè post se relinquunt. Neque est modò haeresis, quae in tot, tamque contraria sibi studia scindatur, in quor hanc hydra. Anno 1535. quidam ex illis fraude occupavit Monasterium, urbem Westphaliae, ibique statuto sibi Rege, nefanda quaedam, quaedam ridicula, & commemoratione indigna admiserunt: sed non ita diu potest dignam suis flagitijs poenam subire. Argumentum aliud dogmarum suorum veritatis non habent, quam inaudita omnibus saeculis animi perniciem, arrogantiam ignorantiae incontinentem.

De getuigenis van de anabaptisten aangaande hun eigen leer.

Alleen wij prediken de juiste, zuivere leer van God, bovendien met de meest rechtvaardige balans van de heilige Schriften en met de verwijdering en verwerping van alles wat de Schrift niet duidelijk en nadrukkelijk goedkeurt. Wij zijn de kleine schare, die lijdt onder de verdrukking door iedereen, maar wij vervolgen zelf niemand. Wij worden als schapen naar de slachtbank geleid, maar geven met graagte onze lichamen aan de dood voor de waarheid van het Evangelie. *Aldus de anabaptisten in hun martelaarsboek dat zij noemen Het Offer des Heeren.*

Wie was Menno?

Menno Simons was een Fries, die toegelaten werd het priesterdom van de katholieke kerk, maar toch was hij een ongeletterd mens. Merkende dat een ketterij, waarvan zekere afvalligen de oprichters en aanjagers waren, goed aangeslagen was, begon hij zelf, in zijn eigen onbeholpen geest, munt te slaan uit deze sekte, die nieuw en hatelijk jegens de sterfelijke mens was. Hij betoverde aldus zijn volgelingen, in het algemeen mensen laag van aanzien en ontwikkeling, zodat zij als deserteurs van het ware geloof zich distantieerden van iedereen; zij lijken een zekere eerlijkheid in het leven te bezitten, gebaseerd op oprechtheid, en toch zijn zij hypocriet en hebben tenslotte een onvoorstelbaar verlangen om te sterven voor hun dromen. Deze ketterij is niet alleen onderverdeeld in vele richtingen, maar ook onderling in tegenspraak, gelijk de hydra. In het jaar 1533 namen enkelen van hen door bedrog bezit van Munster, een stad in Westfalen waar, nadat één zichzelf als koning had geïnstalleerd, zij bepaalde daden begingen, goddeloos, belachelijk en ongepast om te vermelden. Maar niet lang hierna ontvingen zij een passende bestraffing voor hun misdaden. Zij hebben geen andere verdediging voor de waarheid van hun dogma's dan standvastigheid van geest, ongehoord in alle generaties en gesteund door arrogante onwetendheid.

Tot zover de tekst. De voorstelling toont op de voorgrond een jongeman die gedoopt wordt door een wat oudere man met een gespleten baard en kalende schedel, zijn hoofddekseel is afgedaan en ligt voor zijn voeten op de grond. Achter deze persoon staan een man en een vrouw, wellicht de vader en moeder van de jongen die ten doop gehouden wordt. De man houdt in zijn handen een tinnen schaal met het doopwater. Voor deze groep ligt een jongeman, met de armen gespreid, gestrekt op de grond. Wordt hier de jongen voorafgaand aan zijn doop getoond, of is dit misschien de volgende persoon die wacht op zijn beurt om te worden gedoopt? Met deze opvallende verschijning benadrukt de graveur de geëxalteerde stemming tijdens de doperse bijeenkomst. Het samenzijn in de huiskamer op de achtergrond voltrekt zich echter in alle rust. Rondom een tafel, waarop een opengeslagen bijbel ligt, hebben ca. twintig volgelingen zich verzameld. Staande of zittend op houten banken luisteren de mannen, vrouwen en

kinderen aandachtig naar de uitleg van de Schrift. Sommigen houden hun handen eerbiedig gevouwen, anderen lezen mee in hun eigen bijbel. De voorganger, zittend in een stoel aan de rechterkant van de tafel, is naar zijn uiterlijk te oordelen dezelfde als de man met een gevorkte baard, die op de voorgrond de doop toedient.

Door het venster is te zien hoe twee legers voetsoldaten en een divisie cavalerie optrekken in de richting van een stad. Buiten de stadsmuren staat in ieder geval één tent opgeslagen. Het kan niet anders of de graveur heeft hier een uitbeelding gegeven van het beleg van de door de wederdopers bestuurde stad Munster door de legers van de bisschop van Munster in 1534-35. Dit vermoeden wordt bevestigd door de vermelding van deze gebeurtenissen met naam en jaar in een van de onderschriften. Deze episode uit de radicale reformatie is altijd onlosmakelijk verbonden geweest met de geschiedenis van het doperdom, een verband dat vooral in anti-doperse polemieken wordt benadrukt.

Hoe moeten nu de gebeurtenissen in de voorstelling van de *congregatio Anabaptistica* worden geïnterpreteerd? Mijns inziens zijn er drie verschillende interpretaties mogelijk. Ten eerste: de afbeelding toont een religieuze bijeenkomst van de wederdopers te Munster; ten tweede: we zijn getuige van een dopers samenzijn in aanwezigheid van Menno Simons; ten derde: de vervaardiger geeft een algemeen beeld van een doorsnee doperse eredienst. De onderschriften maken melding van zowel de anabaptisten te Munster als van Menno Simons, maar geven inhoudelijk geen directe aanwijzingen over hetgeen zich in de voorstelling afspeelt. We zijn dus hoofdzakelijk aangewezen op de afbeelding zelf om tot een juiste interpretatie te komen. Hiertoe zullen we deze drie mogelijkheden de revue laten passeren, en telkens de voor- en nadelen van elke interpretatie tegen elkaar afwegen.

Er zijn een aantal argumenten die aangedragen kunnen worden ten faveure van de stelling dat de afbeelding een scène uit de Munsterse episode voorstelt. Het gezicht door het venster op de belegering van de opstandige stad staat in direct verband met de gebeurtenissen binnen. Ook op de eerste afbeelding van Luther is er eenheid van tijd tussen de scènes binnen en buiten. De op de grond liggende figuur past binnen de karakterisering van de extatische religieuze bevlogenheid en het fanatisme binnen de tot het Nieuwe Jeruzalem omgedoopte stad. Als dit het streven van de propagandist was, is het echter verwonderlijk dat hij niet gekozen heeft voor één van de vele meer beruchte en tot de verbeelding sprekende excessen van de wederdopers (naaktloperij, veelwijverij, executies, etc.).

De uiterst links staande man vervult bij de doopplechtigheid een voornaam rol. Al wordt de doop zelf door een ander verricht, attributen zoals het boek onder zijn arm en het doopvont duiden erop dat deze persoon een belangrijke religieuze functionaris is. Qua uiterlijk zijn er overeenkomsten, met name in de kort

geknipte baard, tussen deze persoon en enkele van de leiders uit de gemeenschap van anabaptisten te Munster. Dit baardtype moet destijds populair zijn geweest, getuige het feit dat Bernd Knipperdolling, Jan Matthijs en Jan Beuckelsz van Leiden allen hiermee getooid gaan.¹¹ De hoofdpersoon van de voorstelling, degene die de plechtigheid van de doop voltrekt, vertoont echter geen enkele gelijkenis met deze Munsterse wederdopers. Het opschrift van de tekening (afb. 1) identificeert de hoofdpersoon in de voorstelling als Menno Simons of een ander wiens naam slechts gedeeltelijk leesbaar is: *Thomas M[...]*. In de doperse context kan de naam alleen aangevuld worden tot Thomas Müntzer. Deze hervormer, die betrokken was bij de Duitse Boerenopstand van 1525, was een inspiratiebron voor de meer radicale vleugel van de anabaptisten. Qua uiterlijk, hij droeg geen baard, zijn er geen overeenkomsten tussen hem en de afgebeelde personen. Aangezien deze Thomas nergens in beeld of woord op de prent, waarnaar de tekening is vervaardigd, voorkomt is de reden voor zijn vermelding in het bijschrift onduidelijk.

Volgens de tweede interpretatie zou de prent Menno Simons te midden van zijn volgelingen voorstellen. In de onderschriften bij de gravures van de lutheranen en calvinisten wordt in de laatste alinea een korte biografie van de betrokken hervormer gegeven. Zoals bij de lutheranen het leven van Maarten Luther en bij de calvinisten dat van Johannes Calvijn wordt beschreven, wordt bij de anabaptisten de levensloop van Menno Simons besproken. In de eerste prent wordt de betrokken hervormer (Luther) in de voorstelling duidelijk twee maal afgebeeld. Dit is misschien ook het geval met de tweede gravure, waar de calvinisten het onderwerp zijn. Als deze lijn wordt doorgetrokken naar de bijeenkomst van dopers is het logisch om te veronderstellen dat ook hier de in het onderschrift vermelde hervormer, Menno Simons, twee maal in de voorstelling figureert. De dependende man en de spreker aan de tafel vertonen een overeenkomst wat betreft de specifieke gespleten vorm van hun baard. Als Menno in de voorstelling is afgebeeld, dan moet het deze figuur betreffen.

Het probleem is dat we niet met zekerheid weten hoe Menno eruit heeft gezien. Er zijn twee eigentijdse bronnen die Menno beschrijven. De eerste uit 1550 noemt hem 'een dyck, vet, swaer man, briecht [ruw of onegaal] van aengesicht und eynen bruynen baerdt, konde niet waell gaen'. De tweede, uit 1546, vermeldt dat Menno 'soll siinn ein lang, föllich [zwaarlijvig] man myt einen swarten, gestuypten [kort geknipt] bardt [...]'. Zowel hij als Adam Pastor

¹¹ Vergelijk de portretten in de tentoonstellingscatalogus Hans Galen, ed. *Die Wiedertäufer in Münster* (Munster, 1982), Bernd Knipperdolling, cat. nrs. 65 en 122; Jan Matthijs, cat. nr. 74 en Jan van Leiden, cat. nrs. 118 en 120.

‘hebben gemeinlich Trichts grauwe paltröcke an ind buetten [kuipvormige hoed?] upt hoeft’.¹² Deze beschrijvingen bieden echter geen aanknopingspunten met de afgebeelde figuur, die geen teken van kreupelheid vertoont, een normaal postuur heeft en wiens baard lang en gespleten is. We beschikken echter helaas niet over eigentijdse portretten van Menno. Alle afbeeldingen stammen van na zijn overlijden in 1561. Binnen deze iconografie bestaat een behoorlijke mate van variatie in gezichtstypen, maar geen enkel type komt in de buurt van het uiterlijk van de hoofdpersoon op onze voorstelling. Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de vervaardiger van de afbeelding in 1590 niet beschikte over een goed gelijkend portret van Menno, en aldus voor zijn uitbeelding van Menno gedwongen was een stereotiep mannenportret uit zijn verbeelding te creëren.

Deze hele hypothese verliest echter kracht als de gesuggereerde logische constructie scheurtjes begint te vertonen. Het model is in eerste instantie opgesteld aan de hand van de lutherse voorstelling. De twijfel ontstaat door het feit dat het problematisch is of Calvijn zelf daadwerkelijk figureert in de calvinistische voorstelling. Als namelijk daar de hervormer zelf niet in de afbeelding voorkomt, dan hoeft *mutatis mutandis* ook Menno niet persé tussen de dopers aanwezig te zijn.

Zuiver afgaand op het uiterlijk vertoont de voorganger onder de dopers trouwens nog de meeste gelijkenis met de doperse spiritualist David Joris;¹³ deze identificatie is echter onwaarschijnlijk omdat deze zelfverklaarde profeet nergens in de begeleidende teksten wordt genoemd.

De derde mogelijkheid is dat de graveur op deze prent zomaar een willekeurige bijeenkomst van dopers weergeeft, zonder bestaande historische figuren af te willen beelden en waarbij het type en de aard van de bijeenkomst op de voorgrond staat. Als we zoeken naar aanwijzingen aan de hand waarvan we de tijd en plaats van de gebeurtenis in de voorstelling nader kunnen duiden, komt de kleding van de aanwezigen hiervoor in aanmerking. De kleding van de staande vrouw rechts heeft een opvallend detail in de vorm van een lange mantel waarvan de kap verlengd is, zodat deze als een soort luifel over het hoofd naar voren steekt. Deze dracht is terug te vinden in de belangrijkste eigentijdse kostuumboeken. In Jost Ammans *Gynaecium* uit 1586 geldt deze kleding als karakteristiek voor de Nederlandse vrouw.¹⁴ Abraham de Bruyns *Trachtenbuch* uit 1581 is specifiek en toont een aantal variaties, behorend bij het kostuum van de burgervrouw uit Deventer,

12 Voor deze bronnen zie de inleiding op de portretten van Menno door Daniel Horst in Visser en Sprunger, *Sporen van Menno*, 62.

13 Zie het geschilderd portret, afgebeeld in Visser en Sprunger, *Sporen van Menno*, 124, nr. 23.

14 Jost Amman, *Gynaecium, sive theatrum mulierum etc.* Frankfurt, 1586. Gereproduceerd in: *The Illustrated Bartsch* 20/2 (New York, 1985), 660, nr. 7.98 (370): ‘A Dutch Woman’.

Keulen, Kleef en Den Bosch.¹⁵ De brede ronde hoeden van enkele zittende vrouwen en de staande vrouw bij de deur links zijn van een type dat volgens het *Gynaecium* gedragen wordt in Brabant.¹⁶ Deze hoofddeksels zijn ook terug te vinden op veel van de geschilderde markt- en keukenstukken uit het vierde kwart van de zestiende eeuw.¹⁷ Hieruit kan voorzichtig geconcludeerd worden dat de graveur Nederlandse burgers uit het eind van de zestiende eeuw heeft willen afbeelden, dus contemporair met de datum van vervaardiging van de gravures. Er moet echter ook rekening gehouden worden met het feit dat veel graveurs niet de moeite namen om uitbeeldingen van voorvallen uit de nog vrij recente geschiedenis van de correcte historische aankleding te voorzien.

Het interieur waarin de bijeenkomst plaatsvindt, is zo weinig specifiek dat de lokatie bijna overal in West-Europa zou kunnen voorkomen. Maar in tegenstelling tot de duidelijk kerkelijke ruimtes waar de lutherse en calvinistische diensten plaats vinden, zijn de dopers bijeen in de voor- of achterkamer van een gewoon huis. Door het aanschuiven van enkele houten banken is de kamer geschikt gemaakt om een groep gelovigen te ontvangen. Zou dit het soort ruimte zijn waar in Munster de bijeenkomsten plaats vonden? Het lijkt eerder juist typisch een plek waar de in de Nederlanden zwaar vervolgde dopers bijeen kwamen, een lokatie waar onopvallendheid en intimiteit vereisten waren.

Concluderend kan gesteld worden dat de identiteit van de afgebeelde personen niet met zekerheid te achterhalen valt. Omdat via eigentijdse portretten het uiterlijk van de leiders van de munsterse wederdopers bekend is, kan een identificatie van de hoofdpersoon op de prent met een van deze leiders worden uitgesloten. Hieruit volgt dat de plaatsing van de gehele voorstelling binnen de Munsterse episode buitengewoon twijfelachtig is. Volgens het onderschrift en de structuur van het gehele blad, inclusief de andere gravures ligt het in de lijn der verwachting dat hier de leider van de dopers (Menno Simons) is afgebeeld. Omdat we echter niet weten hoe Menno eruit zag, zijn we niet in staat om deze identificatie te controleren of met bewijzen te staven. Wie deze interpretatie verwerpt, belandt automatisch bij de derde mogelijkheid, namelijk dat de voorstelling geen werkelijk bestaande mensen bevat, maar alleen types. In de man die de doop toedient en de Schrift uitlegt, moeten we dan slechts een typisch doperse voorganger herkennen en niet een geportretteerde historische persoon.

15 Abraham de Bruyn, *Trachtenbuch der Furnembsten Nationen und Voller Kleydungen* (Keulen, 1581) 17-18 en 26.

16 *The Illustrated Bartsch*, dl. 20/2, 660, nr. 7.97(370).

17 Zie voor enkele duidelijke voorbeelden de tentoonstellingscatalogus *Joachim Beuckelaer. Het markt- en keukenstuk in de Nederlanden 1550-1650* (Gent, 1986), cat. nrs. 23 en 27.

Tenslotte wil ik nog aandacht besteden aan de vervaardiger van het beschreven object. Het blad laat zich zondermeer kenmerken als een katholieke propagandaprent. Dit genre was de samensteller, Richard Verstegen, niet vreemd. Vijf jaar eerder had hij een gelijksoortig stuk doen uitgaan, waarin de katholieke kerk werd vergeleken met de ketterse kerk in het algemeen.¹⁸ Deze prent droeg Verstegen op aan Hendrik de Guise, de leider van de *Ligue*, de Franse bond van militante katholieke edelen. In 1587 verscheen bij Adrianus Hubertus in Antwerpen de publikatie waarmee de naam van Verstegen als katholiek propagandist definitief werd gevestigd. Het betreft hier de beruchte *Theatrum Crudelitatum Haereticorum nostri temporis*, een overzicht van de gruweldaden bedreven jegens de katholieken door de protestanten in Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Het boek moest sympathie opwekken voor de vervolgte katholieken en waarschuwen tegen de oprukkende macht van de protestanten, met name de calvinisten.¹⁹ In de proloog worden in een versje de drie belangrijkste ketterijen, waaronder de wederdopers gekarakteriseerd:

Le Lutherien libertin notre Eglise abandonne,
Et à la volupté du tout il s'addonne.

L'Anabaptiste indocte en faisant l'hipocrite,
Tasche les idiots d'attirer à sa suite.

Calvinistes sanglantes tuent par morts infames
Les corps d'iceux d'ont ils n'ont sceu tromper les ames.²⁰

Richard Verstegen zag zichzelf als één van deze vervolgte katholieken. Als telg van een aan het begin van de zestiende eeuw naar Engeland geëmigreerde Gelderse familie werd Verstegen tot een overtuigd katholiek opgevoed.²¹ Al in 1577 belandt hij in een Londense gevangenis wegens zijn religieuze overtuiging; hij ontvlucht het protestantse Engeland van koningin Elizabeth I om zich in 1580 in Parijs te vestigen. Hier verschijnen vanaf 1584 zijn eerste anti-protestantse polemieken. Vanaf 1587 is Verstegen in deze hoedanigheid in Antwerpen actief. Be-

18 Richardus Versteganus, *Typus Ecclesiae Catholicae / Typus Heretice Synagoge*, 1585. Afgebeeld en kort beschreven in de tentoonstellingscatalogus *Luther und die Folgen für die Kunst* (Hamburg, 1983), 200, Abb. 74a. Zie over deze voorstelling ook W.J.C. Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-Reformatie* (Groningen-Batavia, 1942), 158.

19 Recentelijk besproken in Henk van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam, 1999), 257-263.

20 R. Versteganus, *Theatre des cruautez des hereticques de nostre temps* (Antwerpen, 1588), 19.

21 Het belangrijkste werk over Verstegen is de biografie door E. Rombauts, *Richard Verstegen, een polemist der Contra-Reformatie*. Brussel, 1933. Zie verder ook Buitendijk, *Calvinisme*, 155-228.

middeling van de landvoogd Alexander Farnese, de hertog van Parma, levert de balling voor zijn activiteiten een pensioen van dertig kronen per maand op, betaald uit de Spaanse schatkist.²² Voor het drukken van zijn uitgaven zocht Verstegen contact met verschillende drukkers in Antwerpen. Zoals boven vermeld, draagt de “Spiegel voor Verleide Christenen” uit 1590 het adres van het drukkershuis van Plantijn. Het bedrijf van de in 1589 overleden oprichter Christoffel Plantijn werd na zijn dood enige jaren door zijn weduwe voortgezet. Verstegen heeft het project waarschijnlijk zelf georganiseerd en bekostigd, en het drukken in opdracht gegeven aan de gerenommeerde drukkerij. De rekeningen voor dit project zijn bewaard gebleven in het archief Plantin. Uit dit document en uit het afgegeven drukkersprivilege blijkt dat dit pamflet ook in het Frans is uitgegeven. Hiervan zijn echter geen exemplaren overgeleverd.²³

Het auteurschap van de vier gravures blijft problematisch. De prenten opgenomen in de eerder genoemde werken van Verstegen, *Typus Ecclesiae Catholicae / Typus Heretice Synagoge*, *Theatrum Crudelitatum Haereticorum* en in de *Speculum Pro Christianis Seductis*, zijn alle anoniem.²⁴ Rombauts ontkracht in zijn biografie van Verstegen op overtuigende wijze de bewering dat de polemist zelf verantwoordelijk was voor het graveren van de in zijn werken voorkomende afbeeldingen.²⁵ Het is aannemelijk dat Verstegen wel zelf het concept, en misschien ook de ontwerptekeningen voor de illustraties heeft geleverd.²⁶ De graveur moet echter eerder gezocht worden binnen de groep van Antwerpse illustratoren, die werkrelaties onderhield met het bedrijf van Plantijn. Hierbij was het geen vereiste dat de prentkunstenaar er dezelfde overtuigingen op na hield als de samensteller van het blad. Er zijn wat dat betreft genoeg voorbeelden van protestantse graveurs, die prenten leverden voor roomse publikaties. Hoewel de koperplaten anoniem zijn, zijn ze van een dermate hoge kwaliteit dat het aannemelijk is dat we te maken hebben met een meer dan middelmatige graveur. Rekening houdend met stilistische aspecten van de prenten komen de namen van de volgende graveurs in aanmer-

22 Buitendijk, *Calvinisme*, 161.

23 Rombauts, *Verstegen*, 80, noot 1: Archief Plantin, registers XX en XXI. Het drukkersprivilege bevindt zich in het Algemeen Rijksarchief te Brussel: Conseil Privé nr. 1276. Actes pour imprimeurs: 28 Juli 1590. Het Franstalige opschrift op de tekening zou er op kunnen wijzen dat deze voorstelling gekopieerd is naar een van de Franse exemplaren.

24 Rombauts, *Verstegen*, 57, betwijfelt terecht de oude toeschrijving van de illustraties in het *Theatrum Crudelitatum Haereticorum* aan Jan Wierix door A. Delen, *Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces Belges II* (Parijs, 1934), 155.

25 Rombauts, *Verstegen*, 159.

26 Verstegen lijkt enigszins onderlegd te zijn in de beeldende kunsten. Rombauts, *Verstegen*, citeert op p. 159 uit Henry Foulis, *The History of Romish Treasons and Usurpations* (Londen, 1681): ‘He gave himself to the study of good Letters and employed himself in Painting [...]’.

king: Hieronymus Wierix, Jan de Sadeler, Philips en Theodoor Galle, Adriaan en Johannes Collaert I en Crispijn de Passe de Oude.²⁷ Of de naam van onze graveur zich onder dezen bevindt, valt waarschijnlijk nooit met zekerheid te achterhalen.

De vervaardiger van de prenten speelde bij het ontstaan van het blad sowieso een rol van secundair belang. Het is Verstegen zelf, die verantwoordelijk was voor de ideologische inhoud, een taak die hij eerder op zich had genomen en welke hij na 1590 zou blijven uitvoeren. Het anti-protestantse thema zou ook in de rest van zijn werk het belangrijkste aspect blijven. In 1619 en 1622 publiceerde Verstegen een bundel met karakterbeschrijvingen, waarin wederom het godsdienstige aspect op de voorgrond staat. Al gaat de schrijver in dit werk het meest tekeer tegen de calvinisten, ook de volgelingen van Menno (Verstegen volhardt in het gebruik van de term wederdopers) worden niet overgeslagen. Ik zou deze bijdrage willen besluiten met Verstegens karakterschets van de doper:²⁸

De Character Van eenen Weder-doooper.

Hy laet hem duncken dat andere menschen veel te vroeck Christenen worden / ende daerom blijft hy ende de zijne soo langh Heydens / tot datse verstandts ghe-noech hebben om alle menschen te bedrieghen / die van hun ghesintheydt niet en zijn.

Hy beroemt hem seer van zijn cleyn hoopken al ist nochtans cleyn teghen zijnen danck / want hy en begheert gheen dinghen liever dan dat het grooter waer.

Hy is heel Bijbelachtig / en gheweldigh textvast / en hy can het al uytlegghen en in legghen / door het inblaesen des gheests.

Sijn ghevoelen worden nochtans door des selven gheests inghevingh dickmaels veranderd / ende de ghene die hun ghevoelen met het zijn soo dickmaels niet en willen veranderen / die dienen hem door den van tot schenckagie[n] aen den duyvel.

Hy en wilt gheen gheweer draeghen / ende dat is omdat hy van niemant soude uyt-gheeyst worden om te vechten / want het schande soude wesen om yemandt uyt te eysschen die gheen gheweer en droech.

Het macken en vercoopen van gheweer / en verbiedt hy den zijnen niet / want hy wel te vreden is / dat andere liedens malcandere[n] dootsmijten / om dat hy alsoo verre datse al doot costen ghesmeten worden de Doopers soudens des te beter in de werelt domineren.

Hy verbiet ook het sweiren / al waert om de waerheydt in eenighe saecken van importantien te confirmeren / want hy soude veel liever twintighmaels lieghen door equinocatie dan cens yet by eet te affirmeren al waert noch soo waerachtigh.

27 Voor een overzicht van de illustratoren werkzaam voor Plantijn zie L. Voet, *The Golden Compasses. A History and Evaluation of the Printing and Publishing Activities of the Officina Plantiniana at Antwerp II* (Amsterdam, 1969-1972), 233-241.

28 R.V. [Richard Verstegen], *Scherp-sinnighe Characteren oft subtile beschrijvinghe van de proprieteyten oft eyghendommen van verscheyden personen* (Antwerpen, 1622), 55-57, nr. XLII.

De Conclusie:

Onder de slechste botste Idioten

Is den Herdoopschen leeraer wonder cloeck

Het wordt hem van den gheest soo inghegoten

Al door den trefter Menno Symons boeck.

Maer hoe gheluckigh moeten zy hun vinden

Die niet en sien en zijn gheleyt van blinden.

Gereformeerden en doopsgezinden in Emden, ca. 1560-1620¹

Inleiding

Tussen het gereformeerde protestantisme en het doperdom is nogal wat onderling verkeer geweest in die zin dat verschillende leden overgingen van de ene partij naar de andere of in elk geval zich geïnteresseerd toonden in het gedachtengoed van de ander. Beide groeperingen hadden dan ook een aantal gemeenschappelijke kenmerken: zij organiseerden zich als zelfstandige gemeentes en hanteerden de tucht. Er is dan ook wel van een kritische verwantschap gesproken.² Toch waren er ook grote verschillen, die in de debatten en geschriften van de leidende figuren uit beide bewegingen breed uitgemeten werden.³ Hoe de gewone gelovige over de overeenkomsten en verschillen dacht is minder bekend, maar hij moet zijn redenen gehad hebben om over te gaan van de ene naar de andere beweging.

Dankzij de uitgave van de kerkenraadsprotocollen van de consistorie van Emden,⁴ die de jaren 1557-1620 bestrijken, kunnen we deze motieven enigszins in kaart brengen. De overwegingen van de gereformeerden om hun kerk te verlaten en toe te treden tot de doopsgezinden worden in de protocollen vrij uitvoerig weergegeven. De situatie in Emden is goed te vergelijken met die in de Nederlanden: in beide gebieden was of werd de calvinistische variant van het protestantisme de heersende denominatie en in beide gebieden hadden de dopers een grote aanhang. Het verschil was dat de Nederlanden onder het bestuur van Philips II van Spanje vielen en daarna nog lang in een oorlog gewikkeld waren met deze vorst, die in 1581 zijn congé gekregen had, terwijl Oostfriesland een zelfstandig graafschap was.

1 Een eerdere versie van dit artikel is onder de titel 'Anabaptists, Spiritualists and the Reformed Church in Eastfrisia' gepresenteerd op de Sixteenth Century Studies Conference, gehouden van 28-31 oktober 1999 in St. Louis, MO, USA.

2 W. Balke, *Calvijn en de doperse radikalen* (Amsterdam, 1977), 345.

3 Zie hierover: J.H. Wessel, *De leerstellige strijd tusschen de Nederlandsche Gereformeerden en de Doopsgezinden in de zestiende eeuw*. Assen 1945.

4 H. Schilling, ed. *Die Kirchenratsprotokolle der reformierten Gemeinde Emden 1557-1620*. 2 dln. Keulen, Wenen, 1989-1992.

1 De kerk in Oostfriesland

De introductie van de hervormingsgezinde ideeën in Oostfriesland verliep zoals op veel plaatsen: Luthers denkbeelden vonden via diens boeken bij geestelijken en leken gehoor. Aan de korte tijd van ongemakkelijk samenleven (katholieken en protestanten gebruikten in Emden hun eigen kerken)⁵ kwam een einde, toen in 1529 in Emden de Reformatie ingevoerd werd. De katholieken werden echter niet vervolgd en tot ver in de zestiende eeuw bleven in diverse Oostfriese kerken beelden staan.

Vrijwel vanaf het begin had de Reformatie te Emden niet een luthers, maar een zwingliaans karakter. Dit blijkt vooral uit de wijze waarop over het avondmaal gedacht werd: het avondmaal werd symbolisch opgevat en beschouwd als een maaltijd ter gedachtenis van het lijden des Heren. Deze opvattingen kunnen gebaseerd zijn op de denkbeelden van Karlstadt, die vanwege soortgelijke ideeën in conflict met Luther geraakt was en een tijdlang in Oostfriesland verbleef. Ook is het mogelijk dat de avondmaalsleer beïnvloed werd door de denkbeelden van de Hollandse advocaat Cornelis Hoen, die in 1523 een symbolische interpretatie van het avondmaal uitdacht. Over het algemeen werd de dogmatiek van de kerk van Emden vaag gehouden. In de confessie van 1528 werd bijvoorbeeld de doop beschouwd als een administratieve handeling, een middel om het kind om onder het getal der christenen te tellen en op te schrijven. Christen werd men pas als men het zondige leven liet afsterven en opstond tot een nieuw leven.⁶

Overigens liepen de meningen in Oostfriesland over allerlei leerstellige zaken nogal uiteen. Het avondmaal bijvoorbeeld kon volgens sommigen evengoed met bier of water bij de gelovige thuis gevierd worden als met wijn in de kerk. Wat de doop betreft, meende een aantal gelovigen dat die pas op 33-jarige leeftijd toegediend moest worden of zelfs helemaal niet. Voor anderen was preken overbodig, want God zelf gaf begrip en geloof. Voor een aantal kerkleden was Jezus slechts een mens, die pas op de jongste dag goddelijke macht zou krijgen. Deze denkbeelden werden ook door sommige predikanten verkondigd, maar door collega's bestreden, hetgeen resulteerde in onenigheid en verwarring onder de gemeentelieden.⁷ De beginnende Reformatie in Oostfriesland had dus een difuus karakter, waarbij lutherse en zwingliaanse denkbeelden een rol speelden, maar ook ruimte was voor eigen interpretaties. Zij was een brede beweging en

5 B. Kappelhoff, 'Die Reformation in Emden II: Durchsetzung und Gestaltung der Reformation bis 1552', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer* 58 (1978) 27.

6 J. R. Weerda, *Nach Gottes Wort reformierte Kirche* (München, 1964), 14.

7 Kappelhoff, 'Die Reformation', 33-34, brief van graaf Enno van Oostfriesland aan landgraaf Philips van Hessen, maart 1530.

verschilde wat dit betreft niet veel van die in de Nederlanden in de jaren twintig van de zestiende eeuw.⁸

Rond 1530 poogde graaf Enno II enige lijn in deze diversiteit aan te brengen. De graaf gaf zijn steun aan de lutherse interpretatie van het protestantisme en poogde deze op te leggen aan al zijn onderdanen. Deze interpretatie werd neergelegd in de zogenaamde Bremer kerkorde. Uit dezelfde plaats werden enkele predikanten ontboden om in Emden de lutherse denkbeelden te verbreiden. Zij boekten weinig resultaat en moesten zelfs vluchten voor de menigte die het niet had staan op de 'Fleischfresser', zoals zij door het zwingliaans gezinde kerkvolk met een verwijzing naar de consubstantiatieleer van Luther genoemd werden. De religie zou in de zestiende eeuw vaker de nodige spanningen opleveren: een aantal Oostfriese graven wenste het lutheranisme in te voeren en stuitte daarbij op hardnekkig verzet van vooral de stad Emden.⁹

Maar de zwinglianen onderling vertoonden weinig eenheid. Zoals we gezien hebben, waren er verschillende richtingen onder de predikanten. Ook waren er dissidenten, die zich verre van de kerk hielden, zoals de volgelingen van Sebastiaan Franck en de dopers. De bevolking, die theologisch niet erg onderlegd was, moest te midden van al deze groepen haar weg vinden. Deze losse structuur was sommige gereformeerden een doorn in het oog, een opvatting die door gravin Anna, die in 1540 haar overleden echtgenoot Enno II opgevolgd was, gedeeld werd. De Pool Johannes a Lasco kreeg rond 1542 de opdracht meer eenheid te brengen in de leer. Hij deed dit door het instellen van een coetus te Emden. Hierin waren alle predikanten, luthersen en zwinglianen, vertegenwoordigd. De leden van de coetus examineerden aankomende predikanten en poogden in leerstellig opzicht tot eenheid te komen door over controversiële punten te discussiëren. Deze discussies waren openbaar, maar werden in het Latijn gehouden, zodat het gewone kerkvolk ze niet kon volgen. A Lasco begreep dat de hereniging een moeizaam proces was, maar hij zag het als de enige manier om een definitieve breuk tussen lutheranen en zwinglianen te voorkomen. Dit is lange tijd gelukt: nog in 1563 vond in de coetus een bespreking plaats tussen gereformeerde en lutherse predikanten.¹⁰ Ondanks deze middenkoers geraakte de Oostfriese kerk echter steeds meer in calvinistisch vaarwater.

Voorlopig beperkte a Lasco zich tot het afgrenzen van de Oostfriese kerk van enerzijds de katholieken en anderzijds de dopers. Ter bevordering van de eenheid in de leer werd in 1544 in Emden een kerkenraad aangesteld, die vooral de tucht moest handhaven. De handelingen hiervan zijn pas vanaf 1557 overgele-

8 Zie hierover C. Augustijn, 'Anabaptisme in de Nederlanden', *Doopsgezinde Bijdragen* 12-13 (1986-1987) 13-28.

9 Kappelhoff, 'Die Reformation', 43.

10 Weerda, *Nach Gottes Wort*, 99, 105; Kappelhoff, 'Die Reformation', 52-53.

verd. Ook werd in 1546 een grote catechismus vervaardigd, in 1554 gevolgd door een kleine, die voor het onderricht van de gelovigen gebruikt werden.

In 1575 stierf gravin Anna. Zij had het graafschap verdeeld onder haar twee zonen, Edzard en Johan. De eerste was streng luthers, de andere gereformeerd. In 1591 kwam met de dood van Johan het gehele graafschap in handen van Edzard, die het gebied in 1593 een lutherse kerkorde wilde opleggen. Maar hij had miscalculeerd: de liefde tot het gereformeerde protestantisme zat dieper dan hij gedacht had. Ook had hij het verlangen van de stad Emden naar een zekere mate van zelfstandigheid, zowel in kerkelijke als in politieke zaken, onderschat. In 1595 vond de Emdersche revolutie plaats, waarbij de gereformeerden de macht grepen en de stad definitief tot een calvinistisch bolwerk maakten. In het verdrag van Delfzijl dat de stad in hetzelfde jaar met de graaf sloot, werd bepaald dat slechts de gereformeerde godsdienst in het openbaar in Emden mocht worden uitgeoefend. Met deze revolutie waren calvinisten en lutheranen voorgoed uiteengegaan.

2 Regering en dopers in Oostfriesland

Het doperdom werd in Oostfriesland geïntroduceerd door Melchior Hoffman, die in 1530 in de consistoriekamer van de Grote Kerk van Emden vierhonderd personen doopte, 'beyde burger ende boer'.¹¹ Melchior verliet de stad kort hierna om naar Straatsburg te trekken, maar hij had een opvolger aangesteld, de Hoornse tripmaker Jan Volckersz. Deze werd op zijn beurt in het volgend jaar uitgewezen, misschien ten gevolge van het edict dat de graaf in januari 1530 afkondigde tegen de dopers. Volgens de bepalingen van dit edict dienden de dopers op straffe van verbeurte van lijf en goed voor vastenavond het land te verlaten. Veel schijnt het niet geholpen te hebben, want in 1534 werd de drost en de burgemeesters van Emden, die reeds vaker vermaand waren, nogmaals gelast de dopers aan te tasten. In 1535 werd per mandaat opnieuw niet alleen de kinderdoop verplicht gesteld, maar ook de gelovigendoop ten strengste verboden. Ook werd het verboden doperse bijeenkomsten te houden en leraren te herbergen, dit op straffe van gevangenzetting op water en brood 'und dan nae gelegenheit pynlick mit oer handelen und straffen'.¹²

11 Obbe Philips, 'Bekentenisse' in: S. Cramer, ed. *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* VII (Den Haag, 1910), 123.

12 J.P. Müller, *Die Mennoniten in Ostfriesland vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Emden, Amsterdam, 1887), 17-19; A. Pettegree, 'The Struggle for an Orthodox Church: Calvinists and Anabaptists in East Friesland, 1554-1578', *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester* 70 (1988) 47. De straffen waren overigens heel wat minder streng dan die welke in de plakkaaten, afgekondigd in de Nederlanden voorgeschreven werden.

De numerieke omvang van de doperse beweging in Oostfriesland is zelfs bij benadering niet te schatten. De doperse beweging schijnt echter niet de massale omvang gehad te hebben als in de Nederlanden in 1534. Dat zij hier aanhang had, bewijst niet alleen de expeditie die de Munsterse afgezant Jacob Kremer in het begin van 1535 naar Oostfriesland maakte (waar hij overigens in gevangenschap geraakte), maar ook de uitingen op een bijeenkomst van doperse leiders bij Groningen in het voorjaar van 1535. Hier werd een aanslag op Emden be-raamd, waar de sekte wel honderd aanhangers zou hebben. De beoogde leider (Jan van Batenburg) wees het voorstel af: het zou niet mogelijk zijn het slot in te nemen, waardoor de dopers spoedig weer uit de stad verjaagd zouden worden.¹³

De graaf kon zijn anti-doperse opvattingen niet doorzetten. Hij was vaak in strijd gewikkeld met de Gelderse hertog en met keizer Karel V, een strijd die voor hem niet gunstig afliep. Bovendien keerde hij zich niet alleen tegen de dopers, maar ook tegen de gereformeerden en vocht hij dus een oorlog op twee fronten. De zwingliaans gezinde stad Emden zal hem alleen daarom al dwarsboomd hebben. Zijn opvolgster gravin Anna volgde een gematigde politiek, niet alleen tegen de gereformeerden, maar ook tegenover de dopers. Oostfriesland werd een veilig toevluchtsoord voor allerlei dissidenten op religieus gebied. Leiders van diverse facties binnen het doperdom, zoals Menno Simons, Dirk Philips en David Joris, hielden zich kortere of langere tijd in Oostfriesland op.

Dit was echter de regering van de Nederlanden, waar de dopers fel vervolgd werden, een doorn in het oog. In een brief van 12 oktober 1543 vroeg de keizer nog inlichtingen over de dopers en vooral over degenen, die van plan geweest waren in augustus een aanslag op Emden te plegen. Zij waren gevangen genomen, maar weer vrij gelaten. Ook wilde de keizer gaarne hun namen kennen en 'ires Haubts und Redelfuerers Jorissen Glassmachers Buecher' ontvangen.¹⁴ David Joris was met Menno Simons een van de belangrijkste leiders van de doperse beweging. Hij was sterk door het spiritualisme beïnvloed. Tegenstanders beschuldigden hem van allerlei vergrijpen als roven en stelen, ongeloof aan het bestaan van hemel, hel en opstanding en het praktizeren van veelwijverij. Hij verweerde zich hoogstpersoonlijk in een schrijven aan gravin Anna, getiteld *Onschuldts Davids Joris*.¹⁵

Begin 1544 ontving gravin Anna van de landvoogdes van de Nederlanden een scherpe brief, waarin haar verweten werd dat zij degenen die vijanden van God en de keizer waren onderdak verschaft. Zij diende hieraan iets te doen of de ge-

13 A.F. Mellink, ed. *Documenta Anabaptistica Neerlandica I. Friesland en Groningen (1530-1550)* (Leiden, 1975), 148-149.

14 Müller, *Die Mennoniten*, 20. De brief is afgedrukt bij Mellink, *Documenta I*, 185.

15 Het geschrift is op 1540 gedateerd. Daar echter de vermelde aanslag in dit geschrift genoemd wordt, moet het uit 1543 of 1544 stammen: S. Zijlstra, *Nicolaas Meyndertsz. van Blesdijk. Een bijdrage tot de geschiedenis van het Davidjorisme* (Assen, 1983), 40-42.

volgen onder ogen te zien. De gravin was niet in de positie de keizerlijke verlangens te negeren. Inderhaast werd een mandement uitgevaardigd, waarbij alle sekteleiden, met name de dopers, gelast werd het land te verlaten. Niemand mocht hen onroerend goed verhuren of onderdak geven. Het was echter, althans volgens a Lasco, niet zozeer de godsdienst die de landsregering tot deze ijver aanspoorde, maar het gevaar voor de handel: de keizer had gedreigd alle handel tussen Oostfriesland en de onder zijn gezag staande gebieden te verbieden.¹⁶

A Lasco wist de gravin te bewegen het mandaat af te zwakken. Alleen degenen onder de dopers die als notoire 'Schwärmer' en onruststokers bekend stonden, dienden te worden uitgewezen. De anderen werden bij a Lasco of één van de andere predikanten onthouden en over hun overtuiging ondervraagd. Van hun antwoorden hing af of zij mochten blijven of niet. De Batenburgers, volgelingen van de zeer radicale kerkrover Jan van Batenburg en de joristen waren vanwege het feit dat zij diensten in de gevestigde kerken mochten bijwonen en veinsden de heersende religieuze opvattingen te onderschrijven, niet te vertrouwen. Zij werden zonder meer uitgewezen; de mennonieten mochten blijven, mits zij zich lieten onderwijzen. In de Polizeiordnung van begin 1545 werd dit nog eens vastgelegd.¹⁷ Een aantal dopers verliet daadwerkelijk Oostfriesland. Ook Menno achtte het geraten het graafschap te verlaten. Verreweg de meesten bleven.¹⁸

In 1549 werd weer een mandaat tegen de mennonieten, joristen en Batenburgers uitgevaardigd: zij dienden het land te verlaten en niemand mocht hen huisvesten, dit op straffe van confiscatie en lijfstraf. Het was de tijd van het Interim: de keizer had de protestantse vorsten een nederlaag toegebracht en maakte zich op om het katholicisme alom te herstellen. Maar reeds in 1552 verloor de keizer het pleit en de bepalingen zullen dan ook een dode letter gebleven zijn. Geheel met rust gelaten werden de dopers ook weer niet: in 1561 gaf de gravin de stadsbestuurders van Emden opdracht de goederen van Herman Mesmaker in beslag te nemen en diens kind te dopen, voordat hij Emden kon verlaten en in 1568 gaf graaf Edzard bevel de goederen van de dopers, die na de nederlaag van Lodewijk van Nassau bij Jemgum uit voorzorg gevlucht waren, in beslag te nemen. De dopers die gebleven waren moesten verjaagd worden. De helft van de geconfisqueerde goederen zou aan de stad, de andere helft aan de graaf toevallen.¹⁹ Veel heeft dit kennelijk niet opgeleverd, want in 1576 vermaande de graaf opnieuw de Emder autoriteiten om de dopers niet te dulden en hen te bevelen op straffe van verbeurtenis van lijf en confiscatie van goederen het land te verlaten. In feite werden de dopers met rust gelaten, mede omdat de grote migratiestromen opge-

16 Mellink, *Documenta* I, 188.

17 Müller, *Die Mennoniten*, 25.

18 Zijlstra, *Nicolaas van Blesdijk*, 74-75.

19 Müller, *Die Mennoniten*, 27, 30.

droogd waren: ook in de Nederlanden, en zeker in de noordelijke gewesten, werden na 1560 de dopers min of meer geduld.²⁰ Bovendien waren de autoriteiten langzaam overtuigd geraakt van het vreedzame karakter van de beweging.

De doopsgezinden waren rond 1575 min of meer opgenomen in de Oostfriese maatschappij, getuige de klacht in een schrijven uit januari 1577 van burgemeesters en raad van Emden aan de graaf: de dopers vermeerderden zich dagelijks, vestigden zich in de voornaamste huizen in en bij de stad, waren zeer actief in de handel en hielden openlijk conventikels. Het was koren op de molen van de graaf, die nogmaals herinnerde aan zijn schrijven uit 1576.²¹ Zijn medebestuurder graaf Johan liet zich in dezelfde maand januari in vergelijkbare termen uit, wel meende hij dat degenen die zich wilden laten onderrichten, in het land mochten blijven. Graaf Johan nam echter de moeite zijn mening grondig te onderbouwen. In tegenstelling tot zijn broer Edzard, die kortweg sprak van 'secten undt rottereien' somde Johan de redenen op, waarom de dopers niet geduld mochten worden: zij deden aan echtscheiding, verdoemden en oordeelden naar believen,²² erkenden geen overheid en verwierpen op verschrikkelijke wijze de predikanten en hun leer. Maar ook de predikanten hadden schuld: zij hadden de dopers weinig efficiënt bestreden. Ook het schrijven van beide graven had kennelijk weinig resultaat, want een jaar later waarschuwde graaf Edzard opnieuw tegen het geven van toestemming aan gevluchte dopers om zich te vestigen in Emden.²³

In 1582 gaf graaf Edzard een mandaat uit waarin hij gelastte dat iedereen voortaan de kerk bezoeken moest op straffe van arbitrale correctie. Het werd verboden aan wederdopers, mennonieten en andere secteleden huizen en landerijen te verhuren of te verkopen op verbeurte van genoemde goederen. Ging iemand over tot de dopers, dan zou hij zijn goederen verspelen. Of hiervan veel terechtgekomen is, is de vraag. Zoals we gezien hebben vocht Edzard een tweefrontenoorlog, tegen de dopers en tegen de calvinisten van Emden. Zijn opvolger Enno III (1599-1625) deed aanvankelijk weinig tegen de dopers, pas in 1612 is er sprake van actie, na klachten van de predikanten te Norden over de toename van de mennonieten en hun openlijke vergaderingen. De graaf wenste dat er een lijst

20 S. Zijlstra, "De vervolging van de dopersen in Friesland, 1536-1560", *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996) 62-65.

21 Müller, *Die Mennoniten*, 31, 29: 'das die wider Teuffer sich teglichs nitt allein mehren, nit alleine in die fürnemeste heuser unnd nharigste orter E.G. Stadt sedzen, grosse Handell, Societet unnd Kaufmannschafft treiben, sondern auch offentliche Conventicula irer fürfürische falscher Lehre in grossen ansehnlicher Anzall zu halten, predigen unnd sehen zu lassen sich unterstehen'.

22 Deze opmerkingen zijn gericht tegen het strenge bannen in sommige richtingen van het doperdom. De strengsten eisten dat ook de levenspartner van een gebannene aan de mijding moest meedoen, hetgeen de facto op echtscheiding neerkwam.

23 Müller, *Die Mennoniten*, 32-33.

samengesteld werd van dopers en hun predikers. Pas een jaar later ging de graaf tot drastische actie over: een aantal doopsgezinde voorgangers en gemeenteleden werd gearresteerd, omdat in hun gemeente een huwelijk gesloten was.²⁴ Voor deze keer kwamen ze er nog genadig af, maar in het vervolg zouden zij, wanneer zij weer bijeenkomsten hielden een boete van 5000 rijksdaalders krijgen en zou het huis, waarin zij bijeenkwamen, verbeurd verklaard worden. Of er veel van is terechtgekomen, is de vraag. Wel zagen de doopsgezinden van Norden zich genoodzaakt zich gedeisd te houden.²⁵

Een laatste mandaat dateert van 1622 en maakte de mennonieten praktisch rechteloos. Zij werden uitgesloten van de rechtspraak en hun predikers moesten worden gearresteerd. Maar deze verdrukking duurde niet lang, Graaf Rudolf Christian, die zijn vader in 1625 opvolgde, gaf reeds in mei 1626 een schrijven uit, waarin hij de mennonieten onder zijn persoonlijke bescherming stelde, dit in ruil voor een tribuut van tweemaal drie rijksdaalders per jaar per gezin.²⁶

De stad Emden hield er andere denkbeelden op na dan de graaf. De kerkenraad klaagde wel herhaaldelijk over de aanwezigheid van de doopsgezinden, maar het stadsbestuur ondernam bitter weinig. In december 1576 vroeg de kerkenraad aan burgemeesters en raad om de 'wynckelpredigen' te verbieden, in januari van het volgend jaar werd dit verzoek afgezwakt. De Raad zou de dopers moeten gelasten oorzaak en redenen voor hun afzondering van de landskerk te geven en hen laten bewijzen dat de gereformeerde leer een dwaalleer was. In mei werd het stadsbestuur weer aangesproken over de dagelijks toenemende activiteiten van de dopers, die een gevaar vormden voor zowel de kerk als de civiele gemeenschap.²⁷ Veel effect had het niet. Nergens, schreef de uitgeweken Ommelander boer Abel Eppens rond 1580, waren zoveel verschillende religies als in Emden, het krioelde er van de libertijnen, franckisten (de volgelingen van Sebastiaan Franck) en joristen. Zelfs de joden mochten in de stad wonen: 'alles was um gelt vrij gelaten'.²⁸

Pas in 1606 vond de kerkenraad enig gehoor bij de stedelijke autoriteiten. In overleg met de predikanten werd gesteld dat de doperij strijdig was met de fundamente van het christelijk geloof en met verdragen van Delfzijl en Den Haag.²⁹

24 Het sluiten van huwelijken diende te gebeuren in de landskerk.

25 Müller, *Die Mennoniten*, 34-38.

26 Müller, *Die Mennoniten*, 39-43.

27 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 654, 656, 667.

28 W. Bergsma, 'Zestiende-eeuwse godsdienstige pluriformiteit. Overwegingen naar aanleiding van Abel Eppens' in: *Historisch bewogen. Opstellen over de radicale reformatie in de 16e en 17e eeuw* (Groningen, 1984), 9.

29 Met deze verdragen uit 1595 en 1603 was de strijd tussen de graaf en de stad Emden bijgelegd.

Hierin was bepaald dat de prediking het monopolie van de gereformeerden zou zijn. De dopers, concludeerden de predikanten, zou dus 'nene predige und bikumst noch heimelicke, noch opentlicke gestadet sin'. Een soortgelijk plakkaat, maar dan nog scherper geformuleerd was kort tevoren, in 1601, in de stad Groningen afgekondigd. Maar veel effect schijnt het, evenmin als trouwens de Groningse pendant, niet gehad te hebben.³⁰ In 1612 verzocht de consistorie aan het stadsbestuur de (volwassen)doop, die kort tevoren was voltrokken aan Jan Sincen knecht, een 'misbruik van Gods woord en een bespotting van de echte doop', te bestraffen. Het resultaat was bedroevend, want in 1618 klaagde de kerkenraad weer over de 'apentlicken vermaningen' van de dopers, 'so se ane schuwe holden'. De Raad beperkte zich tot het beboeten van een aantal menniste comedianten en het vragen naar de namen van de doperse vermaners en de plaatsen waar zij hun vermaningen hielden.³¹

3 De kerkenraad van Emden en de dopers

a Contacten tussen gereformeerden en dopers

In Oostfriesland was in 1544 een kerkenraad ingesteld, waarvan we vanaf 1557 de protocollen bezitten. De kerkenraad bemoeide zich intensief met de tucht, waaronder ook afval tot of sympathie voor de dopers of andere denominaties viel. Uit deze tuchtgevallen en andere uitingen met betrekking tot de doopsgezinden en andere groeperingen zijn de redenen te reconstrueren, waarom iemand van godsdienstige richting veranderde of tenminste aangetrokken werd tot een bepaalde richting.

Emden was reeds vanaf de jaren twintig een toevluchtsoord voor dissidenten uit Nederland. Het stedelijk gezag had geen zin of was niet in staat hen te verdrijven. Aanvankelijk kwamen er vooral 'sacramentariërs' (hervormingsgezinden), die in de Nederlanden de grond te heet onder de voeten geworden was, daarna – vanaf het midden van de jaren dertig – vooral dopers van diverse plumeau en na 1550 voornamelijk calvinisten. De laatstgenoemde groepering was tot 1573, toen de meesten terugkeerden naar hun vaderland, met 5000 man vertegenwoordigd. Op het hoogtepunt van hun aanwezigheid, rond 1570, vormden de Nederlanders de helft van de bevolking van Emden. Na 1580, toen de stad Groningen door het verraad van Rennenberg in handen van de Spanjaarden gevallen was, treffen we grote aantallen vluchtelingen uit Stad en Lande in Emden

³⁰ S. Zijlstra, 'Het "scherpe plakkaat" van Groningen uit 1601', *Doopsgezinde Bijdragen* 15 (1989) 65-78.

³¹ Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 963, 1030, 1112, 1113.

aan. De opname van de vluchtelingen in de Oostfriesse kerk verliep zonder noemenswaardige problemen: de kerk te Emden was vanouds sterk zwingliaans georiënteerd en ook de taal gaf geen grote problemen. Tekenend is dat de gereformeerde vluchtelingen hier geen eigen kerk stichtten, maar lid werden van de plaatselijke congregatie.³²

Over de aantallen dopers zijn we minder goed ingelicht. We weten dat er diverse groepen aanwezig waren, zoals de davidjoristen, de volgelingen van Menno Simons en die van Adam Pastor,³³ maar over hun aantal is weinig te zeggen. De menonieten waren verdeeld in verschillende partijen.³⁴ In elk geval aanwezig waren de gematigde Waterlanders en de wat de tucht betreft veel strengere Vlamingen. Ook de partij der Friezen zal aanwezig geweest zijn: de grote gangmaker van deze partij, Lenaert Bouwens, doopte althans een aantal volgelingen in Emden. De dooplijst van Bouwens geeft enig inzicht in het voorkomen van de dopers in Oostfriesland. Tussen 1551 en 1565, toen hij oudste was in Emden en in de voorstad Faldern woonde, doopte hij in Oostfriesland 604 personen, van wie er 80 uit Emden kwamen. In zijn laatste jaren, toen hij zich in Friesland gevestigd had, kwamen hier nog een 22 resp. 8 bij.³⁵ Maar dit aantal is natuurlijk verre van volledig, want er waren veel meer oudsten werkzaam in Emden, zoals Jacob Jantzen, die leraar bij de Waterlanders was.³⁶ Bovendien behoorde Bouwens tot de partij der Friezen; hij zal geen personen van andere denominaties, zoals de Vlaamse richting, die in Emden nogal prominent aanwezig was, gedoopt hebben.³⁷

Gereformeerden en doopsgezinden recruteerden hun aanhang uit dezelfde kringen en waren dan ook voortdurend in een concurrentieslag verwickeld. En aantal gereformeerden had duidelijk doperse sympathieën. We treffen dan ook verscheidene overgangen naar de doopsgezinden aan, terwijl anderen hun twijfels hadden over vooral kinderdoop en menswording. Helaas worden de overgangen van de doopsgezinden naar de gereformeerden niet of nauwelijks gemotiveerd. Een van de meest prominente is Carel van Gent geweest, die in 1578 nog

32 H. Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert* (Gütersloh, 1972), 65-67.

33 De Adamieten worden in 1571 en 1577 vermeld. In het eerstvermelde jaar wordt veront-rust meegedeeld dat hun vergaderingen ook gereformeerden aantrokken. In het tweede geval ging het om Adamieten, die uit Bremen verdreven waren en zich in Emden wilden vestigen: Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 403, 668.

34 Over de partijen: N. van der Zijpp, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland* (Arnhem, 1952), 78-86.

35 K. Vos, 'De dooplijst van Leenaert Bouwens', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 36 (1915) 65.

36 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 669, 700. De Waterlanders worden hier met de betiteling Dreck-wagen verceerd, een benaming die Lenaert Bouwens bedacht had, omdat zij zonder herdoop gebannen menonieten in hun groep opnamen.

37 Vos, 'De dooplijst', 40.

de officiële schrijver namens de Vlamingen was tijdens het godsdienstgesprek tussen gereformeerden en doopsgezinden te Emden. Omdat hij eens predikant geweest was, werd van hem geëist dat hij zijn zaak voor de coetus moest brengen. Hij erkende dat de gereformeerde leer zuiver en apostolisch was en zei de gruwelijke leer van de dopers te verafschuwen.³⁸ Een aantal volwassenen werd in de gereformeerde kerk van Emden gedoopt. Misschien kwamen deze personen uit doopsgezinde kringen. Dit gebeurde in 1573 met de vrouw van Paulinus, de stadssecretaris van Emden. Meestal werden zij overigens in de consistorie gedoopt, zoals Anna Detmers, de dochter van Hendrik van Vreden.³⁹ In 1574, één jaar na haar toetreding, moest zij alweer vermaand worden, omdat zij niet aan het avondmaal verscheen.⁴⁰

Overgangen naar of twijfels in de richting van andere groepen dan mennonieten waren zeldzamer. Slechts degenen die overhielden naar het gedachtengoed van Sebastiaan Franck vormden een substantieel aantal.

Tabel 1. Overgangen naar andere denominaties.

overgang van	aantal
doopsgezind > gereformeerd	15
gereformeerd > doopsgezind	27
geref. > doopsgez. > geref.	6
Twijfels aan geref. opvattingen	15
gereformeerd > franckist, jorist	7
twijfels van libertijnse aard	6
totaal	76

38 Iij trad in 1581 opnieuw toe tot de gereformeerde kerk, die hij vermoedelijk rond 1574 in Bangstede als predikant gediend had. Later was hij predikant in Friesland en Holland. Daar hij omstreeks 1600 gestorven is, kan hij niet de auteur zijn van *Het beginsel en voortgang der scheuringen*, dat in 1615 onder het pseudoniem I.H.V.P.N. vervaardigd is: Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 771-772; W.J. Kühler, *Geschiedenis der Nederlandsche Doopsgezinden in de zestiende eeuw* (Haarlem, 1934), 300, alwaar de onjuiste identificatie; cf. J. Reitsma en S.D. van Veen, ed. *Acta der provinciale en particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620 I: Noord-Holland 1572-1608* (Groningen, 1892), 179-180, alwaar zijn dood vermeld wordt.

39 Is dit de doperse oudste, die rond 1545 afviel van de beweging van Menno? Uit een verklaring van een gevangen doper uit Bocholt blijkt, dat Hendrik van Vreden in Oostfriesland woonde: K. Vos, 'Adam Pastor', *Doopsgezinde Bijdragen* 46 (1909) 108.

40 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 475-476, 478, 504. Het laten dopen van zichzelf of van een ongedoopt kind was in de ogen van de gereformeerde kerkenraad de eerste stap naar het lidmaatschap van de gereformeerde kerk. Toen in 1578 een vrouw haar kind van ongeveer zes jaar ten doop aanbood, werd dit toegestaan, maar de moeder werd ernstig vermaand zich bij de gemeente Gods te voegen. In 1581 kreeg een man die gedoopt wilde worden hetzelfde te horen:

We zien dat de meesten de gang maakten van de gereformeerden naar de doopsgezinden en ook dat bij degenen die niet overgingen soms gereede twijfel bestond ten aanzien van zaken als kinderdoop, menswording of de in hun ogen te slappe tucht. Verreweg de meeste gevallen speelden in de jaren 1568-1580, daarna vinden we, met uitzondering van de jaren 1588 en 1589, toen vier gereformeerden overgingen tot de doopsgezinden, een twijfelde en een franckist werd, slechts sporadisch overgangen.⁴¹

b Kritiek op de gereformeerde leer

In een groot aantal gevallen wordt de reden vermeld, waarom iemand overging van de gereformeerden naar de doopsgezinden of de spiritualisten. Wat betreft de overgang naar de doopsgezinden speelden twee elementen mee: de houding van de gereformeerden tegenover de tucht in de gemeente en leerstellige argumenten. Meestal werden de zaken overigens gecombineerd.

Schematisch ziet alles er als volgt uit.

Bezwaren tegen	
tucht	3
tucht en kinderdoop	1
tucht en menswording	3
kinderdoop	7
kinderdoop en menswording	3
kinderdoop en overheid	3
menswording	3
menswording en overheid	1
anders, vnl. huwelijkse zaken	3

De tucht werd zowel door doopsgezinden als door gereformeerden toegepast, maar versilde aanzienlijk in gradatie. De doopsgezinden streefden naar een gemeente, die vrij was van elke vlek en rimpel en oefenden daartoe een rigoreuze tucht uit. Bij de strenge richting der Vlamingen, die in Emden ruim vertegenwoordigd was, werd zonder waarschuwing gebannen. De ban hield tevens in dat de gebannene door zijn geloofsgenoten gemeden moest worden, zelfs getrouwde

Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 694, 764. Degenen, die reeds door een doopsgezinde oudste gedoopt waren, werden door de gereformeerden niet opnieuw gedoopt.

⁴¹ Vrijwel dezelfde getallen en verhoudingen vinden we bij de gereformeerden in Delft. Hier werden tussen 1573 en 1620 55 gereformeerden gecensureerd wegens contacten met mennisten en 14 wegens contacten met joristen of franckisten: P.H.A.M. Abels, *Nieuw en Ongezien. Kerk en samenleving in de classis Delft en Delfland 1572-1621* (Delft, 1994), 63.

lieden moesten elkaar mijden. Deze echtmijding kwam in praktijk op echtscheiding neer. Een van deze gevallen komt in de kerkenraadsaktes ter sprake: een dooper was reeds zijn vrouw kwijtgeraakt en had nu ook zijn werk als timmerman verloren, zodat hij met zijn kinderen in diepe armoede was geraakt.⁴²

De gereformeerde tucht had een milder karakter. Met de tucht wilde de kerk zowel voorkomen dat er allerlei dwaalleren zouden binnendringen als ook een zekere mate van christelijke levenswandel door de gelovigen garanderen. De tucht werd gradueel toegepast: degene die de normen had overtreden, werd herhaaldelijk vermaand en aangespoord tot beterschap, alvorens hij van het avondmaal werd afgehouden. Wilde hij zich desalniettemin niet beteren, dan werd hij afgesneden. Een dergelijke procedure vergde al gauw enkele jaren. Zo werd in mei en oktober 1576 geconstateerd dat Joachim Muermeister afgeweken was van de rechte leer. Pas in juli 1577 werd voorgesteld hem van het avondmaal af te houden en hem wegens zijn afval aan de gemeente als onboetvaardig voor te stellen. In augustus werd hem de broederschap opgezegd wegens zijn hardnekkigheid, maar pas in augustus 1578 volgde de definitieve afsnijding van de gemeente. Nog langer duurde de zaak van Tete uuthdragester. Zij werd in mei 1585 verdacht de vermaning van de dopers te bezoeken, te weten de 'rotterey' van Hans de Ries.⁴³ In juli 1586 weigerde zij voor de kerkenraad te verschijnen, in mei 1588 werd zij opnieuw aangesproken over haar gevoelens. Alle hoop op bekering werd opgegeven, toen in januari 1589 bleek dat Tete door Hans de Ries gedoopt was; in maart 1589 werd haar de gemeenschap afgezegd, met andere woorden: zij werd afgesneden.⁴⁴

Echter, een aantal kerkleden vond de tucht niet ver genoeg gaan. Zo klaagde een schoolmeester in 1557 over de wereldse kledij van veel kerkgangers en wens- te in 1560 Here slemender niet aan het avondmaal deel te nemen, omdat de gereformeerden de ruime weg bewandelden, 'als dat wy gyrigen und hoverdygen daer [= tot het avondmaal] tho laten'. Over Johan Gaillard, koopman en boekdrukker, die vanaf 1555 tot zijn dood in 1574 in Emden woonde, werd in 1559 geklaagd dat hij in het gezelschap van doopsgezinden zich lasterlijk over het gebrek aan tucht bij de gereformeerden had uitgelaten. Drie jaar later werd hem zelfs gevraagd of hij het hield met 'Mennonis secten', wat hij ontkende.⁴⁵

42 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 351, juni 1569: 'den se syn ffrouwe bevoeren affgenomen hebben unde nhu van 't warck vordreven heft, also dat he myt syn 3 edder 4 kinder kummer lydh'. Over de tucht bij de gereformeerden: J. Plomp, *De kerkelijke tucht bij Calvin*. Kampen, 1969.

43 Voorman van de Waterlandse richting, die een tijdlang in Emden verbleef.

44 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 621, 622, 641, 670, 672, 697-698, 810, 813, 822, 840, 845, 848.

45 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 7, 97, 107, 153. Here had er ook bezwaar tegen dat kinderen van 'gotlose' ouders gedoopt werden. Hans Gaillard wordt door sommigen beschouwd als de drukker van het *Offer des Heeren*, het doopsgezinde martelaarsboek, dat in 1562 verscheen. Nader onderzoek heeft overigens uitgewezen dat geen enkele uitgave van dit martelaarsboek in Emden gedrukt is: P. Valkema Blouw, 'Mennonitica en bibliografisch onderzoek' in: *Theologie in*

Onenigheid met een aantal gemeenteleden was in 1558 voor Tanneke Holtsager aanleiding om doperse bijeenkomsten te bezoeken. Zij bekende schuld en wilde zich weer bij de gereformeerden voegen. Isebrant Klaatz ergerde zich in 1576 over de slappe tucht, maar wilde nog met de predikanten praten. Zij wisten hem te overreden zich weer onder hun gehoor te scharen, maar Isebrant behield zijn twijfels. Egbert Speldemaker kwam in 1580 niet meer ter kerke, omdat hij weinig verschil zag tussen degenen die binnen en die buiten de gemeente waren. Ook had hij moeite met de kinderdoop. Hij beloofde echter beterschap. Zelf voldeed hij niet altijd aan zijn eigen hoge eisen: zes jaar na deze gebeurtenis had hij een hevige twist met Wolter schoolmeester. Janneken Jansen tenslotte verklaarde in 1607 niets tegen de gereformeerde leer te hebben, 'aver hebt dat unse alto fri leven, daran stot se sich'.⁴⁶

Interessant zijn de uitingen over leerstellige kwesties. De opvatting dat de afvalligen en twijfelaars slechts anderen napraatten en geen benul hadden van de aangesneden kwesties⁴⁷ is dan ook onjuist. Gezien de vele gesprekken die zij met de predikanten voerden, is het duidelijk dat zij goed op de hoogte waren van de religieuze verschillen. De kinderdoop schijnt bij een aantal gereformeerden vragen te hebben opgeworpen, maar ook de menswordingsleer duikt regelmatig op. De melchioritische menswordingsleer, die door Menno Simons van Melchior Hoffman werd overgenomen, hield in dat Christus geen vlees van Maria had aangenomen, maar door haar gegaan was als door een pijp. Van de twee naturen, een goddelijke en een menselijke die Christus bezat, benadrukte deze opvatting dus zeer sterk de goddelijke. Met deze opvatting kwamen de dopers volgens de gereformeerden gevaarlijk dichtbij een oude ketterij, het docetisme, dat de menselijkheid van Christus ontkende.⁴⁸

Steven mesmaker deelde in 1560 mee dat hij wat kinderdoop en menswording betrof 'gantz mit Menno voelet' en meende tevens dat de gereformeerde gemeente 'nicht de warheit heft'. Hermes de Grave hield in 1572 de gereformeerde leer voor duivels, omdat kinderen gedoopt werden, Peter de messeler twijfel-

de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (Amsterdam, 1985), 144-145. Wel heeft Gaillard in 1562 het *Fundamentboeck* van Menno opnieuw uitgegeven: P. Valkema Blouw, 'Drukkers voor Menno Simons en Dirk Philips', *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991) 52-53. Gaillard verkeerde in 1571 in frankistische kringen en vertaalde verschillende werken van Franck: Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 416-417; J. Decavele, *De dageraad van de Reformatie in Vlaanderen (1520-1565)* (Brussel, 1975), 341-342.

46 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 70-71, 607, 614, 620, 622, 627, 744, 749, 820, 824, 982.

47 H. Klugkist Hesse, *Menso Alting. Eine Gestalt aus der Kampfzeit der calvinistischen Kirche* (Berlijn, 1927), 230.

48 Zie over de menswordingsleer: S. Voolstra, *Het Woord is vlees geworden. De melchioritisch-menniste incarnatieleer*. Kampen, 1982.

de een jaar later aan de kinderdoop, omdat deze niet door de apostelen gepraktiseerd was. Paul de wever had in 1577 eveneens zijn twijfels en had daarom zijn kind niet laten dopen. Lambert Everts stelde in 1579 dat hij niet geloofde dat Christus de menselijke natuur van Maria aangenomen had en zei doperse bijeenkomsten te blijven bezoeken, zolang hij daar geen dwalingen hoorde. Hij was al twaalf jaar niet meer aan het avondmaal verschenen. Bartholomeus schoolmeester erkende in 1585 dat de Emders catechismus juist was, maar zei dat hij 'alwegen unde noch enige besweringe gehadt in de dope der kindern'. Hij vroeg geduld met hem te hebben en verklaarde niet gezind te zijn om zich bij enigerlei sekte aan te sluiten.⁴⁹

Anderen hadden moeite met de gereformeerde opvattingen omtrent geweld en overheid. Marritgen, de vrouw van Johan mesmaker, wenste in 1576 geen gemeenschap meer te hebben met de gereformeerden, omdat die leerden dat men iemand om het geloof mocht doden, de overheid het zwaard ter hand stelden en kinderen doopten.⁵⁰ Ook Luytgen Backer, een emigrant uit Schildwolde in de Ommelanden, was het met de dopers eens wat betreft de menswording, het zweren van de eed en hun opvattingen omtrent de overheid. Verder bespeurde hij weinig vruchten des geloofs bij de gereformeerden, maar vond daarentegen bij de doopsgezinden 'gröte leve unde anderen fruchten'. Hij werd in 1579 als rot lid afgesneden; ongetwijfeld tot hun genoegen hadden de gereformeerden geconstateerd dat hij een vrouw bezwangerd had en vertrokken was naar de Ommelanden. Lambert hoedemaker, reeds lang een enfant terrible in de gereformeerde gemeente, verklaarde in 1580 dat hij zich nog niet met de gemeente kon verenigen, omdat hij zijn twijfels had omtrent de gereformeerde opvattingen over de vrije wil, de menswording, de kinderdoop, 'thodem oeck die Ihere van die straffe der ketteren, soe hie meinde im protocoll van Mensone vordediget tho syn, nicht konde approberen'. Peter Schoenmaker had tenslotte in 1601 niet alleen bezwaar tegen de kinderdoop, maar ook tegen het zwaardgebruik. Hij werd drie jaar later gebannen.⁵¹ Mogelijk doelde de Groninger balling Abel Eppens op

49 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 115, 116, 252-253, 450, 466, 655-657, 727, 729, 811, 814. Ook in Amsterdam gingen de discussies met twijfelaars meestal over doop en menswording, terwijl ook het oorlogsvoeren genoemd wordt: H. Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990), 171-173.

50 Het al of niet doden van ketters was in deze jaren bij de gereformeerden een belangrijk vraagstuk. In 1575 voelden de gereformeerde vluchtelingenkerken in Engeland zich ongemakkelijk, toen hier twee dopers ter dood veroordeeld werden. De kerkenraad van Londen diende bij de regering (vergeefs) een verzoek in niet tot executie over te gaan: Wessel, *De leerstellige strijd*, 297-298.

51 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 635-636, 640-641, 721, 722, 724, 736, 924, 937, 943, 946. Met het protocol van Menso [Alting] is het verslag van het godsdienstgesprek bedoeld, dat in 1578

deze personen, toen hij in zijn kroniek noteerde dat er in Emden een partij van castellionisten bestond.⁵²

In een aantal andere gevallen was het huwelijk (mede) een breekpunt. Christiaan pasteibakker was in 1566 naar de dopers overgegaan; als reden gaf hij (anderhalf jaar later!) op dat zijn vrouw alleen voor de doopsgezinde gemeente wenste te huwen. In de bijbel was volgens hem geen gebod te vinden dat men in de gereformeerde kerk moest trouwen. Ook Leenken Huberts bleek in 1577 tot de dopers afgefallen te zijn. Zij was eveneens niet 'christelijk', dat wil zeggen niet in de gereformeerde kerk, getrouwd. In hetzelfde jaar speelde een kwestie rond Jan Willems tripmaker, die in 'boese leringe' vervallen was. Hij vroeg zich af of een geheim huwelijk bindend was en of zijn dochter met een doper mocht trouwen. Het paar stond voor een moreel dilemma. Het viel de vrouw zwaar om als praktizeester van de buitentrouw (het huwen met een partner van buiten de doopgezinden) 'van alle ohre gemeenschap af gebannet to syn'. Jan tripmaker tilde kennelijk niet zo zwaar aan de zaak als de gereformeerde kerkenraad en viel uiteindelijk af. In 1581 wenste hij weer lid te worden van de gereformeerde kerk, maar dit ging niet zomaar. Tijdens het godsdienstgesprek tussen gereformeerden en doopsgezinden te Emden in 1578 had Jan zich namelijk openlijk aan de kant van de dopers geschaard. Een maand later werd hij echter aan de gemeente als boetvaardig voorgesteld. Hij was door conversatie met de dopers verzwakt geweest, maar op zijn schreden teruggekeerd.⁵³

4 Relaties tussen doopsgezinden en gereformeerden

De verschillende overgangen tussen gereformeerden en doopsgezinden tonen aan dat er contact tussen de groeperingen was. Toen het geval van Tete uuthdragester, die in 1589 gebannen werd speelde, verzocht de gereformeerde kerkenraad de kerkleden 'sick ehrer familiaren conversationen oeck enthouden willen, darmith zee de swaecten nicht verfhore oder tmom gelycken affall van gelove bringe'.⁵⁴ Van ver-

in Emden tussen doopsgezinden en gereformeerden gehouden werd. Het werd in het jaar daarop uitgegeven onder de titel: *Protocol. Dath is, alle handelinge des gesprecks tho Embden in Oist-frieslandt mit den Wederdöperen, de sick Flaminge nōmen, gehalten.*

52 J.A. Feith en H. Brugmans, ed. *De kroniek van Abel Eppens tho Equard II* (Amsterdam, 1911), 607. Over Eppens: W. Bergsma, *De wereld volgens Abel Eppens*. Leeuwarden, 1988. De Bazelse hoogleraar Sebastiaan Castellio (gest. 1563) was een fervent tegenstander van het vervolgen van ketters. Uit de protocollen blijkt dat de weezin tegen het doden van ketters niet uitsluitend bij intellectuelen leefde.

53 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 305, 311, 659, 692, 693, 697, 757, 758.

54 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 75, 848, 924, 946, 1078.

schillende personen wordt gezegd dat zij door contacten met dopers verleid waren. Deze contacten konden in het maatschappelijk verkeer gemakkelijk ontstaan: men werkte met elkaar of was elkaars buren. Johan stoldreyer was kennelijk onder invloed van zijn patroon tot de dopers overgegaan en betuigde in 1572 zijn leedwezen hierover.⁵⁵ Sommigen waren nieuwsgierig naar hoe het bij de anderen toeling: Coert Jansen bezocht om deze reden in 1615 een vergadering van de mennonieten, waarover hij door de kerkenraad vermaand werd. Hij verklaarde overigens gereformeerd te willen blijven.

Hendrik kuper wenste in 1559 terug te keren in de kerk: hij verklaarde door een doper verleid te zijn, maar had zich niet laten dopen. Minder gunstig verging het de kerkenraad met de schoenmaker Peter van Winsum. In februari 1599 werd van hem gezegd dat hij wankelmoedig in het geloof was en 'van den wederdöperen angefochten und verhöret wort'. Hij ging inderdaad over en werd in mei 1604 gebannen.⁵⁶ Contacten met de doopsgezinden werden door de kerkenraad met lede ogen aangezien. Johan van Bellen, die in 1557 overgegaan was van de mennonieten naar de gereformeerden, werd in 1562 aangezegd zich te onthouden van omgang met de sekteleiden en ook de drank te laten staan. Aan het eerste hield Jan zich, aan het laatste blijkbaar niet, want in 1566 had hij beschonken op de markt 'in ein viskopinge den wedderdoeperen seer mith scentlyke worden geterget'.⁵⁷

Het veranderen van religie was voor velen een hele stap. Vrijwel de gehele vrienden- en kennissenkring verdween. Geen wonder dat een aantal ook weer toenadering zocht tot de beweging die zij eens verlaten hadden. Mede hieruit zijn de merkwaardige overgangen van gereformeerd naar doopsgezind en weer naar gereformeerd te verklaren. De kerkenraad die over het algemeen verheugd reageerde als een doopsgezinde zijn 'dwaalweg' opgaf, was aanzienlijk korzeliager over deze dolende schapen.

Vanwege de concurrentie met de doopsgezinden legden de gereformeerden sterke nadruk op de tucht en de levenswandel. De reeds genoemde Johan van Bellen vroeg de gereformeerde kerkenraad bij zijn overgang om onder andere bij de dopers informatie in te winnen over zijn levenswijze. Als zij hem ergens van beschuldigden, wilde hij schuld belijden of zich verdedigen.⁵⁸ In 1565 werd een zuster der gemeente vermaand een last gerst, die door haar aan een mennist verkocht, maar niet geleverd was, alsnog te leveren om ergernis te voorkomen. In 1570 had Garrelt schipper zijn vrouw geslagen, 'myt ergernisse der naberen, de

55 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 461, 465.

56 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 1078.

57 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 10-11, 141-144, 250.

58 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 10.

doepers gesinnet synnen, unde synenthalven unsse gemene lasteren'. De echtbreuk van Berent glasmaker in 1616 had niet alleen de vrome harten bedroefd, maar ook 'den de daer buten sint de mont tot lasteringe tegen de gemene geopen't'. Hij betuigde zijn spijt en kreeg de opdracht zich te verzoenen met zijn buren, die hij geërgerd had.⁵⁹ Een twist van Lenaert in 1583 bleek moeilijker bij te leggen. Zijn wederpartij was een 'quade van den wederdopern affgebanneden vrouwe unde derhalven onse vermaningen niet onderworpen'. Voorgesteld werd anderen een poging te laten ondernemen om een verzoening teweeg te brengen.⁶⁰

Niet alleen door het geven van het goede voorbeeld en het klagen bij het stadsbestuur, ook met behulp van polemieken poogden de gereformeerden hun doperse antipoden afbreuk te doen.⁶¹ Aanvankelijk predikten de gereformeerden gematigdheid. Op de vraag uit 1557 of men de lutheranen en mennisten om hun feilen moest verdoemen, gaf de kerkenraad als antwoord dat zij niet 'wrevelich emandt ordlen, daruth twist und sanck ersteyt, mar dulden, al hebben zij eyn misvorstant'.⁶² In 1567 stelde iemand een vraag of het nuttig was om de heimelijke vergaderingen van de doopsgezinden te bezoeken, die te verstoren en 'de valsche lhere straffen'. Dit werd door de kerkenraad goedgekeurd, maar toen tien jaar later de vraag opnieuw gesteld werd, had de kerkenraad meer bedenkingen: het was volgens haar niet verstandig om zich willens en wetens bloot te stellen aan een valse leer. Als de doperse bijeenkomsten bezocht werden, moest in elk geval de valse (doperse) leer bestraft worden.⁶³

Tot een gesprek waren de gereformeerden gaarne bereid. Al in 1558 vroegen

59 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 220, 379, 382, 1085-1086.

60 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 787.

61 De tekst van de discussies tussen Menno Simons en Johannes a Lasco (1544) en Maarten Micron (1554) over vooral de incarnatie werden in dit kader uitgegeven: Pettegree, 'Struggle', 48-50. De doperse opvattingen omtrent de doop werden in 1556 bestreden door de Oostfriesse predikant Bernardus Buwo: W. Hollweg, 'Bernhard Buwo, ein ostfriesischer Theologe aus dem Reformationsjahrhundert', *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 33 (1953) 71-90.

62 Deze gematigde uitspraak is een zeldzaamheid. Predikant Adriaen van Haemstede werd in 1560 in Londen geëxcommuniceerd, omdat hij de dopers de broederhand wilde reiken. Het geschil over de incarnatie achtte hij even wezenlijk als een discussie over de kleur van het kleed van Christus: Ph. Denis, 'Les frontières de la Tolerance religieuse. Le procès d'Adrien Cornelisz. van Haemstede (1525-1562), défenseur des Anabaptistes, à Londres en 1560', *Lias* VI (1979) 191.

63 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 8, 292, 666. Ook de Zuidhollandse synode had rond 1590 haar bedenkingen tegen discussies met de dopers. Het debat moest bij voorkeur schriftelijk gevoerd worden. Samenspraken en disputaties mochten uitsluitend door predikanten gehouden worden. Van te voren moesten overheid en synode toestemming geven: Abels, *Nieuw en Ongezien*, 156.

zij een jonker toestemming om op zijn gebied een gesprek te organiseren tussen hen en Menno Simons. Negen jaar later werd hetzelfde voorstel gedaan aan Jacob Jantzen, de oudste van de Waterlanders in Emden. Hij sloeg de uitnodiging af. Maar de gereformeerden gaven niet zomaar op: begin 1578 verzochten zij de graaf de wederdopers te bevelen hun preken te staken totdat zij hun geloof verdedigd hadden en deden zij via burgemeesters en raad van Emden opnieuw een aanbod tot het houden van een 'opentlicke vry bespreck' over de leer en de afzondering van de dopers.⁶⁴ Het waren de Vlamingen die de uitnodiging aannamen. Veel resultaat had het gesprek niet en rond 1590 maakte het doperdom in Emden een opleving door. De dopers verspreidden zelfs een boekje waarin zij in twintig artikelen hun leer uiteenzetten. De opsteller was Hans de Ries; het lokte prompt een tegenschrift van de gereformeerde predikanten uit.⁶⁵

5 Spiritualistische stromingen

Naast verkeer met de doopsgezinden bestond er in Emden ook contact tussen de gereformeerden en de spiritualisten, die meestal libertijnen genoemd werden⁶⁶ en hier vooral in de vorm van de volgelingen van Sebastiaan Franck en David Joris aanwezig waren. Zij hadden een afkeer van het geconfessionaliseerde en geïnstitutionaliseerde protestantisme en namen de vrijheid zelf te oordelen in religieuze zaken. Dit is dan ook ongeveer het enige dat de spiritualisten gemeenschappelijk hebben. Voor het overige geldt voor deze stroming: zoveel hoofden, zoveel zinnen. Onder hen bevinden zich de volgelingen van David Joris en Hendrik Niclaes, die nog enige vorm van organisatie kenden, alsmede hun bestrijder Dirck Volkertsz Coornhert, de man die zich nergens bij aansloot. We treffen de spiritualisten aanmerkelijk minder frequent aan in de protocollen. Dit is niet verwonderlijk, daar zij veelal buiten de kerk stonden en derhalve niet onder de kerkelijke tucht vielen.

Over de joristen lezen we weinig in de protocollen. De groepering had zich aan het eind van de zestiende eeuw geconcentreerd rond verwanten van David Joris, die zich in Emden gevestigd hadden. Belangrijke vertegenwoordigers wa-

64 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 53, 669, 700, 689, 690.

65 Klugkist Hesse, *Menso Alting*, 248-250. Bedoeld is misschien de Waterlandse confessie van 1577. Deze telt echter 24 artikelen; vgl. H. Schilling, *Civic Calvinism* (Kirkville, MO, 1991), 72.

66 Over deze groepering: C. Augustijn, 'Die Reformierte Kirche in den Niederlanden und der Libertinismus in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts' in: M. Erbe, e.a., ed., *Querdenken. Dissens und Toleranz im Wandel der Geschichte* (Mannheim, 1996), 107-121; M.E.H.N. Mout, 'Spiritualisten in de Nederlandse reformatie van de zestiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 297-313.

ren de dijkrechter Johan Boelsen en de arts Bernard Kirchen.⁶⁷ Zij hielden zich afzijdig van kerk en maatschappij, maar verweerden zich, wanneer zij werden aangevallen.⁶⁸ De groepering werd door Ubbo Emmius belangrijk genoeg geacht om in 1597 en 1603 een boekje tegen hen te schrijven.

Maar ook anderen raakten in de ban van de denkbeelden van Joris. Severin koperslager werd in 1557 van davidjorisme verdacht en herriep. Drie jaar later moest een ander belangrijk spiritualistisch leider, Hendrik Niclaes, de stichter van het Huis der Liefde, Emden overhaast verlaten om aan arrestatie te ontkomen. De schoolmeester Johan Gerrijts Hoevel werd in 1610 verdacht van jorisme. Hij zou twee banden met boeken van David Joris in bezit hebben gehad, namelijk een band met 14 en een met 13 stuks. Deze boeken had hij echter weggegeven voor het onderzoek tegen hem begon. Ook bezat hij het boek *Paradisriveer* van David Joris.⁶⁹ Hem werd de schooldienst opgezegd.⁷⁰

De aanwezigheid van de volgelingen van Franck, ofwel de libertijnen zoals zij meestal genoemd werden, baarde de kerkenraadsleden meer zorg. Rond 1540 reeds klaagde de Oostfriesse predikant Hermannus Aquilomontanus over de invloed van de geschriften van Franck; hij had vooral diens *Paradoxa* op het oog.⁷¹ In 1567 ergerde de kerkenraad van Antwerpen zich aan het uitgeven van boeken van Franck in Emden, boeken die verderfelijker waren dan die van David Joris en anderen van dit genre. De boeken waren vertaald en uitgegeven door Johan Gailard, een lid van de gereformeerde gemeente te Emden!⁷² In 1576 klaagde de gereformeerde predikant Gaspar van der Heyden over de aanwezigheid van

67 Zijlstra, 'De bestrijding van de davidjoristen aan het eind van de zestiende eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 18 (1992) 12.

68 In 1600 publiceerde A. Huychelmumzoon, vermoedelijk een pseudoniem van Bernard Kirchen, een weerlegging van de bestrijding van David Joris door Ubbo Emmius, de rector van de Latijnse school te Leer: Zijlstra, 'De bestrijding', 17-18.

69 Bedoeld is Joris' *Een der Paradyscher rivieren utvloet, vloeyende als levende wateren van den lyve des waren geloovigen* (1546, herdrukt in 1610).

70 Hij vond emplooi als schoolmeester van Norden. Toen hij in 1614 als schoolmeester wenste terug te keren naar Emden, werd hem dit op grond van zijn joristische verleden en het ontbreken van een vacature geweigerd: Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 1012, 1058; Cf. Klugkist Hesse, *Menso Alting*, 255. In 1616 deed hij een poging om predikant te worden in de Ommelanden, hoewel hij ervan verdacht werd een libertijn of vrijgeest te zijn: Reitsma en Van Veen, *Acta synoden Groningen*, 13-5-1616. Over Niclaes: A. Hamilton, *The Family of Love* (Cambridge, 1981), 50.

71 J. ten Doornkaat Koolman, 'De Anabaptisten in Oostfriesland ten tijde van Hermannus Aquilomontanus (1489-1548)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 46 (1964-1965) 89.

72 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 268. Over hem werd reeds in 1557 geklaagd dat hij beweerde had dat zowel Socrates als David zalig waren op grond van de barmhartigheid Gods. De kerkenraad riep toen op elkaar te verdragen, al vermeldde zij er wel bij dat volgens haar niemand buiten Christus zalig zou worden: *Ibidem*, 5. Voor de titels zie: A. Pettegree, *Emden and the Dutch Revolt* (Oxford, 1992), Appendix: Books Printed in Emden.

libertijnen in Emden.⁷³ De spil van deze groepering bevond zich nota bene in de kerk zelf, namelijk in de vorm van een aantal predikanten van de Waalse kerk van Emden. Predikant Adrianus Gorinus uit Péronne diende deze gemeente tussen 1561 en 1568. Hij was wegens zijn doperse gevoelens in Antwerpen en Londen afgezet; ook in Emden in 1565 werd geklaagd over zijn gevoelens in dezen. In 1568 werd hij na lang aarzelen afgezet.⁷⁴ Gorinus had een aantal volgelingen in de gemeente.

Willem glazemaker had echter al voor de komst van Gorinus naar Emden libertijnse denkbeelden verkondigd. Hij was in 1559 en 1560 aangesproken, omdat hij niet aan het avondmaal verscheen. De redenen daarvoor onthulde hij in augustus en september 1560: hij was van mening dat de dienst der gemeente een 'fry dinck' was en meende dat ook Turken en heidenen, die Christus niet kenden, zalig konden worden. Voor de aanhangers van elke religie gold dat wie klopte de zaligheid zou vinden. Het speet hem dat hij het katholicisme verlaten had. Voor het overige meende hij merkwaardigerwijze dat de gereformeerde leer juist was. Hij bekende in 1561 schuld, maar werd in 1565 weer vermaand om zijn 'irriger menungen'. Hij meende toen dat men niemand om zijn geloof mocht veroordelen, hetgeen in de ogen van de kerkenraad een 'gruelike fantesye' was.⁷⁵

Maar ook met het congé van Gorinus was het niet gedaan met de belangstelling voor Franck. Solomon apteker (Salomon Bruville of Bruyler), een vluchteling uit de zuidelijke Nederlanden, werd in 1569 aangesproken over het feit dat hij zich meer met de geschriften van Franck bezig hield dan met de Heilige Schrift. Het volgende jaar verkondigde hij de mening dat er geen zichtbare kerk bestond; hij kreeg de opdracht zich te onthouden van dit soort 'Ffrancken errhoeren'. Ook werd van hem geëist 'dat he syck van alle grove Arresche lhere entholde'. Kennelijk had Solomon ook moeite met de gereformeerde christologie. Voorlopig hielpen de berispingen niets: hij stelde, ongetwijfeld uitdagend, dat de paapse kerk de ware kerk was en de gereformeerde veel feilen bezat. Als hij alles van te voren geweten had, was hij niet uit zijn vaderland vertrokken. Het preken was volgens hem nutteloos, omdat de gelovige alleen door God geleerd moest worden. Hij bekende schuld, maar behield zich het recht voor in 'stillichey' zijn opvattingen te houden. In 1572 werd hij ook nog beschuldigd van dronkenschap en overspel, maar hij beloofde boete te doen. Toen hiervan niets terechtkwam,

73 'Apud Emdanos multos esse libertinos, plus satis scio...nam Emdani iamdiu proclives fuerunt ad libertinorum errores': M.F. van Lennep, *Gaspar van der Heyden 1530-1586* (Amsterdam, 1884), 231.

74 M. Smid, *Ostfriesische Kirchengeschichte* (Pewsum, 1974), 209; Klugkist Hesse, *Menso Alting*, 126-127. Gorinus had een boek van de Spaanse spiritualist Juan de Valdés in het Nederlands vertaald: Pettegree, 'Struggle', 60.

75 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 75, 113, 116, 119, 127, 205.

werd hij gebannen. De opsteller van de protocollen kon niet nalaten sarcastisch op te merken dat dronkenschap en overspel kennelijk de vruchten van Francks leer waren.⁷⁶

Een andere vluchteling uit de zuidelijke Nederlanden, Simeon Hagebusch of Habusch uit Oudenaarde, die in 1567 gevlucht was en in Emden predikant geworden was, werd in 1571 berispt wegens zijn 'lafferdicheit in kerckendenst'. Het volgend jaar gaf hij een verklaring aangaande de menswording Christi 'uut Ffrancken grunt'. Hij werd over zijn prijzen van de opinies van Franck berispt, maar gaf geen krimp. Wel was hij bereid zijn mening voor zich te houden, tenzij hij er rechtstreeks naar gevraagd werd. Hij keerde zich tegen de predikanten, die de heidenen de zaligheid ontzegden en het inwendige woord van geringe betekenis achtten. Na herhaaldelijk opgeroepen te zijn tot inkeer te komen, werd Simeon in 1573 als onboetvaardige gebannen.⁷⁷

Soortgelijke uitingen vinden we vaker in de acta, vooral tussen 1560 en 1569. In 1560 vroeg een van de predikanten wat te doen met diegenen, die binnen Groningen niet naar de gereformeerde bijeenkomsten gingen en zeiden dat men daarbuiten ook zalig kon worden. Jacob schoenmaker, die bezwaren had tegen de kinderdoop, meende dat het avondmaal, evenals de preek een 'vrye sake' was. Hij erkende dat de gereformeerde leer juist was, maar wilde deze horen wanneer het hem uitkwam, 'sus anders konde he den bibel sulvest wol lesen'. Steven mesmaker meende in 1569 dat alleen de Geest Gods het ware geloof kon geven en wenste dat God de predikant, waarmee hij sprak tot inkeer wilde brengen.⁷⁸

Een laatste vertegenwoordiger van dergelijke ideeën was Pieter de Zuttere of Hyperphragmus. Hij was een gestudeerd man. Hoewel lid van de gereformeerde kerk, zocht hij de omgang met andersdenkenden. In 1574 beloofde hij alle familiariteit met vreemde opinies en sekten op te geven, maar hij hield zich niet aan die belofte. Hij bleek niet alleen bij een menniste bijeenkomst geweest te zijn, maar had zelfs de vermaning van Hendrik Naaldeman die verstoord werd, voortgezet. Opnieuw werd hij vermaand, 'doch myt weinich frucht'. Meer resultaat had een ander middel. Pieter verkeerde in bedroevende financiële omstandigheden en leefde van de diaconie. Hem werd aangezegd voortaan zichzelf te bedruipen. Hierop beledigde hij schuld en beloofde hij bij de dopers niet meer als vermaner op te treden. Wel eiste hij dat de beschuldiging dat hij een volgeling van H.N. (Hendrik Niclaes) was, werd ingetrokken.⁷⁹

Een klein aantal gereformeerden had nog vreemdere denkbepelden. Warner wever bleek in 1588 in 'gruwelicke und thom deele jödische irdommen' te zijn

76 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 318, 357, 399-400, 404-405, 413, 414, 420, 432, 435, 442.

77 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 412, 446, 420-421, 425, 444, 467, 468, 478, 484.

78 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 121, 180, 273.

79 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 498-504.

vervallen. Hij lasterde de godheid van Christus en diens ambt als middelaar en had verder geen hoge dunk van de apostelen. Hij bekende schuld, in tegenstelling tot Philips wever, die in 1591 'mit jodischer phantasie' was besmet en zich totaafzijdig hield van de gemeente. Wat deze dwalingen precies inhielden is niet geheel duidelijk. Misschien betreft het hier vertegenwoordigers van de antitrinitarische richting, die immers Christus als mens beschouwden. Een van de antitrinitarische stromingen in Transsylvanië, het sabbatarianisme, wenste de sabbath te onderhouden, alsmede voorschriften uit het Oude Testament, zoals de spijswetten.⁸⁰ Antitrinitarische ideeën waren in Oostfriesland niet onbekend: Johannes Erasmus, voormalig rector van de Latijnse school van Antwerpen en getrouwd met een tante van Menso Alting, hield er dergelijke denkbeelden op na. In 1581 verliet hij Emden.⁸¹

Mogelijk waren de personen, die met joodse dwalingen besmet waren volgelingen van de in 1590 in de kerker van Greetsiel gestorven Matthias Vehe. Vehe stamde uit de Palts, waar hij wegens zijn denkbeelden enige jaren gevangen gezeten had. Daarna had hij Polen, Moravië en Transsylvanië bezocht. Hij zou beweerd hebben dat het Oude Testament prioriteit had boven het Nieuwe en verklaard hebben, dat de drieënige God een afgod was. Hij ontkende de godheid van Christus en noemde de Heilige Geest een uitvinding van de duivel. Vehe poogde een synthese tot stand te brengen tussen het jodendom en het christendom, waarbij zijn theologisch systeem wel erg dicht in de buurt van het jodendom geraakte.⁸²

Ook de spiritualistische ideeën werden in geschrifte bestreden. In 1569 laste predikant Gerardus Nicolai in zijn vertaling van Bullingers boek tegen de dopers een passage in tegen de franckisten, waarin hij overigens vooral de denkbeelden van Coornhert aanviel.⁸³ In 1595 publiceerde Marnix van St. Aldegonde zijn *Ondersoekinghe ende grondelicke wederlegginghe* tegen de spiritualistische opvattingen.

80 Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 844, 845, 878-879. Een aantal doopsgezinden in Holland ging rond 1614 daadwerkelijk tot het jodendom over: W.J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912), 133-134. Helemaal niet te plaatsen zijn de ideeën die Joris Myrbeek in 1564 ventileerde. Hij klaagde erover dat gebannen geherbergd werden (bedoelde hij: niet gemeden?), dat etlijke gemeenteleden hun kinderen door de papen lieten dopen en "men den Millionisten nicht beiegenen". Bedoelde hij met de laatsten de millenniaristen, degenen die meenden dat het Duizendjarig Rijk bijna aangebroken was? Hij toonde overigens berouw over zijn opvattingen (Schilling, *Kirchenratsprotokolle*, 180-181, 185).

81 Klugkist Hesse, *Menso Alting*, 260-268.

82 Over hem: R. Dán, *Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his collected Writings*. Boedapest, Leiden, 1982.

83 B. Becker, 'Nicolai's inlassching over de Franckisten', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 19 (1925) 286-296.

Slot

Opvallend is de diversiteit van de reformatische beweging in Emden. We vinden gereformeerden, lutheranen, joristen, frankisten en dopers van diverse denominaties. Over het algemeen werden de diverse groeperingen door de autoriteiten met rust gelaten. De afgekondigde mandaten werden meestal niet geëffectueerd.

Hoewel het calvinisme de facto de heersende religie was, wisten andere groeperingen zich goed te handhaven. De belangrijkste concurrenten van de gereformeerden waren de dopers, naar wie nogal wat gereformeerden overgingen. Zij hadden naast vragen omtrent de gereformeerde tucht, die naar hun mening te slap was, vooral bezwaren op leerstellig terrein, zoals ten aanzien van de kinderdoop, de incarnatie en de kwestie van geweld. Als napraters van andermans ideeën kunnen zij niet beschouwd worden. Een aantal gaf de twijfels op, maar anderen vonden definitief hun weg naar het doperdom. Niet voor niets werden vooral de doperse ideeën omtrent doop en menswording in de schriftelijke polemiek van de gereformeerden bestreden. Het was niet een academische keuze, maar een keuze gebaseerd op de praktijk.

Er zijn veel overeenkomsten aan te wijzen met de toestand in de Nederlanden na 1580. Ook hier was een grote verscheidenheid aan groepen, waaruit de gelovige kon kiezen en ook hier moest de gereformeerde kerk de concurrentieslag aangaan met de dopers. Een aantal gereformeerden verruilde de gereformeerde kerk voor de doopsgezinde vermaning. Helaas zijn de motieven van deze overgangen niet zo uitvoerig gedocumenteerd als voor Emden.

Een niet onaanzienlijk deel van de bevolking zocht haar heil bij de spiritualisten van diverse pluimage. Vooral in de jaren negentig zien we een opleving van deze stroming, die echter vanwege haar halfclandestiene karakter uitermate moeilijk in kaart te brengen is.

Dopers anticlericalisme en lekenheiligheid

Doperse heiligen en de status van heiligheid in de Nederlanden¹

In het voorjaar van 1559 vond een groteske gebeurtenis plaats in de anders zo rustige omgeving van de Zwitserse stad Bazel. Omdat er talrijke geruchten rondgingen over een overleden edelman, die onder de naam Johann van Brugge bekend gestaan had en wegens de geloofsvolgeningen uit de Nederlanden gevlucht was, gaven de stadsbestuurders opdracht om zijn stoffelijk overschot op te graven en publiekelijk ten toon te stellen. Hiermee wilden zij een menigte nieuwsgierige toeschouwers laten zien dat Johannis lichaam niet bewaard werd op het familiekaasteel in het nabijgelegen Binningen, waar het zou worden vereerd door zijn volgelingen. Volgens een van de geruchten was een ongenoemde gravin uit de Nederlanden naar Bazel gereisd en had zij navraag gedaan naar de rustplaats van het stoffelijk overschot van de edelman, 'ut ex concubitu...spiritum sanctum acceperet'.² Nadat de autoriteiten gerustgesteld waren over de aard van het lijk, gaven zij opdracht om het stoffelijk overschot weer in de gewijde aarde te begraven. De stadsbestuurders merkten tot hun spijt dat de geruchten de ronde bleven gaan en in kracht toenamen, toen de ware identiteit van de edelman bekend werd: hij bleek de beruchte doper en spiritualist David Joris van Delft te zijn. Uiteindelijk zagen zij zich genoodzaakt een proces tegen de overleden aartsketter en diens vol-

1 Gary K. Waite doceert geschiedenis aan de universiteit van Fredericton, New Brunswick, Canada. Dit artikel werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van de Social Sciences and Humanities Research Council of Canada en de universiteit van New Brunswick. Een eerdere versie werd gepresenteerd op de Sixteenth Century Studies Conference, die van 22-25 oktober 1998 in Toronto plaatsvond en op de studiebijeenkomst 'Confessional Sanctity: Sanctity in North-Western Europe during the Early Modern Period (ca. 1550-ca. 1750)', die van 5 tot 7 november 1998 in Dordrecht gehouden werd. De Engelse versie van dit artikel zal verschijnen in de serie *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beiheft*.

2 R.H. Bainton, *David Joris. Wiedertäufer und Kämpfer für Toleranz im 16. Jahrhundert* (Leipzig, 1937), 103-104: brief van Antoine Cheron uit Genève aan Rudolf Gwalter in Zürich. De volledige passage luidt: 'Nobiles aliquot heroinae vel potius scorta et paulo post eius mortem commissa quaedam ex Hollandia venerunt Basileam ut ex concubitu (fositan persuasae, quod a nonnullis de incubis daemonibus scribitur) spiritum sanctum acciperent'. Zie voor verdere bronnen en details van dit intrigerende voorval: G.K. Waite, 'Talking animals, preserved corpses and Venusberg: the sixteenth-century magical world view and popular conceptions of the spiritualist David Joris (c. 1501-1556)', *Social History* 20 (1995) 137-156.

gelingen aan te spannen. Zij lieten het graf opnieuw openen en het nog te herkennen lijk aan een staak binden om dit samen met een aantal van zijn geschriften en portretten te verbranden. De as werd verstrooid, opdat er geen stoffelijke resten zouden overblijven, die zijn toegewijde volgelingen zouden kunnen vereren.

De geruchten omtrent zijn lijk hebben een bijzonder ironisch karakter, gezien de omstandigheden waaronder Joris voor het eerst (en nogal theatraal) optrad ten behoeve van de reformatie. Tijdens de ochtendprocessie ter ere van de maagd Maria op Hemelvaartsdag (21 mei) 1528 veroordeelde Joris in het openbaar de verering van de maagd en de hypocrisie van de clerus. Hij werd dadelijk gearresteerd en veroordeeld wegens ketterij en blasfemie.³ Met andere woorden, de absolute afwijzing van de bemiddelende en heilbrengende rol van de heiligen, vooral de maagd Maria, was een van de meest fundamentele thema's van de protestantse identiteit. Dit gold a fortiori voor de vroege dopers, bij wie Joris zich een aantal jaren later aan zou sluiten. Overal waar de reformatie steun onder het volk vond, beschadigden of vernielden boze burgers, die gedesillusioneerd waren over de traditionele heiligencultus, relieken, sacramenten en afbeeldingen van heiligen, als het ware om hun gène uit te wissen over het feit dat zij zo lang bedrogen waren.⁴ In het algemeen verwierpen de dopers, evenals hun calvinistische tijdgenoten, alles wat zweemde naar religieuze magie of paapse superstitie en trachtten zij de magische betekenis van de duivel in te perken. In plaats daarvan bepleitten zij een tamelijk rationalistische opstelling met betrekking tot causaliteitsvragen.⁵ Terzelfdertijd waren zij niet in staat zich totaal en consistent los te maken van de magische wereld, waarin zij leefden; er waren dan ook een aantal interessante uitzonderingen op de algemene regel dat het doperdom naturalis-

3 Zie G.K. Waite, *David Joris and Dutch Anabaptism, 1524-1543* (Waterloo, 1990), 52-55 en G.K. Waite, 'Een ketter en zijn stad. David Joris en Delft' in: J.C. Okkema e.a., ed. *Heidenen, papen, libertijnen en fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijk gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft, 1994), 121-137.

4 C.M.N. Eire, *War Against the Idols, The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin* (Cambridge, 1986). J.P. Maarbjerg, 'Iconoclasm in the Thurgau. Two Related Incidents in the Summer of 1524', *Sixteenth Century Journal* 24 (1993) 577-594; L. Palmer Wandel, *Voracious Idols and Violent Hands. Iconoclasm in Reformation Zurich, Strasbourg, and Basel* (New York, 1995).

5 Zie onder anderen G.K. Waite, 'From David Joris to Balthasar Bekker? The Radical Reformation and Scepticism towards the Devil in the Early Modern Netherlands (1540-1700)', *Fides et Historia* 28 (1996) 5-26; G.K. Waite, '"Man is a Devil to himself": David Joris and the Rise of a Sceptical Tradition towards the Devil in the Early Modern Netherlands, 1540-1600', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 75 (1995) 1-30; S. Voolstra, '"The colony of heaven". The Anabaptist aspiration to be a church without spot and wrinkle in the sixteenth and seventeenth centuries' in: A. Hamilton, S. Voolstra en P. Visser, ed. *From Martyr to Muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes of a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam, 1994), 15-29, vooral 16-20. Over de doperse houding tegenover astrologie: W. Klaassen, *Living at the End of the Ages: Apocalyptic Expectations in the Radical Reformation* (Lanham, 1992), 32.

tisch was.⁶ Zelfs al verwierpen de dopers en andere protestanten de traditionele opvattingen over en de verering van de heiligen, zij maakten zich niet noodzakelijkerwijze geheel los van de onuitgesproken attitudes en opvattingen, die deel waren geworden van de religieuze ondergrond van de late Middeleeuwen.⁷ Inderdaad heeft Jürgen Beyer recentelijk in Noord-Duitsland meer dan 150 lutheraanse profeten opgespoord, die met visioenen, activiteiten en zelfs lichaamstaal als langdurig vasten en extatische uitbarstingen de middeleeuwse heiligen naaapten. Er was echter één verschil: omdat Luther de bemiddeling door de heiligen verwierp, werkten de lutheraanse profeten via de inspiratie en kracht van de engelen in plaats van de heiligen.⁸ Hoewel het erop lijkt dat de dopers consistentere waren in de verwerping van de heiligencultus, zullen we duidelijk maken dat ook zij sommige aspecten van deze heiligheid aanpasten aan hun noden en inpasten in hun begrip van de kosmos. Een van de sleutelementen van dit 'omwerken' van heiligheid was echter een rigoreus anticlericalisme, dat elke clericale of elitaire controle over heiligheid verwierp.

Onlangs heeft Hans-Jürgen Goertz betoogd dat één element de verschillende doperse en spiritualistische groeperingen uit de zestiende eeuw verenigde, namelijk een radicaal anticlericalisme, dat zich niet alleen tegen de katholieke clerus richtte, maar evenzeer tegen de nieuwe protestantse geestelijkheid. De dopers en andere zogenaamde 'radicale hervormers' legden in plaats daarvan de nadruk op een lekenkerk, waarin de leiders of door het lot werden aangewezen of, vooral in

6 Zie vooral G.K. Waite, 'Demonic affliction or divine chastisement? Conceptions of illness and healing amongst Spiritualists and Mennonites in Holland, c. 1530-c. 1630', in: M. Gijswijt-Hofstra, H. Marland en H. De Waardt, ed. *Illness and Healing Alternatives in Western Europe* (Londen, New York, 1997), 59-79.

7 Robert Scribner suggereert dat met betrekking tot de invloed van de reformatie op het volksgeloof het traditionele beeld van dramatische veranderingen misleidend is, want 'het vervangen van de traditionele religie gebeurde of slechts gedeeltelijk of verliep zeer traag': R. Scribner, 'Introduction' in: R. Scribner en T. Johnson, ed. *Popular Religion in Germany and Central Europe, 1400-1800* (Houndmills, 1996), 1.

8 J. Beyer, 'A Lübeck Prophet in Local and Lutheran Context' in: Scribner en Johnson, *Popular Religion*, 166-182, vooral 168-169. De verwerping door de protestanten van het vagevuur maakte het onmogelijk dat de zielen der gestorvenen aan de levenden verschenen (wat vaak in katholieke landen gebeurde). Daarom verschenen in plaats daarvan engelen, die soms beloofden de voorbede te doen (*Ibidem*, 172-174). Scribner merkt op dat sommige protestanten hun eigen 'officiële heiligencultus met inbegrip van wonderen propageerden, die van St. Luther met onbrandbare beelden en de conservering van Luthers overblijfselen, die niet door het graf aangestast waren' (Scribner, 'Introduction', 9). Zie ook R. Kolb, *For all the Saints: Changing Perceptions of Martyrdom and Sainthood in the Lutheran Reformation* (Macon GA, 1987), 103-138. De opmerking van Kolb dat 'hoewel Luther een rol als christelijke held kreeg, die op zijn minst vaag doet denken aan die van een middeleeuwse heilige, de lutheranen kennelijk met relatief gemak ophielden met de verering van de heiligen' (pag. 9) dient derhalve nog eens kritisch bekeken te worden.

haar vroege stadium, door profetisch gezag en charisma. Dit resulteerde niet alleen in een nieuwe opvatting over de kerk, maar zoals in dit artikel betoogd zal worden, ook in een laïsering van heiligheid. Van elke doper werd verwacht dat hij een geheiligd leven leidde, dit in tegenstelling tot de heiligheid die door de clericale elite, hetzij katholiek hetzij protestants, werd gecontroleerd. Middeleeuwse heiligen waren in de kosmische hiërarchie geïncorporeerd als een geestelijke elite, op wier assistentie men onder bepaalde omstandigheden kon rekenen, analoog aan de clericale elite die fungeerde als de levende middelaar tussen de parochianen en de hogere sferen.⁹ De dopers schrapten deze hiërarchische elites uit hun wereldbeeld en legden zwaar de nadruk op het feit dat alle gelovigen heiligen moesten worden, althans in zo verre dat van hen verwacht werd dat zij een moreel zuiver en geestelijk intens leven leidden. De vervolging van de dopers door de keizer was voor hen slechts een bevestiging van hun heiligheid, niet alleen vanwege hun heilige levenswijze, maar ook wegens hun martelaarschap. We poneren derhalve dat, hoewel de dopers de verering van 'door de pausen goedgekeurde' middeleeuwse heiligen verwierpen, zij toch verschillende aspecten van die cultus overbrachten op hun eigen levende leiders en martelaren.

Het is een gemeenplaats om te stellen dat de protestanten het bemiddelende werk der heiligen verwierpen. Zij gingen voorzeker veel verder dan Erasmus, die de ongepaste en bijgelovige verering van heiligen hekelde en de mensen opriep de deugden der heiligen na te volgen in plaats van hun relieken te aanbidden.¹⁰ De protestanten echter, die sterk de nadruk legden op het feit dat alleen Christus het heil schonk, verwierpen zelfs dit 'gezuiverde' vertrouwen in de heiligen,

⁹ Zij waren in feite geen voorbeelden ter navolging meer, maar zoals Brigitte Cazelles opmerkt, 'voorbeelden ter bewondering'. B. Cazelles, 'Introduction' in: R. Blumenfeld-Kosinski en T. Szell, ed. *Images of Sainthood in Medieval Europe* (Ithaca, Londen, 1991), 2. Peter Brown omschrijft de heiligencultus als een fenomeen dat zich bezighoudt met het 'verenigen van hemel en aarde'. De graven en relieken van de heiligen werden plaatsen waar de 'polen van hemel en aarde elkaar ontmoetten'. P. Brown, *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago, 1981), 1,3.

¹⁰ Hoewel hij er de voorkeur aan gaf om vooral Christus te vereren en na te volgen, was hij op zich niet afkerig van de verering van de heiligen. Bijvoorbeeld in zijn *'t Handt-boeckjen van den Christelijcken ridder* (editie uit 1645, pag. 200) schreef Erasmus: 'ghy eert de heyiligen, en ghy verblijft u dat ghy haer overblijfselen of reliquien aanroert, maer ghy veracht het beste dat sy hebben naeghelaten, te weten de voor-daden van een suyver leven. Maria wordt gheen aenghenamer dienst aengedaen dan soo ghy hare nedrigheydt nae volght: daer is gheen godsdiens den heyiligen aenghenamer noch die haer behaeglijcker is dan soo ghy arbeydt om haere deughden uyt te drucken...En hoewel het voorschrift van de geheele godtsaligheydt seer bequamelijck van Christo genomen wordt, nochtans soo de godsdienst Christi in sijne heyligen u hertelijck vermaect, siet toe dat ghy Christum in sijne heyligen na volght, en verandert tot een yeders eere uwe besondere gebreken; bevlijtigt u, dat eens yegelijcker deughdt mach omhelst worden. Dat soo dese dingen daer by komen, so sal ick, die daer buyten zijn, niet misprijsen'.

omdat zij de heiligencultus sterk associeerden met de inheligheid en corruptie van de clerus, die zij onverbloemd veroordeelden.¹¹ Omdat de heiligencultus zo nauw verbonden was met de pauselijke doctrine van de schatkist der verdiensten en de verkoop van aflaten, wees Maarten Luther de verering van de heiligen volstrekt af en beschreef in plaats daarvan alle ware gelovigen als heiligen.¹² Luthers collega in Wittenberg, Andreas Bodenstein von Karlstadt, maakte in zijn in 1521 verschenen pamflet *Von gelubden Unterrichtung* een onderscheid tussen 'Bapstliche heyligen' en 'gottliche und warhaffige heyligen'.¹³ Laatstgenoemden verlegden de aandacht van zichzelf naar God. Interessant genoeg opperde Karlstadt, die in het jaar daarop brak met Luther over de diepgang en het tempo van de reformatie en die een grote invloed op de radicale reformatie uitgeoefend heeft,¹⁴ dat sommige wonderbaarlijke genezingen, die bij de schrijnen van de heiligen geschied waren, echt gebeurd waren, omdat God soms de goddelozen helpt, zelfs als zij

doch wider götlichen rat und willen hilff in creaturen sochen. Er duldet daß du sprichst: Sant Maria im Grunthal zü Francken hat mich sehend gemacht... wie wol die heyligen unset anroffen und geloßen nit hören oder wissen.¹⁵

Dergelijke gebeurtenissen konden echter ook valse wonderen van de duivel zijn; bovendien, 'die heyligen helffen nit, sonder got'.¹⁶ In een traktaat uit 1524 poeneert Karlstadt dat op de dag des oordeels

es weider auch die Heyligen ym jungsten tag auff den .xij. gericht stollen sitzen und das urtheyle des ungläubens und der verthümnis wider die heylegen feyer erschepffen helffen und vor recht sprechen.¹⁷

Uiteindelijk is de verering van heiligen en hun beelden godslastering.

11 Als voorbeeld kan Eberlin von Günzburg, een populaire pamflettenschrijver uit de vroege jaren twintig, dienen: S. Ozment, *Protestants: the Birth of a Revolution* (New York, 1992), 54-57.

12 Kolb, *For All the Saints*, 1-18.

13 Andreas Bodenstein von Karlstadt, *Von gelubden Unterrichtung*. Bazel, 1522.

14 C.A. Pater, *Karlstadt as the Father of the Baptist Movement*. Toronto, 1984.

15 Karlstadt, *Von gelubden Unterrichtung*, B iii recto.

16 Karlstadt, *Von gelubden Unterrichtung*, B iv recto.

17 Karlstadt, *Von dem Sabbat und gebotten feiertagen*. Zie ook Karlstadt, *Von abtuhung der Bylder und das keyn Bettler unther den Christen seyn soll* en D. Mangrum en G. Scavizzi, ed. *Karlstadt, Emser; and Eck on Sacred Images. A Reformation Debate* (Toronto, 1991), 19-40. Sebastiaan Franck, een prominent spiritualist wiens geschriften een enorme invloed hadden binnen de diverse stromingen van de radicale reformatie, stelde eveneens dat overleden heiligen de levenden niet konden helpen en dat zij, wanneer ze nog zouden leven, niet gewild hadden dat zij vereerd werden. S. Franck, *Chronica, Zeitbuch unnd Geschichtbibell* (1531, reprint Darmstadt, 1969), ccxxxvi-ccxxxviii. Hij keerde zich ook tegen het vernielen van religieuze afbeeldingen.

De dopers namen dit standpunt tegenover de heiligen gretig over en namen Luthers vereenzelviging van alle ware gelovigen met heiligen letterlijk. Desondanks heeft Walter Klaassens scherpzinnige omschrijving van het doperdom als 'noch katholiek noch protestant' alleen maar meer aan geloofwaardigheid gewonnen door de overdaad aan studies over de radicale reformatie sinds de publicatie van zijn essay, meer dan vijftientig jaar geleden.¹⁸ Volgens Klaassen verwierpen de dopers het traditionele concept van heiligheid, verbonden aan bijzondere voorwerpen of personen; zij stelden daarentegen dat alle gelovigen heiligen waren.¹⁹ In theorie is dit juist en de doperse gemeenschappen poogden hun overtuiging dat alle ware gelovigen heiligen waren in de praktijk te brengen door ieder lid toe te staan om als voorganger te fungeren en de marteldood te ondergaan. In praktijk echter was het voor hen praktisch onmogelijk om zich geheel los te maken van eeuwenoude opvattingen en praktijken; verschillende doperse leiders werden met het aura van een bijzondere heiligheid bekleed. In bepaalde opzichten pasten de dopers het middeleeuwse concept van heiligheid aan en pasten het in een kerk zonder clerus in.

In tegenstelling tot wat het katholieke dogma leerde, geloofden de dopers dat alle zogenaamde heiligen, die na de nieuwtestamentische tijd optraden, louter pauselijke verzinsels waren om het volk omtrent het ware wezen van het geloof te bedriegen. Balthasar Hubmaier bijvoorbeeld gaf in zijn *Ein kurtze entschuldigung* uit 1526 toe:

die lieben Heiligen eere ick in Got als seinen werckzeüß, in wölcher er vil wunderzaichen gewürckt, als Paulus schreibet. Gal. 1. Das sy aber sollen für unser mitler gegen gott und als unser nothelffer angeruefft werden vernahe ich. Wir haben ainen furbitter unnde nothelffer, Christum Jesum.²⁰

18 W. Klaassen, *Anabaptism: Neither Catholic nor Protestant*. Waterloo, 1973. C. Arnold Snyder merkt op: 'De meest voor de hand liggende laat-middeleeuwse praktijken die de evangelischen verwierpen, betroffen de biecht en het middelaarschap van de heiligen. Een enorm areaal van volksvroomheid was in een klap weggevaagd. Maar wat moest onder "geloof alleen" in de praktijk verstaan worden? Er was meer dan één interpretatie mogelijk. Op dit punt bleken de "radicale" hervormers conservatiever dan Luther. Zij hielden vast aan de ascetische, laat-middeleeuwse vroomheid die de mensheid in staat achtte om herboren te worden en een nieuw leven op deze aarde te leiden... De verwijdering van de "werken" van boete ten spijt, bleef de spiritualiteit van de radicale hervormers een beroep doen op de ascetische idealen van de laat-middeleeuwse vroomheid'. C.A. Snyder, *Anabaptist History and Theology. An Introduction* (Kitchener, 1995), 48-49.

19 Klaassen, *Anabaptism: Neither Catholic nor Protestant*, 11-14.

20 B. Hubmaier, 'Ein kurtze entschuldigung D. Balthasar Huebmors von Fridberg an alle Christglaubige menschen, das sy sich an den erdichtenn unnwarhayten, so imm sein mißgönner zu legen, nit ergern' in: G. Westin en T. Bergsten, ed. *Balthasar Hubmaier. Schriften* (Gütersloh, 1962), 273. Later, toen hij in de buurt van Wenen in de gevangenis zat, schreef Hubmaier in de *Rechen-schaft*, een verdediging van zijn opvattingen, waarmee hij poogde de katholieke koning Ferdinand zoveel mogelijk te behagen: 'dieweyl unnser haubt Cristus Jhesus bittet seinen himlischen vatter

Hetzelfde lezen we in het verslag van het proces van de martelaar Michael Sattler uit 1527, waar deze zegt:

wy en hebben die Moeder Gods ende de heyligen niet versmaet, maer de moeder Christi is te prijnen boven alle wijnen, want haer is de genade geschiet, dat si den salichmaker alder werelt gebaert heeft, maer dat si die Middelaer ende Voorsprekerinne sy, daer en weet die Schriftuere niet van, want sy moet met ons dat oordeel verwachten. Paulus seyt tot Tim. Christus is onse Middelaer ende Voorsprake by God. De heyligen aengaende, seggen wy dat wy de heylighen zijn die daer leven ende gelooven... Daerom wy die daer ghelooven, zijn die heyligen, maer de afghestorvene in den geloove houden wy voor die saligen.²¹

Alleen al deze opmerking bewijst dat zelfs de dopers, die de nadruk legden op de heiligheid van alle gelovigen een onderscheid maakten tussen gewone heiligen en de 'gezegenden', de heiligen, die zoals Sattler zelf voor hun geloof gestorven waren. Het is niet verbazingwekkend dat de omgebrachte dopers in hoge achting stonden bij de vervolgte levende heiligen. Dit blijkt ook uit de belangrijke verzamelingen martelaarsverhalen van de radicale reformatie, zoals het *Offer des Heeren*.

De originaliteit van de dopers lag in hun eis dat alle ware gelovigen een heilig leven moesten leiden, zowel in- als uitwendig en het inpassen van heiligheid in een eschatologisch kader. Deze ontwikkelingen zijn vooral zichtbaar in de Nederlandse en Noord-Duitse tak van de beweging, waar de apocalyptische ideologie de overheersende was. Hier werd de doperse heiligheid gedefinieerd met de verwijzing naar de apocalyptische heiligen der laatste dagen (Openb. 7 en 11), de absoluut zuiveren, die de bijzondere afgezanten van God zouden zijn tijdens het laatste oordeel. De meeste heiligen waren nog in leven, leidden een zondeloos bestaan, predikten Gods woord aan de goddelozen en vestigden het koninkrijk Gods op aarde. Het biblicisme dat een groot deel van de beweging kenmerkte, wekte bij leiders als Melchior Hoffman de verwachting dat, wanneer de apocalyptische heiligen het aantal van 144.000 hadden bereikt, Christus zou terugkeren op aarde om zijn koninkrijk te vestigen en de goddelozen, die zo veel heiligen tot martelaren gemaakt hadden, te oordelen. In zijn pogingen om de gelovigen gedurende de vervolgingen af te houden van geloofsafval, leerde Hoffman dat er geen genade zou zijn voor degenen, die

fur unns, halt ich das auch die lieben heyligenn, so da seind in dem himel unnd ains willenns mit irem haupt Cristo als mitgleder seins leibs, in Cristo mit bitten, wann ir will in allem unnderworfen ist dem willen Cristi. Das wir aber in unnsern nōtten zu innen rieffen sollen umb hilff und hayl, daß waiß ich ganntz und gar kain schrifft nit, wann alle schrifft weiset unns auf Cristum als auf unnsern Advocaten und fursprechern': Westin en Bergsten, *Balthasar Hubmaier*, 486.

21 S. Cramer, ed. 'Het Offer des Heeren' in: *Bibliotheca Reformatoria Neerlandica* II (Den Haag, 1904), 64.

na hun bekering opzettelijk gezondigd hadden, waarmee hij het rigoreus heilige leven, dat door de gedoopten gepraktiseerd diende te worden nog eens benadrukte.²² Natuurlijk zou deze schijnbaar draconische verplichting van erg korte duur zijn. Hoffman dacht dat Christus in 1533 zou terugkeren, terwijl Jan Matthijs en zijn volgelingen hun zuivere koninkrijk der heiligen in 1533 oprichtten en de terugkeer van de Messias met Pasen 1534 verwachtten.²³ Met de val van het munsterse koninkrijk in de zomer van 1535 vervaagden voor de meerderheid van de Nederlandse anabaptisten dergelijke apocalyptische verwachtingen, al bleven de dopers geloven dat zij de door God uitverkoren heiligen waren.

Het is duidelijk dat, ondanks de 'laïcering' van de heiligheid, bepaalde doperse leiders en profeten het object werden van een quasi-religieuze verering als levende heiligen. Hun woorden werden beschouwd als doortrokken van goddelijk gezag, hun persoon werd beschermd door toegewijde volgelingen, ook al kon hun dat het leven kosten. Het geval van David Joris heeft in dit opzicht een voorbeeldfunctie, want in zijn persoon en levensloop vinden we misschien de meest duidelijke casus van de overdracht van de middeleeuwse concepten van heiligheid op een dopers-spiritualistisch leider.

Joris' biograaf (misschien is de schrijver Joris zelf) stelde bewust zijn verhaal van het leven van Joris samen volgens het stramien van het traditionele heiligenleven. Aan het begin deelde de anonieme auteur zijn lezers mee dat hij zijn best zou doen om hen in te lichten over het leven van deze doperse profeet, 'weil ich auch weiss, wie es von den vorigen alten heiligen Vätern, Patriarchen und Propheten, ja von den Heiligen, auch von den Herrn Christo Jesu zur besserung geschehen ist'.²⁴ Het leven van deze 'doperse heilige' was, evenals dat van zijn middeleeuwse voorgangers, bovendien bedoeld als een spiegel voor anderen om hun eigen leven te evalueren en de kracht Gods te tonen aan de hand van Joris' leven. Elk aspect van het leven van Joris, zelfs de keuze van zijn naam of een ernstige neusbloeding krijgt een diepere betekenis: het waren tekens dat God hem had uitverkoren voor een bijzondere geestelijke roeping. Zijn uitzonderlijke belang-

22 K. Deppermann, *Melchior Hoffman. Social Unrest and Apocalyptic Visions in the Age of Reformation* (Edinburgh, 1987), 234.

23 Over het koninkrijk te Munster, zie onder anderen: J.M. Stayer, 'Christianity in One City. Anabaptist Münster, 1534-1535' in: H.J. Hillerbrand, ed. *Radical Tendencies in the Reformation: Divergent Perspectives* (Kirkville MO, 1988), 117-134; R. Klötzer, *Die Täuferherrschaft von Münster. Stadtreformation und Welterneuerung*, Münster, 1992.

24 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung aus einem manuscripto' in: G. Arnold, *Unpartheische Kirchen- und Ketzerhistorie IV* (Frankfurt/M, 1729), 703. Cazelles merkt op dat een 'typisch hagiologisch document' niet alleen de bedoeling heeft de heilige status van een individu te rechtvaardigen, maar ook 'de gelovige te inspireren om actief op zulke exemplare verhalen te reageren' (Cazelles, 'Introduction' in: Blumenfeld-Kosinski en Szell, *Images of Sainthood*, 1).

stelling voor religie in zijn jongelingsjaren,²⁵ zijn afwijzen op jonge leeftijd van een huwelijk met de dochter van een rijk koopman en de ermee verbonden rijkdom zijn niet alleen gemeenplaatsen in een hagiografie, maar ook tekenen van Joris' toekomstige status als religieus leider.²⁶ Men kan bij het lezen van deze biografie inderdaad alleen maar verbaasd zijn over het feit dat zijn leven gespaard bleef, ondanks de uiterst hevige vervolgingen. Elke ontsnapping wordt geweten aan een goddelijk ingrijpen, dat doet denken aan het ontkomen van de apostelen, hetgeen ongetwijfeld ook de bedoeling was. Toen Joris bijvoorbeeld in de zomer van 1535 uit Delft moest vluchten, werd hij in een korf gezet en bedekt met huiden over de stadsmuur naar beneden gelaten (cf. Hand. 9:24-25).²⁷

Tussen 1535 en 1539 vielen Joris en zijn intiemste volgelingen verschillende fysieke en extatische ervaringen ten deel, die normaal worden geassocieerd met middeleeuwse typen van heiligheid en monastieke devotie. Hieronder waren onthouding van voedsel en slaap, zowel vrijwillig als onvrijwillig (in het laatste geval hadden de vervolgingen daaraan schuld), stuiptrekkingen, strijd tegen seksuele verleidingen, het horen van stemmen en het aanschouwen van visioenen. Dit alles bracht Joris in een toestand van totale uitputting. In deze situatie kreeg hij het cruciale visioen dat zijn opvatting aangaande zijn religieuze opdracht veranderde. Op een dag was Joris na lange tijd gebeden te hebben bezig met zijn werk, maar werd dadelijk 'aus sich selbst stehende verzückt' en kreeg enkele visioenen. In een van die visioenen zag hij allerlei naakte mannen en vrouwen om zich heen en bemerkte hij tot zijn verbazing dat hij niet seksueel opgewonden raakte. Terwijl hij nog steeds in deze extatische toestand verkeerde, schreef hij het traktaat *Hoert, Hoert, Hoert, Groot wonder, Groot wonder, Groot wonder* dat, samen met de rest van zijn enorme aantal geschriften de betekenis van zijn ervaring nader uit-

25 Kieckhefer merkt op dat typische heiligen religieuze protegés zijn, die tijdens hun kindheid diep in vroomheid gedompeld zijn. R. Kieckhefer, 'Holiness and the Culture of Devotion. Remarks on Some Late Medieval Male Saints' in: Blumenfeld-Kosinski en Szell, *Images of Sainthood*, 296.

26 Wat betreft de naamkeuze: 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 704; zijn bijzondere belangstelling voor religie als jongeling: 704-705; zijn afwijzen van het aanbod van de koopman (omschreven als de god van het geld): ibidem, 705. Deze gebeurtenissen in Joris' leven zijn gemeenplaatsen in de heiligenlevens. Brigitte Cazelles merkt op dat 'een typisch hagiologisch document twee verschillende en elkaar aanvullende typen van overbrenging bevat: in de eerste plaats is het de bedoeling om op biografisch niveau de feiten en gebeurtenissen uit te beelden die een individu tot een heilige maken en in de tweede plaats de gelovige te inspireren om actief te reageren op zulke exemplaire verhalen'. Desondanks mag verwacht worden dat het voor de middeleeuwse gelovigen niet realistisch was om hun leven naar dat van de heiligen te modelleren. Zij konden echter de heiligen als uitzonderingen bewonderen, als 'voortreffelijke figuren, die zich door bijzondere geestelijke verrichtingen onderscheidden'. Cazelles, 'Introduction' in: Blumenfeld-Kosinski en Szell, *Images of Sainthood*, 2.

27 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 708.

legt.²⁸ Kortweg, Joris was na zijn ervaring met de ascese gaan geloven dat hij de oplossing gevonden had voor het moeilijke vraagstuk van de relatie tussen geestelijke zuiverheid en sexualiteit. Volgens hem had de middeleeuwse kerk ongelijk toen zij kuisheid voorschreef als essentieel onderdeel van heiligheid, want van belang was vooral de zuiverheid van de zintuigen. De verlichte gelovige kon derhalve seksuele activiteiten ondernemen zonder het innerlijke vlees te prikkelen of de lust op te wekken. Joris hield niet lang aan zijn fysieke ascese vast; het schijnt dat hij na zijn vertrek naar Antwerpen in 1539 en tenslotte naar Bazel in 1544 het leven van een indolente edelman leidde, die laat opstond, goed at, in de tuin wandelde en brieven en traktaten aan zijn volgelingen schreef.²⁹ Toch had hij zijn ideeën over een nieuw type heiligheid niet opgegeven: op grond van zijn reeds gerijpte geloof dat ware seksuele zuiverheid een geestestoestand was in plaats van een lichamelijke conditie kon hij stellen dat fysieke ascese nutteloos was voor de nieuwe heiligen. In plaats daarvan waren volgens hem de 144.000 heiligen degenen die hun innerlijke seksuele begeerte gedood hadden, waarbij hun huwelijks staat er niet toe deed. Voor hen zou de beloning in feite groter zijn dan voor degenen die de fysieke pijn van het martelaarschap hadden ondergaan. Getrouwde gelovigen die in deze staat van volledige innerlijke zuiverheid seksuele activiteiten bedreven, zouden de apostolische heiligen voortbrengen, kinderen die van nature niet bevlekt waren met de erfzonde.³⁰ Dergelijke innerlijk zuivere gelovigen hadden geen menselijke onderwijzing nodig, want zij vervulden en interpreteerden de Schrift 'door den Gheest, so wel als andere heyligen'.³¹ In de tweede editie van zijn *Wonderboek* werkte hij het proces van de inspiratie der heiligen uit. Engelen (die door sommige militante collega's van Joris als Jan van Batenburg vereenzelvigd werden met de menselijke dopers) zijn zuiver geestelijke krachten, die binnen de kinderen Gods werken en hen aanzetten om de wil van God te doen. Deze gelovigen worden de ware heiligen, de boodschappers van God, die direct door God onderwezen worden via engelen, die in hun binnenste wonen en die met de geest Gods communiceren zonder dat de letterlijke Schrift daaraan te pas komt.³² Zij zijn de ware hemelse maagden, geboren uit de Geest van God en 'onbevleekt van vrouwen, namelijk van vleesch', ofwel de innerlijke neiging tot het kwaad. Voor het verkrijgen van innerlijke zuiverheid is fysieke maagdelijkheid overbodig.³³ Op deze wijze was Joris, in elk geval tot zijn eigen voldoening, in staat

28 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 713.

29 Waite, *David Joris*, 180. Zie over Joris' leven in Bazel: Bainton, *David Joris*.

30 Universiteitsbibliotheek Bazel, Handschriftenabteilung, Jorislade IX, fol. 305r-321r: 'Antwoort up Hans Eysenburchs vorreden'.

31 David Joris, *Een salighe leeringe voor die hongherighe bekommerde zielen* (z.p., z.d.), fol. 123v.

32 David Joris, *Twonderboek. Waer in dat van der werlt aen versloten gheopenbaert is* [Vianen, c. 1584], II, fol. 47r-48v. De eerste editie was rond 1543 verschenen.

33 Joris, *Twonderboek*, II, fol. 151v-152r.

om laat-middeleeuwse types van heiligheid te combineren met het apocalyptische patroon van de vroege Nederlandse doperse beweging en wist hij een nieuw concept, het geheiligde individu, te ontwerpen. Natuurlijk meenden zijn tegenstanders dat deze combinatie volstrekt onvoldoende en totaal warrig was en stelden zij dat het slechts een excuus was om zich aan seksuele ongebondenheid over te geven.

We willen hier echter niet de verdiensten van Joris' versie van persoonlijke heiligheid bespreken. Het meest intrigerende aan deze visionaire en ascetische ervaringen van Joris en zijn volgelingen is juist het feit dat, hoewel veel elementen typisch zijn voor de *vitalis* van de middeleeuwse mannelijke heiligen, verschillende details meer gemodelleerd zijn naar de laat-middeleeuwse vrouwelijke spiritualiteit. Caroline Walker Bynum en Richard Kieckhefer hebben opgemerkt dat vrouwelijke heiligen zich onderscheidden van hun mannelijke tegenhangers door extreem vasten, ascetische vurigheid, paramystieke fenomenen en openbaringen.³⁴ Voor Joris bijvoorbeeld brak dadelijk na zijn belangrijke visioen uit 1536 een periode aan, waarin hij extreem vastte en alleen nu en dan wat sla at. Door zich uitsluitend te concentreren op het innerlijke hoopte hij de behoefte om fysiek voedsel te nuttigen te overwinnen. Joris gaf zijn poging pas op toen duidelijk werd dat hij spoedig weg zou kwijnen. Toch lasten hij en zijn volgelingen lange perioden van intensief bidden en vasten in, vermeden zij te slapen, spraken weinig, droegen haren hemden en bedreven verscheidene andere daden van zelfverloochening.³⁵ Een bijzonder visioen, dat hij in het ruim van een schip kreeg, gaf Joris het gevoel dat een zware last op zijn rug drukte, die hem deed rondzwalken als een dronkaard, terwijl hij op een ander moment zonder dat hij het wilde begon te schokken en te kronkelen.³⁶ In het visioen zag Joris zichzelf zonder lichaam; hij verkeerde dus in een staat van totale innerlijke transformatie en kon Christus zien met bovennatuurlijke ogen.³⁷ Deze voorvallen doen ons niet alleen denken aan een aantal soortgelijke voorvallen bij heiligen, maar brengen ook de toevallen en stuiptrekkingen in herinnering van degenen, die door demonen bezeten waren.

De navolging door Joris van de vrouwelijke vormen van heiligheid is niet verba-

34 Kieckhefer, 'Holiness and the Culture', 288-305. C. Walker Bynum, *Holy Feast and Holy Fast. The Religious Significance of Food to Medieval Women* (Berkeley, 1987), 26 meent dat 'de mystiek en claims op heiligheid prominenter aanwezig waren in de vrouwelijke religiositeit dan in die van mannen en paramystieke fenomenen (trance, uittreding, stigmata, etc.) veel vaker voorkwamen in de vrouwelijke mystiek. De reputatie van heilige vrouwen was vaker gebaseerd op bovennatuurlijk, charismatisch gezag, vooral dat van visioenen en bovennatuurlijke tekenen, de devotie van vrouwen werd meer gekarakteriseerd door boete-ascese, vooral ook door zelf toegebracht lijden'.

35 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 724.

36 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 709. Het laatste werd veroorzaakt door een combinatie van kou en angst.

37 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 728-729.

zingwekkend, gezien het feit dat in de late middeleeuwen het lezen in toenevende mate geassocieerd werd met het soort innerlijke vroomheid dat door vrouwelijke heiligen werd bedreven en Joris' vroomheid, ondanks zijn extatische ervaringen, gevormd was binnen kleine conventikels, waar de bijbel werd gelezen. Bovendien was volgens Bynum met het vrijwel verdwijnen van de mannelijke heilige rond 1500 'het type van heilig gedrag, dat de katholieke leken geboden werd, bijna exclusief vrouwelijk'.³⁸ De affectieve heiligheid, die Joris ten toon spreidde, kan dus het resultaat geweest zijn van een onbewust modelleren. Zijn meest voor de hand liggend model, de profeet Melchior Hoffman, schijnt echter de voorkeur aan het heroïsche, activistische patroon van de mannelijke heilige gegeven te hebben.³⁹ Hoewel Hoffman zelf enkele visioenen ten deel vielen, vertrouwde hij voornamelijk op de visioenen van anderen, vooral die van de vrouwelijke profeten Ursula Jost en Barbara Rebstock uit Straatsburg.⁴⁰ Men zou kunnen veronderstellen dat Joris de vrouwelijke vormen van heiligheid overnam (en aanpaste) in een bewuste poging om zichzelf zowel het profetisch prestige van heilige vrouwen als het charismatische gezag van de apocalyptische apostel toe te eigenen. Dit zou zijn besliste weigering verklaren om Rebstock te laten spreken tijdens de bijeenkomst van hem en de volgelingen van Hoffman te Straatsburg in 1538.⁴¹

Het is niet verbazingwekkend dat Joris en zijn volgelingen gedurende de periodes van extreme ascese vaak stemmen van engelen hoorden. De biograaf verhaalt dat tijdens een voorval dat rond februari 1538 plaatsvond, een stem Joris plotseeling opdroeg om te bidden voor zijn aartsrivaal Jan van Batenburg, de beruchte leider van de Batenburgers (een militante groep dopers die op kleine schaal terroristische acties ondernam tegen kerken en het wereldlijk gezag). Hoewel Joris het blijkbaar toen niet wist, werd Batenburg naar het schavot geleid. Joris voelde zich genoodzaakt te vasten en in een heroïsch gebed voorspraak voor hem te doen, totdat uiteindelijk een stem hem vertelde dat God genadig zou zijn voor de ziel van Batenburg.⁴² Met andere woorden, de biograaf van Joris schildert zijn held af als een heilige bemiddelaar, die er in slaagde God over te halen om diegene van de eeuwige verdoemenis te redden die, volgens de schrijver, daarvoor Joris'

38 Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, 21.

39 Kieckhefer, 'Holiness and the Culture', 293.

40 Deppermann, *Melchior Hoffman*, 203-213.

41 'Was David Gerg zu Straßburg mitt Melchior Hoffman und andern gehandelt' in: M. Lienhard, S.F. Nelson en H.G. Rott, ed. *Quellen zur Geschichte der Täufer. Elsass III, Stadt Straßburg 1536-1542* (Gütersloh, 1986), 162-231, vooral 179-180. Dit kan ook zijn aantrekkingskracht verklaren op een aantal vooraanstaande vrouwen, zoals de rijke Anna Jans en Anna van Etten, de adellijke dame die een kasteel bij Schilde in de buurt van Antwerpen bewoonde. G.K. Waite, 'Women Supporters of David Joris' in: C. Arnold Snyder en L.H. Hecht, *Profiles of Anabaptist Women* (Waterloo, 1996), 316-335.

42 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 724-725.

eigen leven had bedreigd. Het is derhalve duidelijk dat de hagiografische biograaf van Joris doelbewust de doperse leider omhulde met het traditionele aura van heiligheid, zonder hem daadwerkelijk een heilige te noemen. Op deze wijze kon hij achting voor hem winnen in zowel het katholieke als protestantse kamp, een strategie die gewerkt schijnt te hebben, te oordelen naar de diverse religieuze achtergronden van Joris' volgelingen die we bij naam kennen. Veel van zijn volgelingen, stelt de biograaf, hebben hem 'so lieb und werth gehabt, daß sie den todt, ja etliche alle marter und pein gelitten um seinent willen'.⁴³ Onder die slachtoffers waren in 1539 alleen al meer dan honderd volgelingen, met inbegrip van zijn moeder (die zelf visioenen had gehad over de profetische rol van haar zoon),⁴⁴ terwijl zijn vrouw met meer geluk dan wijsheid ontkwam.

Deels om dit soort nodeloos martelaarschap te vermijden stond Joris zijn volgelingen toe om te veinzen door hun ware geloof te verbergen en een leven conform de gangbare religie te leiden, een praktijk die als nicodemisme bekend staat. Zijn heiligen konden zich in mooie kledij hullen, goed eten, comfortabel slapen en toch veel spiritueler zijn en het woord, dat rechtstreeks van de Heer kwam, beter dan welke traditionele heilige dan ook verkondigen. Dit concept van heiligheid paste heel goed bij een ondergronds bestaan, waarbij opvallende kledij of ascetische praktijken Joris en zijn volgelingen ogenblikkelijk als potentiële andersdenkenden zouden hebben ontmaskerd. Doperse tegenstanders van Joris, zoals Menno Simons, hadden zware kritiek op diens spirituele uitgangspunt en vreesden dat het tot libertinisme zou leiden.⁴⁵ In plaats hiervan gaf Menno de voorkeur aan een concept van heiligheid dat gebaseerd was op de openlijke gelijkstelling van zijn volgelingen met het volk Gods. Derhalve waren allen die 'der Werelt gecruyst' zijn, een vroom, goddelijk leven leidden en bereid waren vervolgingen te ondergaan de ware heiligen.⁴⁶ Volgens recent onderzoek was Menno diep beïnvloed door zowel de traditionele katholieke spiritualiteit als de pacifistische vroomheid van Erasmus en propageerde hij de opvatting dat de weg naar het heil een leerproces was, dat resulteerde in de 'nieuwe mens in Christus', waarbij de nadruk op boete en gehoorzaamheid lag. Zowel met zijn krachtig anticlericalisme en biblicisme als met zijn revisie en beperking van de sacramenten week Menno echter af van de traditionele katholieke vormen van spiritualiteit.⁴⁷ Ergo, een gelovige was slechts door het open-

43 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 724.

44 'David Joris sonderbare lebens-beschreibung', 718. Zie ook Waite, 'Een ketter en zijn stad', 121-137.

45 Zie S. Zijlstra, 'Menno Simons and David Joris', *The Mennonite Quarterly Review* 62 (1988) 249-256.

46 Menno Simons, 'Een Troostelycke Vermaninge, Van dat Lijden, Kruys, Vervolginge der Heyligen, om dat Woordt Gods ende sijne Getuygenisse' in: *Opera Omnia Theologica, of alle de Godtgeleerde Wercken van Menno Symons* (Amsterdam, 1681), 133-59, vooral p. 148.

47 Zie de essays in G.R. Brunk, ed. *Menno Simons. A Reappraisal* (Harrisonburg VA, 1992), voor-

lijk toetreden tot de groepering der mennonieten zeker van de status van heiligheid; het maakte tevens de kans op de marteldood waarschijnlijker.

Gegeven de algemene 'laïcering' van heiligheid door degenen die in de doperse traditie stonden, is het geen verrassing dat zich binnen deze kringen diverse benaderingen van heiligheid en de vaststelling van heilige karakteristieken ontwikkelden. De concepten van David Joris en Menno Simons kunnen misschien gezien worden als demarcatiepunten van de twee polaire uitersten van de doperse heiligheid, namelijk de volledig verinnerlijkte heiligheid, die niet beïnvloed werd door het uiterlijk gedrag, een visie die David Joris voorstond en de nadruk op leerstellige en vooral gedragsconformiteit en de vereenzelviging van zijn groepering met het volk van God door Menno Simons. Ondanks het feit dat Menno na de jaren veertig de leider van de dopers werd en de theologie binnen de Nederlandse doperse beweging begon te domineren, bleven er personen binnen het doopsgezinde kamp, wier houding en handelen een aanzienlijke beïnvloeding door Joris en zijn bewonderaars verried. Het feit dat Menno vaak ten strijde moest trekken tegen deze trend is op zich een bewijs voor de sterke aantrekkingskracht van de spirituele opvattingen van heiligheid, vooral als we de potentieel schadelijke effecten in ogenschouw nemen die een openlijke toetreding tot de menniste gemeente met zich mee kon brengen, ook al kwam er in de Republiek formeel een einde aan de vervolging van het doperdom.⁴⁸

In deze tolerantere maatschappij, die niet langer martelaars creëerde, werd de vraag naar de kenmerken van de heiligen nog meer vertroebeld, omdat de gereformeerde predikanten hun eigen ideeën hadden over de rol van persoonlijke heiligheid binnen het 'godelijk rijk'. We hebben hier geen tijd om alle ontwikkelingen met betrekking tot de menniste heiligheid in de zeventiende eeuw te

al M. Blok, 'Discipleship in Menno Simons' *Dat Fundament. An Exercise in Anabaptist Theology*, 105-130; H. Isaak, 'Menno's Vision of the Anticipation of the Kingdom of God in His Early Writings', 57-82; S. Voolstra, 'Themes in the Early Theology of Menno Simons', 37-56; zie ook de essays in de speciale nummer van *Doopsgezinde Bijdragen* 22 (1996), vooral W. Bergsma, 'Van pastoor tot dopers leidsman. Menno's uitgang in historisch perspectief', 35-48; O.S. Knotnerus, 'Menno als tijdsverschijnsel', 79-118; W.O. Packull, 'Enkele aspecten van de hermeneutiek van Menno Simons', 143-157 en S. Voolstra, 'Donatus Redivivus. Menno Simons' reformatie in theologisch perspectief', 159-177. Zie verder E. Grisliis, 'The Doctrine of Incarnation According to Menno Simons', *Journal of Mennonite Studies* 8 (1990) 16-33; S. Voolstra, 'True Penitence. The Core of Menno Simons Theology', *The Mennonite Quarterly Review* 62 (1988) 387-400; S. Voolstra, 'Boetvaardigheid buiten de biechtstoel. De transformatie van het sacrament der boete in een evangelisch-doperse boetepraktijk', *Doopsgezinde Bijdragen* 19 (1993) 29-42; G.K. Waite, 'Menno Simons' in: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation* (New York, Oxford, 1996) III, 55-56.

48 Voolstra, 'The colony of heaven' in: Hamilton, Visser en Voolstra, *From Martyr to Muppy*, 15-29; de rest van de essays in deze bundel gaan over het vraagstuk van de menniste assimilatie en hun sociale discriminatie.

bespreken, maar we kunnen een aantal specifieke verhalen bestuderen, die de algemene trend illustreren. Over het algemeen is er gedurende de tweede helft van de eeuw binnen de belangrijkste doopsgezinde congregaties een tendens te bespeuren om de middeleeuwse concepten van heiligheid te verlaten en een meer rationalistische, protestantse vorm van vroomheid te omhelzen. Tegelijkertijd bleef er een dissidente traditie bestaan, die een aantal charismatische fenomenen bleef koesteren en een geringschatting had voor dogmatische conformiteit. Uiteindelijk leidde de interactie tussen de verschillende menniste groeperingen tot de creatie van een vroomheid die in concept en praktijk uniek was, waarbij de martelaarstraditie veel aandacht kreeg en de nadruk op zowel gemeente-ethiek als persoonlijke heiligheid lag. Op deze punten stuwden de doopsgezinden de Nederlandse reformatie in de richting van het opleggen van hoge persoonlijke standaarden van levensheiliging.

In de loop van de zestiende eeuw bleef het spiritualisme aantrekkingskracht uitoefenen op sommige menniste groeperingen in de Nederlanden, zoals de Waterlanders, die woonden in Noord-Holland, boven Amsterdam. Een van hun invloedrijkste leiders was Hans de Ries (1553-1638), koopman en menniste voorganger te Alkmaar, die zich bij de Waterlanders aangesloten had, omdat zij naar zijn mening de ban niet op extreme wijze doorvoerden of zich te buiten gingen aan doctrinaire haarkloverijen, zoals vele andere doopsgezinde groeperingen, die varieerden van de relatief tolerante Waterlanders tot de conservatievere en strenge Vlaamse en Friese varianten (al waren er binnen al deze groeperingen gematigden te vinden).⁴⁹ De Ries was een voorstander van religieuze eenheid. Hij benadrukte het belang van de onzichtbare kerk en het inwendige woord ten detrimente van de confessionele identiteit of gemeentetucht. Derhalve was zijn concept van heiligheid verwant aan de inwendige heiligheid die spiritualisten als David Joris in praktijk brachten, uiteraard met uitzondering van diens merkwaardige denkbbeelden over seksuele zuiverheid. In bepaalde gevallen leidde dit in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw tot het ontstaan van wonderverhalen, zoals dat over het lijk van een martelaar dat onbrandbaar was. Dit bracht Piet Visser ertoe zich af te vragen of dit een 'restant van roomse religiositeit' was.⁵⁰ Het leidde verder tot een conflict tussen de twee concepten van heiligheid, hetgeen resulteerde in de publicatie van een aantal zeer interessante verhalen.

49 P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw I* (Deventer, 1988), 32-133. C.J. Dyck, 'Hans de Ries and the legacy of Menno', *The Mennonite Quarterly Review* 62 (1988) 401-416.

50 P. Visser, 'Het dopers mirakel van het onverbrande bloempje. Terug naar de bron van een onbekend lied over de martelaar Leonhard Keyser (†1527)', *Doopsgezinde Bijdragen* 17 (1991) 9-30. Keyser was een lutheraan, maar zijn levensgeschiedenis werd gebruikt door de mennisten. Een soortgelijke legende kwam in omloop na de verbranding van Michael Sattler (1527), die kon zingen en te midden van de vlammen kon bidden tot God, hoewel zijn tong afgesneden was (*Ibidem*, 17).

De verhalen werden in omloop gebracht in het kader van een lastercampagne tegen De Ries, die de ontwikkelingen richting rationalisme binnen de beweging veroordeeld had. Onder de tegenstanders van De Ries was Jan Theunisz. (c.1569-c.1637), een controversieel figuur die klaarblijkelijk 'inside information' bezat over de activiteiten van zijn menniste geloofsgenoten.⁵¹ Kortweg gezegd poogt Theunisz De Ries in discredit te brengen door te stellen dat hij slechts in de voetsporen van beruchte spiritualisten zoals David Joris trad, hetgeen ertoe zou leiden dat hij in dezelfde seksuele buitensporigheden zou vervallen als die waarvan Joris verdacht werd.⁵² Theunisz vermeldt verder verschillende verhalen over de volgelingen van De Ries, die blijkbaar beweerden in contact te staan met engelen of een speciale boodschap van de Heilige Geest gekregen hadden, hetgeen naar hij vreesde de mennisten in discredit zou brengen bij de gewoonlijk tolerante magistraat.⁵³ Als deze verhalen op waarheid berusten (het feit dat De Ries de waarheid ervan in zijn gepubliceerde antwoorden niet expliciet ontkende schijnt te suggereren dat dit inderdaad zo was) hebben we duidelijke bewijzen dat sommige mennisten een spiritualistische benaderingswijze van heiligheid hadden, waarmee het lange leven van de middeleeuwse vroomheidsbeleving (zelfs nog in de Republiek) aangetoond wordt. Ook bevestigt dit het belang van affectieve visionaire ervaringen als middel van spirituele expressie bij de mennisten, vooral bij vrouwen. Een paar voorbeelden mogen volstaan.

Zoals ik elders opgemerkt heb, lag één reden waarom Theunisz de nadruk, die De Ries legde op de directe inspiratie door de Heilige Geest zo verafschuwde, in het feit dat vrouwen opnieuw een speciaal soort goddelijke gezag, dat gebaseerd was op affectieve ervaringen als visioenen konden opeisen.⁵⁴ Volgens Theunisz

51 K.L. Sprunger, 'Jan Theunisz of Amsterdam (1569-1638): Mennonite printer, pamphleteer, renaissance man', *The Mennonite Quarterly Review* 68 (1994) 437-460. Zie verder Voolstra, 'The colony of heaven', 101-104; P. Visser, 'Aspects of social criticism and cultural assimilation. The Mennonite image in literature and self-criticism of literary Mennonites' in: Hamilton, Visser en Voolstra, *From Martyr to Muppy*, 67-82, vooral 77 en Visser, *Broeders in de Geest* I, 37-40, 68-78.

52 [N. Obbesz], *Raegh-besem, seer bequaem om sommige Mennonijtsche schuren te reynigen van de onnutte spinnewebbens, sotte grollen en ydelheden eeniger Geest-drijveren, Swinckveldianen ende des selfs voorstanderen, die op hun bysondere drijvingen ende inspraken steunen tot verminderingh van 't beschreven woordt Godts* (Amsterdam, 1625), A4r, Elr, E3v-F4v; J. Theunisz, *Jan Willemsz. raegh-stock voor Nit-tert Obbesz. Raeghbeesem ofte eenighe spreucken oft redenen ghetoghen uyt het boeck van Jan W. Medecijn ende bisschop over de Komen-Iannen op de Rijp teghens den gheestdrift ofte geestdriverye van Pieter Pietersz. ende Claes Jacobsz. mede-vermaenders ende teghen andere geestdryveren met hun* [Amsterdam, 1627], 6; [J. Theunisz], *De Hansijtsche Menniste gheest-drijveren historie ofte kort verhael van de gheprentende ghesichten, inspraken, openbaringen ende haer acten by onse tijden, voortkomende uyt de leeringe ende drijven van een inwendigh ofte onbeschreven Woordt, van Hans de Rys* [Amsterdam, 1627], 7.

53 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 8. Voor een verdere bespreking van deze verhalen met betrekking tot medicijnen en genezing zie: Waite, 'Demonic affliction', 70-71.

54 Waite, 'Demonic affliction', 71.

begonnen in 1607-1608 de gezusters Stijntge en Hester Claesdochter vanuit hun bed te profeteren. Zij eisten de invoer van een vorm van goederengemeenschap en droegen de Waterlanders op niet meer te werken, maar te delen in de rijkdom van het toenemende aantal zeer welgestelde mennisten.⁵⁵ Deze jonge vrouwen poogden naar het schijnt heiligheid te verbinden met visionaire ervaringen, zoals gedaan was door de meeste vrouwelijke heiligen uit de Middeleeuwen. Eenmaal werd Stijntge geïnspireerd door het visioen van een andere vrouw: de vernieuwing van alle dingen zou beginnen, terwijl zij wat vuile kleren waste. De gezusters Claesdochter praktizeerden volgens Theunisz een fysieke versie van de wedergeboorte, die de weëën van een normale geboorte imiteerde en fysieke pijniging van de kandidaat met zich meebracht.⁵⁶ Andere *gheest-drijveren* onder de Waterlanders hadden soortgelijke ervaringen, zoals ene Adriaen J. Kaaskoper, die anderen vertelde dat hij fysiek de goddelijkheid in hem kon voelen (en anderen uitnodigde hetzelfde te doen), waardoor hij wonderen kon verrichten of wonderbaarlijke zaken in de lucht kon aanschouwen. Hij poogde ook zonder voedsel te leven, behalve wat groente, terwijl 'hem dagelicx van den Engel soeticheyt op de tonghe ofte lippen gebrocht wierde'.⁵⁷ Ene Claas Oliszoon reisde als een pelgrim rond, preekte en bedelde als een monnik en sprak over zijn visioenen, dromen en communicatie met de engelen. Op soortgelijke wijze sprak Gerrit Francen over zijn visioenen en de engelen die hem verschenen waren. Eenmaal, tijdens de Kerst, was hij door zijn engel naar een plaats gevoerd, waar hij een afbeelding van een kribbe in de lucht zag. Hierop keerde hij zich tot de verzamelde menigte nieuwsgierige toeschouwers, preekte voor hen in tranen en met 'groot-schijnende devotie', hetgeen een aantal katholieken, die volgens Theunisz 'van

55 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 22-23. Zie over mennisten en rijkdom M. Sprunger, 'Hoc rijke mennisten de hemel verdienden. Een eerste verkenning van de betrokkenheid van aanzienlijke doopsgezinden bij het Amsterdamse zakenleven in de Gouden Eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 18 (1992) 39-52.

56 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 20. Zie Waite, 'Demonic affliction', 70-71. Toen de Waterlandse leiders deze episode bespraken bleek er verschil van mening te zijn over de vraag of dit het resultaat van geestelijke instabiliteit van vrouwen (melancholie, een diagnose die vaak over degenen die van hekserij beschuldigd werden gesteld werd) was of als een wonder beschouwd moest worden. In een ander geval poogde Jan Claeszoen, de broer van de gezusters Claesdochter, dadelijk elke inspiratie van de Heilige Geest uit te voeren, hetgeen nogal eens tot genant gedrag van zijn kant leidde. Hij gaf de brui aan zijn werk en zijn gezinsleven, verhuisde vaak, weigerde met zijn vrouw te slapen en stond erop om van de rijkdom van anderen te leven. Een keer liep hij een schoenenwinkel binnen, vroeg om een paar muilen en liep ermee naar buiten zonder te betalen. Hij beweerde dat de Geest hem had opgedragen dit te doen. Het leidde tot een klacht van de schoenmaker bij de menniste diakenen. [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 26.

57 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 33.

sulcke ende dierghelijcke miraculen veel houden', overtuigd schijnt te hebben.⁵⁸

Terwijl sommige door het spiritualisme beïnvloede mennisten geneigd waren te denken dat deze voorvallen van inspiratie door God of de engelen en de zogenaamde wonderen op waarheid berustten, verwierpen andere menniste leiders die als tekenen van geestelijke instabiliteit.⁵⁹ Deels als reactie op de neiging van een klein aantal door het spiritualisme beïnvloede doopsgezinden om hun geloof in ascese, visioenen, profeten en hun profetieën in praktijk te brengen, stuurden de conventionele menniste leiders de beweging in de richting van het rationalisme en het geven van natuurlijke verklaringen. Eén geval van visionair gedrag bijvoorbeeld werd verklaard als het resultaat van vraatzucht, gecombineerd met ascetische praktijken en intense gebeden, verricht in een donkere kelder.⁶⁰ Eerlijk gezegd waren, zoals Beyer voor het lutheraanse deel van Duitsland opgemerkt heeft, verschijnselen als engelen en profetische inspiratie tamelijk normaal. De aanwezigheid ervan in bepaalde menniste kringen komt niet onverwachts, gezien de denkbeelden van vroegere leiders als Joris, die de persoonlijke, inwendige inspiratie door de engelen beschouwde als goddelijke boodschappen die de heilige in zijn binnenste ontving. Het valt zeer wel te begrijpen waarom sommige menniste vrouwen deze benadering aantrekkelijk vonden, toen zij poogden de profetie opnieuw in te voeren in de doperse traditie.

Soortgelijke verhalen als die van Theunisz beschrijft Pieter Jansz Twisck (1565-1636), winkelier en voorganger van de conservatieve Oude Friezen in Hoorn.⁶¹ Zo verhaalt hij bijvoorbeeld over mr. Jacob van Hoorn, die op grond van goddelijke inspiratie niet alleen zijn oninteressante werk neerlegde, maar ook demonen uitwierp 'door 't geloove' en de getroffen en genas. Twisck zelf disputeerde met een van de leerlingen van mr. Jacob, die bevestigde dat 'de recht gheloovige teyckenen, wonderen ende mirakelen' kon volbrengen, zelfs tot en met het opwekken van de doden.⁶² In zijn kroniek betoont Twisck zich van tijd tot tijd onzeker over wat hij moest denken van al die mirakelen die hetzij door middeleeuwse heiligen zelf, hetzij bij hun rustplaats verricht waren, maar hij komt tot de sarcastische con-

58 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 35. Francken zou ook een tijdlang geloofd hebben dat een hond, die hem achterna liep een engel was, van wie hij zijn goddelijke inspiratie ontving. Later ontkende Francken dat hij ooit beweerd had dat de hond een engel was, hoewel volgens Theunisz verschillende ooggetuigen het tegendeel beweerden. Zie Waite, 'Demonic affliction', 72.

59 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 39.

60 [Theunisz], *Der Hansijtsche Menniste Gheest-drijveren Historie*, 34-35.

61 M. Gijswijt-Hofstra, 'Doperse geluiden over magie en toverij. Twisck, Deutel, Palingh en Van Dale' in: A. Lambo, ed. *Oecumennisme. Opstellen aangeboden aan Henk B. Kossen ter gelegenheid van zijn afscheid als kerkelijk hoogleraar* (Amsterdam, 1989), 59-83.

62 P.J. Twisck, *Chronijck van den onderganc der tijrannen ofte jaerlycksche Geschiedenissen in Werlthlycke ende Kercklijke saecken II* (Hoorn, 1620), 1441-1442.

clusie: 'Een duyvelsch ghespooch ofte fabel is een goed Rooms mirakel'.⁶³

Natuurlijk verwierp Twisck de heiligencultus en betreurde hij al het geld, dat aan heiligenschrijnen besteed was: dit had beter aan de armen gegeven kunnen worden.⁶⁴ In plaats van de wonderverhalen van de katholieke kerk te accepteren, beschrijft hij talrijke gevallen, waarbij een natuurramp of een merkwaardige gebeurtenis een pauselijke activiteit onderbrak, zoals de bliksem, die zich tijdens de wijding door paus Leo X van een aantal nieuwe kardinalen boven de pauselijke enclave ontladde en het beeld van Maria met het Christuskind trof. Hierbij werd het kindeke Jezus van zijn moeders borst gerukt, alsmede de sleutels uit de handen van Sint Petrus. Volgens Twisck bewezen deze voorbeelden dat God vertoornd was op het pausdom wegens de abominabele misbruiken van de apostolische kerk.⁶⁵

Uiteindelijk verbeterde de status van de dopers als heiligen, die zij zichzelf gegeven hadden, hun image in de maatschappij niet bepaald. Zoals Richard Kieckhefer, Peter Dinzelsbacher en anderen hebben opgemerkt, waren het de omgeving van een individu, zoals burens en algemene sociale en culturele mores die bepaalden of een bijzonder 'heilig' individu tot een heilige gemaakt werd of omgekeerd tot een heks.⁶⁶ Juist de criteria, die door het individu gebruikt werden om heiligheid te zoeken (of waaruit zijn of haar volgelingen die afleidden) konden zich zeer snel tegen hem of haar keren en gebruikt worden als tekens van duivelse invloed. Extreem vasten, visoenen, het horen van stemmen, stuip trekkingen, door de lucht vliegen, stigmata en soortgelijke zaken konden even gemakkelijk een aanklacht wegens hekserij of bezetenheid als de status van heilige opleveren. Dit is niet slechts het geval in de Middeleeuwen, want H.C. Erik Midelfort heeft een aantal gevallen van jonge vrouwen uit de tweede helft van de zestiende eeuw beschreven, wier schijnbaar mirakuleuze vasten en goddelijke erva-

63 Twisck, *Chronijck* I, 321-311 op het jaar 903. Dit specifieke verhaal gaat over de overblijfselen van paus Formosus, die paus Sergius II ontwijd en in de Tiber gegooid zou hebben. Toen ze daaruit gevisst waren en door de St. Pieter gedragen werden, riepen de heiligenbeelden ernaar, wat Twisck zijn sarcastische randcommentaar ontlokte. Bij een ander voorval, uit 1085 commentarieert Twisck de veronderstelde wonderbaarlijke stemmen als volgt: 'die dusdanighe miraculen wat dieper ende aendachtigher ondergronden, achten dit ghesproken te zijn van den duyvel, om de arme menschen te voeden ende te stercken in hare superstitionen' (*Ibidem*, 413).

64 Twisck, *Chronijck*, 320: 'Veelderleye onnutte tempelen ter eere van die heylighen worden ghemaect ende costelick met haer beeltwercken versien, het welcke beter aen den armen besteedt hadde geweest'.

65 Twisck, *Chronijck*, 296. 'Daer zijn noch veel meer wonderteecken en gheschiedt, maer de selvighe voorbygaende, so soudmen wel voordere bewijs van ettelijcke grouwelijcke straffen Gods over de grove sonden ende boosdaden der Pausen konnen tonen, maer dese zijn hier genoegh'.

66 Kieckhefer, 'The holy and unholy', 355-385; P. Dinzelsbacher, 'Echte und falsche Mystik aus historischer Sicht' in: A. Resch, ed. *Paranormologie und Religion* (Innsbruck, 1997), 503-533.

ringen uiteindelijk aan bezetenheid werd toegeschreven.⁶⁷ Met andere woorden, degenen onder de volgelingen van Joris die hun leider als een heilige poogden af te beelden, zouden niet verbaasd hebben moeten staan, wanneer dezelfde criteria die zij gebruikten om zijn goddelijkheid te onderstrepen benut werden om hem als een werktuig van de duivel af te schilderen. Dit lijkt in 1559 in Bazel gebeurd te zijn, toen de bevolking van die stad belangstelling toonde voor geruchten over het lijk van de ongewone edelman uit Binningen. Het werd eveneens in het algemeen het ongelukkige lot van de dopers en mennisten, want hun aanspraken op een bijzondere status van heiligheid werden door de protestantse en katholieke theologen en door de autoriteiten omgezet in bewijs voor de duivelse aard ervan.⁶⁸ Op deze manier leidde de polemische kijk op en het verzet tegen de dopers niet alleen tot het martelaarschap van enkele duizenden dopers, maar maakte het ook de weg vrij voor de nog gruwelijker vervolging van de heksen, die in de jaren zestig van de zestiende eeuw begon.⁶⁹ Wanneer de dopers op een succesvolle manier het concept en de praktijk van heiligheid aan de religieuze autoriteiten wisten te ontwringen en het op zichzelf toepasten, ontstond er een reële dreiging: zij konden een aanzienlijke mate van steun bij het volk verkrijgen, als de gewone man de devotie van de dode heiligen, relieken en beelden overbracht op deze nieuwe levende heiligen. Het goddelijke leven van de dopers en de mennisten was derhalve een even grote bedreiging voor de kerkelijke status quo als hun veronderstelde opstandige neigingen. Als dit zo is, dan stelden de mennisten die zich verdedigden door zich te distantiëren van Munster, maar terzelfdertijd een bijzondere status van heiligheid voor hun beweging opeisten, weinig regeerders op hun gemak en veel vorsten bleven dan ook het vreedzame volk Gods tot ver na het midden van de zestiende eeuw vervolgen.

67 H.C. Erik Midelford, 'The Devil and the German People: Reflections on the Popularity of Demon Possession in Sixteenth Century Germany' in: S. Ozment, ed. *Religion and Culture in the Renaissance and Reformation* (Kirkville, 1989), 99-119.

68 J. Grieser, *Seducers of the simple folk. The polemical war against Anabaptism (1525-1540)*, Th.D dissertation (Harvard University, 1993).

69 W. Monter, 'Heresy executions in Reformation Germany, 1520-1565' in: O.P. Grell en B. Scribner, ed. *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge, 1996), 48-64; G.K. Waite, 'Between the Devil and the Inquisitor. Anabaptists, Diabolical Conspiracies and Magical Beliefs in the Sixteenth-Century Netherlands', nog te verschijnen.

Portfolio met tekeningen en prenten van Jan Luyken (1649-1712)

De enorme hoeveelheid etsen en tekeningen van Luykens hand hebben volgens diens biograaf uit 1729¹ 'niet ... het leven van één mens nodig gehad ... maar veel eêr van tien, ja nog meêr'. Het zou daarom niet moeilijk zijn een groot aantal Doopsgezinde Bijdragen met de honderden tekeningen en duizenden prenten van Jan Luyken te vullen. Bij de hier gepresenteerde keuze is geprobeerd recent (her)ontdekte of verworven uitgaven van tekeningen en prenten met bij voorkeur een 'dopers karakter' te laten zien. Het portret van Menno Simons, het gedicht op Karel Verloove en de prentjes uit Bennet met het gedichtje van Marten Schagen behoorden bij ons in de bibliotheek tot de Luykenvondsten van 1999. De tekening van Jona's prediking in Ninivé was evenals het etsplaatje uit Schaebelje een aanwinst uit de laatste decennia van het Amsterdams Historisch Museum. De Martelaarsspiegel mocht natuurlijk niet ontbreken. De prent van de doop van de kamerling – de volwassenendoop –, de suikerbus – het menniste zoet – en 'Het Goddelijck Wonder', het eerste werk van Luyken na zijn bekering sluiten de reeks.

De volgende afbeeldingen zijn in het fotokatern opgenomen:

- 1 Menno Simons – portret ten voeten uit – 1925 – Arnhemse herdruk van de uitgave 1681 (variant op EeKe, 370; afm. 235 x 169 mm). DG Bibl.
- 2 Handgeschreven gedicht op Karel Verloove. UBA.
- 3 Ontwerp voor de titelpagina van de Martelaarsspiegel, (EeKe, p. 785-6, A; afm. 308 x 205 mm. AHM.
- 4/5 Tekening en prent van de terechtstelling van Pieter Pietersz Bekjen in 1569 te Amsterdam. Uit C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (EeKe, No. 223, 1300 en p.792, 1300; afm. 110 x 129; 113 x 147 mm). AHM en UBA.
- 1 In het 'Aan den Lezer, A3recto en verso in de uitgave van Jan Luyken, *Duytse Lier* (Amsterdam, H. Bosch, 1729).

6 Willem Jansz van Durgerdam beklimt de brandstapel. Uit de Martelaarsspiegel (EeKe, No 93, 738; afm. 106 x 134 mm). DG Bibl.

7 Prent van Hendrik Eemens te Utrecht door buskruit gedood in 1561 op de titelpagina van: H. Bakels, *Roomsche bakken en braden* (EeKe, prent 731; afm. 85 x 105 mm). DG Bibl.

8/9 Tekening en prent – De Suikerbos – Hoop is lydens troost. Uit: Jan Luyken, *Het leerzaam Huisraad* (EeKe, p. 847, 3979 en No. 439, 3979; afm. ca. 80 x 84 mm; 90 x 80 mm). AHM en DG Bibl.

10/11 Etsplaatje en prent van de gevangenneming van Jezus door de krijgsknechten. Uit J.P. Schabaelje, *De vermeerderde Lust-hof des gemoeds*. (Het etsplaatje 9,35 x 8,2 cm; EeKe, No. 416, 3421; ca. 85 x 75 mm). AHM en DG Bibl.

12/13 Tekening en prent van de aangekondigde ondergang van Ninivé uit: *Historia Celebriores Veteris Testamenti Iconibus repraesentatae* (Inv. A 40.966; EeKe, No. 428, 3611; afm. 239 x 197 mm; 240 x 190 mm). AHM.

14 Prent van de dood der zeven zonen der Makkabeën uit: B. Bennet, *XX. Godvruchtige Bespiegelingen Of Overdenkingen Voor De Plechtige En Byzondere Dagen Des Jaers* (EeKe, No. 487, 1924; afm. 71 x 83 mm). DG Bibl.

15 Doop van de kamerling uit: J. Luyken, *Schriftuurlyke Geschiedenissen en Gelykenissen Van het Nieuwe Verbond* (EeKe, No. 442, 4373; afm. 110 x 148 mm). UBA.

16 Prent van “Het Goddelijk Wonder” dat tussen 13 en 16 oktober 1676 te Amsterdam plaatsvond uit: Jan Luyken, *De Zedelyke En Stichtelyke Gezangen* (EeKe, No. 399, 3278; afm. 86 x 73 mm). DG Bibl.

Toelichting

1 Menno Simons. Portret ten voeten uit, zittende in een studeervertrek voor een open venster en wijzende naar de Bijbel met daarin opgeslagen de tekst uit Mattheus 5:34-40: ‘maar ick segge U En sweert ganschelyk niet’, enz.

Dit portret is gemaakt voor de uitgave van de *Opera Omnia* van Menno Simons uit 1681. De koperplaat is bewaard gebleven en bevindt zich thans in de Doopsgezinde Bibliotheek. Dankzij een schenking van de Doopsgezinde Gemeente

Arnhem is de bibliotheek nu in het bezit van een ons onbekende² afdruk van de plaat door P.J. Persijn. Poppo Jan Persijn (Arnhem, 12-10-1867, Apeldoorn 8-1-1942) was de zoon van Jan Hendrik Persijn – architect van de in 1999 verkochte vermaning van Arnhem – en Anna Jacoba Slagregen, en de kleinzoon van de doopsgezinde predikant Jan Persijn. Zelf was hij leraar M.O. en kunstschilder. In 1925 adverteerde hij in *Onze Gemeente-Bode*. Orgaan van de Doopsgezinde Gemeente te Arnhem: 'Afdrukken van Jan Luyken's Koperplaat, voorstellende Menno Simons á f 6.- franco. Aanvragen te richten tot P.J. Persijn Vondellaan 2, Velp (G.)'. Deze afdruk is op chinees papier dat geplakt is op een ondergrond van zwaar papier. Door het gekozen formaat valt de onderste tekstregel buiten het rijstpapier.

Het is meer dan waarschijnlijk, mede gelet op het beroep van P.J. Persijn, dat hij zelf over een etspers beschikte en dat hij, of zijn zuster Anna, die op hetzelfde adres woonde, de prenten op bestelling afdruckte.³ In *De Zondagsbode* uit 1925 heb ik geen vergelijkbare advertentie gevonden. Mij is niet bekend of er in andere perioden afdrukken van deze ets zijn gemaakt.

2 Dit gedicht op Karel Verloove dateert uit 1667 en is het oudst bekende gedicht van Jan Luyken. Karel Verloove werd op 4 augustus 1633 geboren in De Rijp. Zijn jeugd bracht hij te Haarlem door. Op 2 juni 1653 is hij in Amsterdam gedoopt bij de Waterlanders. Op 20 maart 1655 gaat hij daar op 21 jarige leeftijd in ondertrouw met Aeltje Aeriaens (24 jaar). Op 15 oktober 1710 werd hij begraven op het Leidse Kerkhof. Zie voor de interpretatie en voor meer gegevens over Karel Verloove het artikel van P. Visser in deze Bijdragen.⁴

2 P. Visser, *Sporen van Menno* (Krommenie, 1996), 76, no 24 vermeldt alleen de afdruk uit de *Opera Omnia*.

3 Met dank aan mevrouw E.D. Heijnis, geb. Renssen te Arnhem voor de biografische gegevens en mevrouw Isa Wolff-Craandijk voor de adviezen en ondersteuning.

4 *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 1380. Bij de aantekening van de ondertrouw was Karels moeder, Lijntje Paulus, aanwezig; zij wordt ook genoemd bij de doop van Karel als 'onse suster, woont in de Vinckestraat' (Gemeentearchief Amsterdam, Particuliere Archiven, 1120, nr. 123, p. 34). De bruid, geboren in De Sijp (vermoedelijk De Zijpe) werd vergezeld door haar moeder Griet Jans; bruid en bruidegom woonden beiden op de Noordermarkt (Gemeentearchief Amsterdam, Doop-Trouw en Begravenisboeken, 582, 260). Met dank aan Ruud Lambour, die al eerder het sterfjaar en de begrafenis vanuit het achterhuis van de huidige Herengracht 147 vermeldde in zijn artikel 'De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710), *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1997) 86, n. 59. P. Visser, *Broeders in de Geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* II (Deventer, 1988), 29, n. 214 vermeldt dat Karel Verloove op 10 februari 1656 naar De Rijp verhuist. Vermoedelijk is hij spoedig daarna weer naar Amsterdam teruggekeerd.

Aen Den Geestrijcken.
 Poeët.
 Kaarel Verloove.
 Bralt Karoolus op zijn troonen
 op zijn trotse borgerij
 Op zijn goude flicker kroonen
 op zijn hooge heerschappij
 Gij ô Amsteldamse KAAREL
 bron besnoepper phoebus soon
 Gij bralt meer als met een paarel
 meer als met een goude kroon
 Minnaer van de groene vrijster
 die u weeder min betoont
 Soeter singer als een lijster
 die van phoebus wordt gekroont
 Met soo meenigh Lauw'er reijs-ien
 vlechtent aen elcaar gepaardt
 die het Zoet gememde meijs-ien
 uijt haar magde dar'men baardt
 Sulcken krans-ie pronck Verloove
 Dat men op u mus-ien boude
 Komt al tartende V[er]dooven
 al het Roomse kroone goudt
 Pronckt dan KAAREL boove Karel'
 op u strengelende werck
 Eeuwich sult gij als een paarel
 proncken aen Apolloos kerck

U.E. verpligte Dienaar
 Johannes Luicken. 1667

3 *Het Bloedig Toonnel of Martelaers Spiegel Der Doops-Gesinde Of Weereloose Christenen.*

De illustraties die Jan Luyken voor de martelaarsspiegel van Van Braght tekende en etste behoren naast zijn ambachtsprenten tot de bekendste. De eerste illustratie is naar alle waarschijnlijkheid een ontwerp-tekening voor de titelpagina. Van deze tekening is geen gravure bekend. Rechts zit een treurende vrouw, geketend door de duivel en gelauwerd door een engel. Op ieder van de twee tableau's staat een achttal afbeeldingen van terechtstellingen. Voor de martelaarsspiegel zelf werd uiteindelijk gekozen voor een ontwerp van de doopsgezinde Haarlemmer Laurens Vincentsz van der Vinne. Een aantal elementen van Luykens tekening zijn daarin, maar op een minder prominente plaats, terug te vinden. Een uitgebreidere beschrijving van de uitgave van de Martelaarsspiegel en de prenten kunt u vinden in het artikel van P. Visser elders in dit nummer.

4/5/6 Uit de Martelaarsspiegel zelf is gekozen voor de terechtstelling van Willem Jansz uit Waterland zoals die op pagina 491 van deel 2 staat afgebeeld. Deze Willem Jansz uit de Durgerdammer buitenpolder bij Amsterdam hoorde dat Pieter Pietersz Bekjen te Amsterdam ter dood veroordeeld was en wilde hem in zijn laatste uur bijstaan. De versie die hier volgt is overgenomen uit C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam... vervattende 't geene in, en om de zelve, van den beginne af, tot in den jare 1691. toe is voorgevallen* deel II (Amsterdam 1693), 1029 en wijkt inhoudelijk iets af van die in de Martelaarsspiegel:

‘Als deze Pieter Pietersz. Bekjen gevonnist was, 't welk by eenen Willem Jansz. uyt Waterland gehoord wierd, dat tot Amsterdam een zijner Geloofsgenooten op den 26 February 1569 zoude verbrand worden, spoede hem uyt Waterland derwaarts; maar quam zoo laat dat de Boomen aan 't Y-kant al geslooten waren; doch met eenig geld te geven, raakte hy daar over en vervolgens in de Stad; liep aanstonds Damwaards, den gevangen ziende te Paale treden; hy staande op de trappen van de Waag hem toe riep (zoo ontstak in hem de yver om zijne naasten in 't geloove te sterken) , Broeder strijd vromelijk: op dit geluid vielen zommige toe om den roeper te grijpen, doch leiden de hand op een verkeerden, die zich ontschuldigde, 't geene Willem Jansz. ziende, om dese onnosele te redderen, quam zelve te voorschijn, zeggende; Ik ben de Man die straks zoo riep. Op dese bekennisse wierd hy gegrepen, vast-geset, ondervraagt, twee reyse gepynigt, en op den 12 Marty daar aan volgende ter dood verwesen; en nevens hem Jan Quiryse van Utrecht, zijnde een Schipper, Cornelis Jansz. van Haarlem, Varentgesel, en Clement Hendricksz. Zeylmaker, levendig verbrand’.

De terechtstelling van Pieter Pietersz Bekjen, met Willem Jansz. roepende op de trappen van de Waag is niet geïllustreerd in de Martelaarsspiegel, wel is daar de overbekende prent te zien van zijn prediking op het IJ, die overigens ook in Commelins werk is opgenomen.

7 Hendrik Eemens te Utrecht door buskruit gedood op de titel van: H. Bakels, *Roomsch bakken en braden* (2de vermeerderde druk, 1925).

Op 20 november 1924 verscheen bij de Evangelische Maatschappij de eerste druk van deze brochure met 7 illustraties van Jan Luyken uit de Martelaarsspiegel van Van Braght. De hier afgebeelde titelpagina van de vermeerderde tweede druk verscheen op zaterdag 10 januari 1925. De derde druk, 31ste tot 40ste duizendtal kreeg van Bakels op de titelpagina de toevoeging ‘met 9 plaatjes van (in de téekenkunst) Rembrandts evenknie Jan Luyken’. Deze derde druk verscheen op 11 maart 1925 en mist de uitwijdingen zoals hieronder beschreven.

In deze brochure wilde Bakels⁵ laten zien dat in de officiële houding van de

5 Zie over de doopsgezinde predikant en schrijver Herman Bakels: J. van Sluis, ‘Herman Bakels (1871-1952) en het godsbewijs vanuit de theepot’, *Doopsgezinde Bijdragen* 23 (1997) 119-132

Rooms Katholieke kerk tegenover ongelovigen en ketters in feite sinds 1525 – het jaar van de eerste martelaren om het geloof in de noordelijke Nederlanden – niet veel veranderd was. Hij citeert ‘de beide te Rome leerarende bloeddorstige professoren Lépicier en De Lucamsche’,⁶ die onder meer leren: ‘Aan de kerk komt in waarheid het recht toe tegen ketters de doodstraf uit te spreken’.

De acht andere illustraties uit de Martelaarsspiegel zijn: Anneken Hendriks te Amsterdam verbrand, Jan Woutersz van Kuyk en Adriaanken Jans te Dordrecht gewurgd en verbrand, Jacob de Kaarsengieter in dispuut met Broeder Cornelis, Georg Wanger te Brixen gevangen, Anneken van den Hove te Brussel levend begraven, Joost Joosten ter Veer te Vlissingen gepijnigd, de hervormden te Zürich uit hun huizen gevoerd en Hans Bret te Antwerpen de tong doorboord.⁷ Het tiende plaatje – alleen in deze tweede druk opgenomen – was een door Bakels bewerkte trouwfoto uit de Telegraaf van de in 1924 Rooms geworden Mr. H. van Wageningen en zijn pasgetrouwde vrouw Annie Salomons. Hij kapittelt Annie Salomons die deze Roomse uitspraken had onderschreven: ‘t is fraai! Hoe zou Annie Salomons het vinden als haar bloedeigen vader (die een geassimileerde “aan niets doende” Israëliet is) als geboren Ketter eens door de Roomsche Inquisitie als Joost ter Veer met een bajonet in de lengte door de benedenste helft van een zijner ledematen werd gestoken? Iemand die zulke malle, ja misdadige “bijkomstigheden” (??) zegt als Annie Salomons verdient op den achteromslag van dit in tienduizenden exemplaren verspreide boekje te pronk te staan met den degen in de lengte door haar pasgetrouwde arm’.⁸

8/9 De Suikerbos. In: J. Luyken, *Het Leerzaam Huisraad Vertoond in Vyftig Konstige Figuren, Met Godlyke Spreuken En Stichtelyke Verzen* (Amsterdam, Wed. P. Arentz en K. van der Sys, 1711), 100-101. De Suikerbos of suikerbus werd gebruikt om stroop in te bewaren. Naast iedere tekening is een moraliserend gedicht opgenomen van de hand van Jan Luyken en op de daaraanvolgende pagina’s wordt met passende citaten uit het Oude en Nieuwe Testament de lezer gesticht. Het gedicht op de Suikerbos volgt hieronder:

De Suikerbos is toebereid,

en F.B. Bakels Rszn., *Vier eeuwen Bakels* (Bussum 1994), 55-61.

6 Geciteerd naar ‘Anneke’s vuurdood’, een brochure die op 20 maart 1925 verscheen. In deze brochure onderzocht Bakels de dood van Anneke, die in 1571 te Amsterdam is terechtgesteld, met behulp van bewaarde archivalia om zo de betrouwbaarheid van Van Braght aan te tonen. Hij illustreerde deze uitgave met twee prenten van Luyken.

7 Kopie van EeKe, no. 93, 741, 745, 737, 755, 757, 730, 758 en 752 resp.

8 Bakels, *Roomsch bakken en braden*, 4, n.1. De illustratie is kwalitatief zo slecht dat mij eerst na lezing van deze noot duidelijk werd dat de ingetekende zwarte streep een ijzeren pen door de arm van Annie Salomons voorstelde.

Om alle wrange en zuure dingen,
 Te brengen tot een lieflykheid,
 En haare macht met zacht te dwingen.
 Hield zo de Mensch het rechte zoet,
 Van Hemel-hoop in 't Hert beslooten
 Voor 't huisgezin van zyn Gemoed,
 Zo wierd er goede spys genooten.
 Want alle kommer en verdriet,
 Een daag'lyks brood, van 't aardse leven,
 En is zo zuur, of bitter niet,
 Als 't met die Suiker werd doorgeeven:
 Ja 't diend wel zelfs tot goede smaak;
 Als zuur en zoet te zaamen komen,
 Het Leed veranderd in vermaak,
 Na 't oud getuigenis der vroomen.
 ô Suiker, van oprechte Deugd,
 En hoop, op God, het Eenig Goede,
 Gy spyst de Ziel en Geest met vreugd,
 Die zich uit uwe Rykdom voeden.

10/11 De gevangenneming van Christus en de genezing van het oor van de slaaf. In: Jan Philipsz. Schabaelje, *De Vermeerderde Lust-Hof Des Gemoeds, Met de Zaemenspraaken der Wandelende Ziele met Adam, Noach, en Simon Cleophas, vervattende de geschiedenissen van de schepping des Weerelds af, tot op, en na de verwoesting van Jerusalem* (Amsterdam, J. Rieuwertsz en B. Visscher, 1706), 387.

In de *Zaemenspraak der Wandelende ziele met Simon Cleophas* luidt het verhaal van de gevangenneming: 'De Discipelen ... kregen wat moeds, doen zy zagen de stou- te ruiters te rugge vallen door 't woord van Jesus, de wreede krijgsknechten stonden met beevende handen, en bleeke aangezichten by Judas, die, zijnen aanslag geveinsdelijk neemende, bestond met zijnen onwaardigen mond Jesus te kussen. Daar begonnen de handen te reppen, de touwen quamen voor den dag, de zwaarden haspelden door malkanderen, want Petrus weerde zich zo veel als hy mocht: Eilaas! tot zijn groot geluk schampte het zwaard by 't hoofd van Malchus, dat'er niet dan een oor af raakte. Al deeze dingen behaagden den goedertieren Jesus niet, die Petrus bestrafte, en zijn allerbitterste vyanden de weldaad bewees, dat hy de quetsuur weder genas. Och hy vertoonde zich niet anders, als een Lam Gods, daar geen toornigheid plaats in mocht grijpen' (387-8). Het AHM bezit sinds een aantal jaren een kleine verzameling etsplaatjes van verzilverd koper van Schabaelje's werk. Zie over Schabaelje en Luyken ook het artikel van P. Visser.

12/13 Jona predikt te Ninive te midden der bevolking, die door allerlei tekenen haar berouw te kennen geeft (Jona 3). Tekening en prent in: *Historia Celebri-*

ores Veteris Testamenti Iconibus repraesentatae et ad excitandas bonas meditationes selectis epigrammatibus exornatae (Neurenberg, Christoph Weigel, 1708).

Deze fraaie tekening van Jona bevindt zich sinds kort in de collectie van het AHM, die het verworven heeft op de veiling van de Hans van Leeuwen-collectie.⁹ Naast de Amsterdamse uitgevers maakten ook de Neurenbergse uitgever, kunsthandelaar en graveur Christoph Weigel (1654-1725) gebruik van de illustraties van Jan en Caspar Luyken. Zo zijn 87 van de 100 ambachtsprenten uit *Het Menselyk Bedryf* door hem gekopieerd voor de uitgave van zijn *Ständebuch* van 1698. Van 1699 tot 1705 was Caspar Luyken in Neurenberg, waarbij hij meerdere uitgaven van Weigel illustreerde. Rond 1705 besloot Weigel een tweede prentenbijbel te gaan uitgeven, die in september 1708 verscheen onder de titel *Historiae Celebriores Veteris [Novi] Testamenti Iconibus Representatae*. Alle 152 prenten uit het Oude Testament en 74 van de 109 prenten uit het Nieuwe Testament zijn van vader Jan of zoon Caspar Luyken. Waar de 127 etsen van Caspar vaak blijf geven van enige onbeholpenheid met dit genre grotere prenten, zijn de 99 prenten van Jan Luyken juist subliem.¹⁰

De illustratie van Jona's vermaning is een vroege staat van de prent voor de toevoeging van het nummer '145' in de rechterbenedenhoek. Onder de prent staat in het Latijn een gedicht van Paul Hansitz, een Weense Jezuïet, met daaronder de Duitse dichterlijke vertalingen van Samuel Faber.

14 't Verzekerd Uitzigt der Opstandinge by de Makkabeen.

Uit: Benjamin Bennet, XX. *Godvruchtige Bespiegelingen Of Overdenkingen Voor De Plechtige En Byzondere Dagen Des Jaers; En Op De Christelyke Feest-Tyden: Ten Tegengift voor de inkruipende Onverschilligheid omtrent het Plegtige van den Openbaren Godsdienst, en tot Verder Behulp van den Godsdienstigen Christen in zyn Binnekamer ... Byéengebragt, vertaeld, en met Toepasselyke Gezangen vermeerderd door Marten Schagen* (Tweede druk, Amsterdam, Kornelis van Tongerlo, 1770).

Deze illustratie is geplaatst tegenover de 'Veertiende Overdenking' onder de titel 'Vervolg Van De Opstanding Der Regtvaerdigen' en is bedoeld om 'Op het Paeschfeest, 's'Avonds' gelezen te worden. Het toont 'De zeven Maskabeeuw-sche Broeders, als zy door den tieran Antiochus ter dood wierden gebragt, zichzelf vertroosteden met de Hope der Verryssenis' (p. 211).

Over de prent: Deze afbeelding werd voor de eerste maal gebruikt in: Flavius Josephus, XX. *Boeken van de oude Geschiedenissen der Joden* (Amsterdam, 1698) en

9 Veiling van 24 november 1992 bij Christie's Amsterdam, lot 127, abusievelijk beschreven als "St. Peter preaching".

10 Voor de activiteiten van de Luykens voor Christoph Weigel zie: Michael Bauer, *Christoph Weigel (1654-1725). Kupferstecher und Kunsthändler in Augsburg und Nürnberg* (Frankfurt am Main,

werd vervolgens afgedrukt in Marten Schagens eigen uitgave van dit werk in 1736/7 en in de titeluitgave daarvan bij de doopsgezinde uitgever Jan Bosch te Haarlem.

Over het boek: Deze uitgave komt niet voor in het standaardwerk van Van Eeghen en Van der Kellen over Jan Luyken. De doopsgezinde leraar Marten Schagen (Alkmaar 1700 - Utrecht 1770) was van 1727 tot en met 1738 onbezoldigd leraar te Amsterdam, in de Arke Noach en voorzag in zijn onderhoud als uitgever en boekverkoper. In 1738 werd hij beroepen tot bezoldigd leraar te Alkmaar en in 1741 te Utrecht. In 1744 verschenen de twee delen van zijn gedeeltelijke vertaling van het werk van Benjamin Bennet (1674-1726), *The Christian Oratory: or the Devotion of the Closet display'd* (Londen, 1731-32),¹¹ onder de titel *De Godsdienslige Christen* in Zyn Binnekamer. Die uitgave, waarvan een tweede druk verscheen in 1746,¹² en een titeluitgave daarvan in 1770, was vanaf die tweede druk eveneens voorzien van illustraties uit Flavius Josephus met bijpassende dichtregels van Marten Schagen. De uitgave van 1744 in de Doopsgezinde Bibliotheek heeft in weerdruk nog leesbaar dat het als prijs door de dienaaren der Vereenigde Vlaamse en Waterlandse Doopsgezinden in Haarlem is uitgereikt op de eerste januari 174(?).

De 'Overdenkingen' die in Bennets *XX. Godvruchtige Bespiegelingen Of Overdenkingen* voorkomen zijn eerder door Bennet zowel in *Christian Oratory* als elders genoemd als voorbeelden van: 'H. Bespiegelingen in de Afzonderingen, waertoe Heilzoekende Christenen zich mogten zetten'.¹³ Het verscheen in twee delen in 1751-53. Alleen het eerste deel in deze eerste uitgave staat genoemd bij Van Eeghen – Van der Kellen (EeKe, 761, No. 487 onder een foutieve titel en jaartal, en met de prenten XIV en XVI omgedraaid). Ook dit werk werd in 1770, alleen voorzien van een nieuwe titelpagina door K. van Tongerlo op de markt gebracht. De Doopsgezinde Bibliotheek bezit van beide uitgaven alleen het eerste deel. De UBA bezit van de heruitgave alleen het tweede deel. Het exemplaar van de eerste druk heeft extra prenten en voorin een door Petris Smidt ondertekende gedrukte 'Prys' met de tekst: 'Om dat Cornelia de Bree De Lessen in de Kerk, wel heeft opgezegd; zo is Haar Deeze Prys, door de Dienaaren der Doopsgezinde Gemeente in de Zon, gegeven: om daar door tot waare kennis, en deugd, meer en meer opgewekt te worden. In Amsteldam den 2 Januari 1752 Petris Smidt'.¹⁴ Het tweede deel verscheen onder de titel *XXX Plegtige*

1983), met name kolom 901-908.

11 Schagen noemt dit jaartal zelf. Hij bezat het werk dus in de derde druk, want de eerste druk is van 1725 met het tweede deel postuum verschenen in 1728, de tweede druk is van 1728 en de derde van 1732. Het is Bennets bekendste werk. Een ander werk, *Irenicum or a review of some late controversies about the Trinity, &c.* uit 1723, zorgde in die tijd voor enige opschudding.

12 Een compleet exemplaar van de tweede druk uit 1746, eveneens uitgegeven bij de Haarlemse boekverkoper Jan Bosch, is dit jaar verworven door de Doopsgezinde Bibliotheek.

13 Voorwoord, *2 recto.

14 De geschreven tekst is cursief afgebeeld.

Bespiegelingen: Of Overdenkingen. Uit het feit dat Kornelis van Tongerlo in 1770 op de markt kwam met deze twee titels, kan worden afgeleid dat hij na de dood van Marten Schagen blijkbaar de restanten van een aantal van diens uitgaven heeft overgenomen. Of hij daarbij ook de koperplaten van Jan Luyken in zijn bezit kreeg, verdient een nadere studie.

15 De doop van de kamerling. In: Jan Luyken, *De Schriftuurlyke Geschiedenissen En Gelykenissen Van het Oude En Nieuwe Verbond* (Amsterdam, Wed. P. Arentz en Cornelis van der Sys, 1712), deel II, p. 645.

Het AHM bezit in haar Luykencollectie een tekening met de titel *De doop van de Kamerling*. De gesuggereerde toeschrijving aan Luyken lijkt onterecht,¹⁵ zodat wij hier met de prent volstaan uit Jan Luykens laatste werk.¹⁶ Het verhaal staat in Handelingen 8:26-40: Een kamerling, opperschatbewaarder van de koningin van Ethiopië, is op de terugweg van een bedevaart naar Jeruzalem. Onderweg leest hij in het boek Jesaja. Philippus hoort dat, gaat er heen en vraagt hem of hij begrijpt wat hij leest. De kamerling antwoordt: 'Hoe zou ik dit kunnen als niet iemand mij de weg wijst? En hij verzocht Philippus in te stappen ... En Philippus opende zijn mond, en uitgaande van dat schriftwoord, predikte hij hem Jezus. En terwijl zij onderweg waren, kwamen zij bij een water, en de kamerling zeide: Zie, daar is water; wat is er tegen dat ik gedoopt word? [En hij zeide: Indien gij van ganser harte gelooft, is het geoorloofd. En hij antwoordde en zeide: Ik geloof, dat Jezus Christus de Zoon van God is.] En hij liet den wagen stilhouden en beiden daalden af in het water, zowel Philippus als de kamerling, en hij doopte hem'.¹⁷ In deze uitgave heeft Jan Luyken er de volgende stichtelijke versregels bij gemaakt:

15 AHM inv. nummer A 14.261 is met een vraagteken is toegeschreven aan Jan Luyken. Bij nadere bestudering van zowel afbeelding als techniek is deze tekening afgewezen voor het portofolio. Met dank aan Ruud Lambour, die de tekening als niet tot het oeuvre van Jan Luyken behorend kon neerzetten.

16 Zie voor meer informatie over dit werk ook het artikel van Piet Visser elders in deze Bijdragen.

17 Geciteerd naar de vertaling in de uitgave van Het Nederlandsch Bijbelgenootschap, gedrukt door A. Jongbloed c.v. te Leeuwarden, z.j. Over de 17e- en 18e-eeuwse afbeeldingen en preken m.b.t. dit onderwerp is recentelijk enig onderzoek gedaan door mevr. O. Bonebakker. De geschreven weerslag daarvan heeft ons nog niet bereikt. Ook in deze eeuw is de tekst nog veel gebruikt. Een voorbeeld daarvan is de preek van C.P. Hoekema in de doopdienst van 7 april 1963 die onder de titel "En hij liet de wagen stilhouden ..." is afgedrukt op de voorpagina van *De Mededelingen voor de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Haarlem*, april, 1963.

De Moorman, Van Philippus gedoopt.

Die zo van verre komt, uit huis en land getooge,
 Op dat hy zich voor God, in waare Deemoed booge,
 Gelyk de Moorman, met oprechten herten deê,
 Vind Jezus, tot een Schat, en neemt den Tempel meê:
 Het wezentlyke Huis, van 't schaduwend vertoonen,
 Alwaar de Godheid in de menschheid lust te woonen.
 Wie zo het Heiligdom, des Heeren draagd in 't hart,
 Word wit van aangezicht, al was hy eertyds zwart:
 En reist met blydschap langs den Weg, op zyne wagen,
 Die spoedig voortgaat, door het rollen zyner dagen.
 De moeiten van de Reis, is hem genoeg betaald,
 Die deze Paarel met zyn uittogt heeft gehaald.
 Doch Hy en toog niet uit, om vleeselyke rede,
 Op dat hy Koopman was, en grote winste deede,
 Gelyk d'Ervarendheid, genoegzaam hoord en ziet,
 Dat menig verre Reis, om zulk en doen geschied,
 En zo een stukje zoekt, van 't Heel der aardse Dingen
 Die Eind'ling alle, als een Nevel heene gingen
 Maar die den Oorsprong zoekt, daar alles uit ontstond,
 Gelyk de Moorman deed', en Eind'ling Jezus vond,
 Die vind, en wind het al, ver bowen alle waarden,
 Wyl Hy de oorzaak heeft, van Hemel en van Aarden.
 Een ider trekke dan, op zulk een Voordeel uit,
 Dat hy de Wooning Gods, in zyne Ziel besluit.

16 Het Goddelijck Wonder in: Jan Luyken, *De Zedelyke En Stichtelyke Gezangen ... Op nieuws Vermeerderd* (Amsterdam, Wed. P. Arentz en K. van der Sys, 1709).

De hier afgebeelde gebeurtenis leidde tot Luykens eerste geschrift in hoog piëtistische geest.¹⁸ Het betreft een gebeurtenis die zich afspeelde in oktober 1676 op het Prinseneiland, slechts op enkele passen van Jans huis. Het was de verschijning aan Jeske Klaas, huisvrouw van Rincke Abbis, die gedurende veertien jaar verlamd was geweest aan haar beide benen 'van de heupen af, waar van het eene geheel doof en gevoelloos was, zo dat het met geen dingen konde bezeert worden, en daar ook geen Nagel aan en wies, zodaanig dat zy niet konde als kruipen op der aarden, en in een wagentje gereeden worden'.¹⁹ In de nacht van 13 op 14 oktober krijgt zij een verschijning van een bode van God, die haar genezing belooft. In 1677 verscheen dit verhaal met een uitvoerige beschrijving, door Jan 'getrouwelyk ... opgeschreeven uit haar eigen mond' en verrijkt met twee gedichtjes

18 EeKe, p. XXII.

19 Luyken, *De Zedelyke en Stichtelyke Gezangen*, 228; I.H. van Eeghen, 'Jan Luyken en zijn bloedverwanten', *Doopsgezinde Bijdragen* 16 (1990) 92-94 (met de afbeelding van de 1677 uitgave).

van zijn hand gedrukt in plano bij J. Robyn. De prent boven die tekst werd gegraveerd door Coenraad Decker, waarschijnlijk naar een tekening van Jan Luyken. Een eerdere versie van de tekst verscheen al in 1676 bij de doopsgezinde uitgever François van Hoogstraten te Dordrecht.²⁰ Door Robyn werd er nog een uitgave verzorgd in 1678 in het Engels, vermoedelijk voor de Quaker gemeenschap,²¹ en in 1679 wederom in het Nederlands. De verzen van Jan Luyken uit 1676/7 bij al deze uitgaven volgen hieronder naar de spelling in *De Zedelyke En Stichtelyke Gezangen*.

1

Een Bode brengt uit Godes kracht,
Een blyde boodschap in der nacht.
De Vrouw ontvonkt in haar begeeren:
God opent haar een klaar gezicht:

2

Daar staat de Bode, schoon in 't licht,
Een bloempjen uit het Hof des Heeren:
Zyn woord, uit Goddelyke last,
Gaaf, zonder eenig wanken, vast.

3

Twee dagen zyn daar noch verlopen:
Toen vaart Gods kracht door 't lichaam heen,
En recht haar weder op de been,
Die veertien jaaren had gekroopen.

*Schoon Lucifer, Een Vorst der list,
Uit nyd, en spyt, hier tegen twist,
En wil 't verdraaijen, en verbuigen,
De zaak dringd door met zyn getuigen.*

²⁰ Rincke Abbes, *Copie des briefs van het mirakel geschied tot Amsterdam* (Rotterdam, 1676). Deze uitgave is gedrukt naar de brief die Rincke naar zijn nicht Hester Dircks in Rotterdam had verstuurd en komt inhoudelijk overeen met het verhaal zoals het door Luyken is weergegeven (mededeling en vondst van Ruud Lambour).

²¹ Zie J.Z. Kannegieter, 'Het wonder van het Prinseneiland', *Amstelodamum, Maandblad voor de kennis van Amsterdam*, 55 (1968) 193-198. Op 10 oktober 1677 had Jeske een bijeenkomst van de Quakers bijgewoond ten huize van Cornelis Roelofs, waar zij onder meer met George Fox sprak.

MENNO SIMONS.

Die nogh Godt's wet en las, noch d' Hemels wylg verkonden
En vriend' d' domme volk, met laf van menschen vonden.
Zoo haast Gods heylig woordt zyn d'uyter bryn verlicke.
In d' eerv' gelyde grond hy Gods kerke seichte.

Edouard 1er d'Anjou, in Throckale, anno 1400 et postea anno 1501 den 13 Januarij in t^{er} d'Anjou's Oudstede.

Aen Den Geestrijken.

poët.

KAAREL VERLOOVE.

Bealt Karoolus op Dijn troons
 op Dijn troon het gelyk
 op Dijn gonde flicke kreunde
 op Dijn goet blyfchap
 Sij o Amsteldamle KAAREL
 bron besnoepot phœbus' von
 Gij kragt inde als mit den paard
 inde als mit den gonde kreunde
 Minnaer van de goet drijft
 die u roddet min edoent
 Goet singe als den lijft
 die van phœbus' roddet gekreunt
 Met soo minnig Lauryen rijt in
 vlichtent den vcaer gepaard
 die jelt Leet gromde mijt in
 met jaer maget d'armen baard
 Sijleken kraut is pronch VERLOOVE
 datmen op u mijt in boudt
 Komt al fachtende vdeuren
 al jelt Roomse kreunde goet
 proncht dan KAAREL boord karel
 op u ftingelonde vdeuren
 Gebroeg silt gij als den paard
 proncht den arm Apollos karel

De Verpligte Dienaar;

Johannes Lückens. 1667.

3 Ontwerp voor de titelpagina van de Martelaarsspiegel.

4 Tekening van de executie van Pieter Bekjen.

5 Prent van de executie van Bekjen.

6 Willem Jansz op de brandstapel.

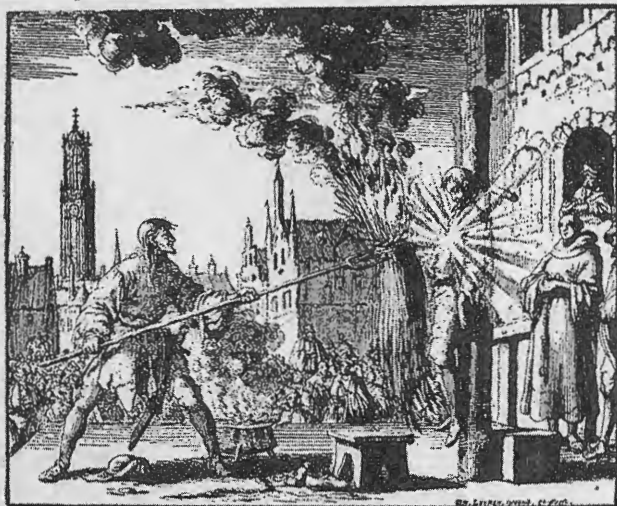
Prijs 10 cent; per 25 stuks 8 cent; per 100 stuks 6 cent; per 1000 stuks 4 cent; per 10.000 stuks 3½ cent. Alles franco thuis. Luxe-uitgaaf met 9 plaatjes tegen dezelfde prijzen bij Ds. van Krevelen te Deinum, Friesland.

ROOMSCH BAKKEN EN BRADEN

Een welgemeend woord, ook voor de menschelijken onder mijne
Roomsche landgenooten

door **H. BAKELS**

Met 9 plaatjes van **JAN LUYKEN** en 1 van **H. BAKELS**

2de (vermeêrderde) druk; 3de—30ste duizend. De eerste druk (van 2000 ex.) verscheen op 20 November 1924, en kwam op 3 December 1924 reeds te kort. Uitgave van de Evangelische Maatschappij. Besteladres van deze volksuitgave: **H. BAKELS**, Jordensstraat 69, Haarlem, en bij hem-alléén schriftelijk te bestellen. Géén giro! Doch uitsluitend bij vooruitbetaling per postwissel. (Andere wijze van betaling wordt genegeerd) Over dit pamflet geen brieven schrijven aan den auteur s.v.p.

JANUARI 1925

8 Tekening van de Suikerbos.

100 HET LEERZAAM

DE SUIKERBOS.

Hoop is lydens troost.

*Hoe zoet zyn uwe redenen myn gehemelte geweest!
meer dan honing mynen monde. Psalm CXIX: 103.*

Op

10 Etsplaatje van de gevangenneming van Jezus.

34ste Jaar. met Sim. Cleophas. III, 387

Wie leed 'er best het ergste onthaal?
Die zelf genas zijns vyands kwaal.

Het Slachtlam wouw zich niet verweeren;
Maar gaf den trouwen yver last,
Het zwaard in zijne scheet te keeren,
En maakte 't oor des vyands vast;
Zijn slagzwaard was, geduldig lijden:
Elk volg' zijn Meester in zulk strijden:

B h z

12 Tekening van de aangekondigde ondergang van Ninevé.

ION. III.

Interitum Ionas Ninivitis nunciat urbis ;
 Mox lacrimis placant Rex populusq; Deum
 Parcitur ; urbs remanet florens . A Numine, disce.
 Servatur, sua qui crimina perdit, homo .

*Nur wird der Untergang für Ninive verkündet .
 Gleich weissen Fürst und Volk mit Threnen Buß und Reu .
 Die Stadt kriegt Gnad und Flor . Da lernet, was ihr findet ,
 daß, wer sein Böses tilgt, nicht zuvertilgen sey .*

’t VERZEKERD UITZIGT der OPSTAN-
DINGE by de MAKKABEEN.

Geen moordpers, ook geen vuur nogt zwaerd,
Maeckt ooit de *Makkabeen* vervaerd :
Wat mag *Antiochus* hen dreigen ?
De Opstanding stevigt, met haer licht,
Het Moeders hart; der Zoons gezigt;
Niets kan hen tot den Afval neigen.
't Herryzen steunt op Vastlen Grond,
In 't Oud, zoo wel als Nieuw, Verbond.

M. S.

15 De doop van de kamerling.

GEZANGEN. 233

XX.

't Is noch de zelve Macht.

Want alzo zeyd de hooge en verhevene, die in de eenwigheid woond, en diens naame heilig is: Ik woone [in] de hoogte, en [in] 't heilige, en by dien die eenes verbryzelden en nederigen geestes is, op dat ik leevendig maake den geest der nederigen, en op dat ik leevendig maake het herte der verbryzelden. Jezaïas LVII:15.

Q 2

Op

De familie en vrienden van Daniel Zwicker (1612-1678) in Amsterdam

Inleiding

Daniel Zwicker, een balling uit Polen die sinds eind 1657 omwille van de gewetensvrijheid in Amsterdam woonde, werd in 1662 op de rol van de schout gezet om te worden berecht voor 'het maacken van het boeckyen *Irenicum Irenicorum*, zijnde vol sociniaense leringe en dienvolgende tegens de placcaten van den lande'.¹ Het vooral op de praktische moraal gerichte socinianisme, dat min of meer de sympathie had van doopsgezinden, remonstranten en collegianten, werd door de officiële kerk gezien als een verkapte vorm van atheïsme, omdat het uit rationalistische overwegingen dogma's als de triniteitsleer, de goddelijkheid van Christus en de satisfactieeler verwierp.² Het gewraakte boek, waarvan de titel *Het Vredeschrift der Vredeschriften* betekent, was in 1658 zonder naam van auteur of drukker in het Latijn verschenen.

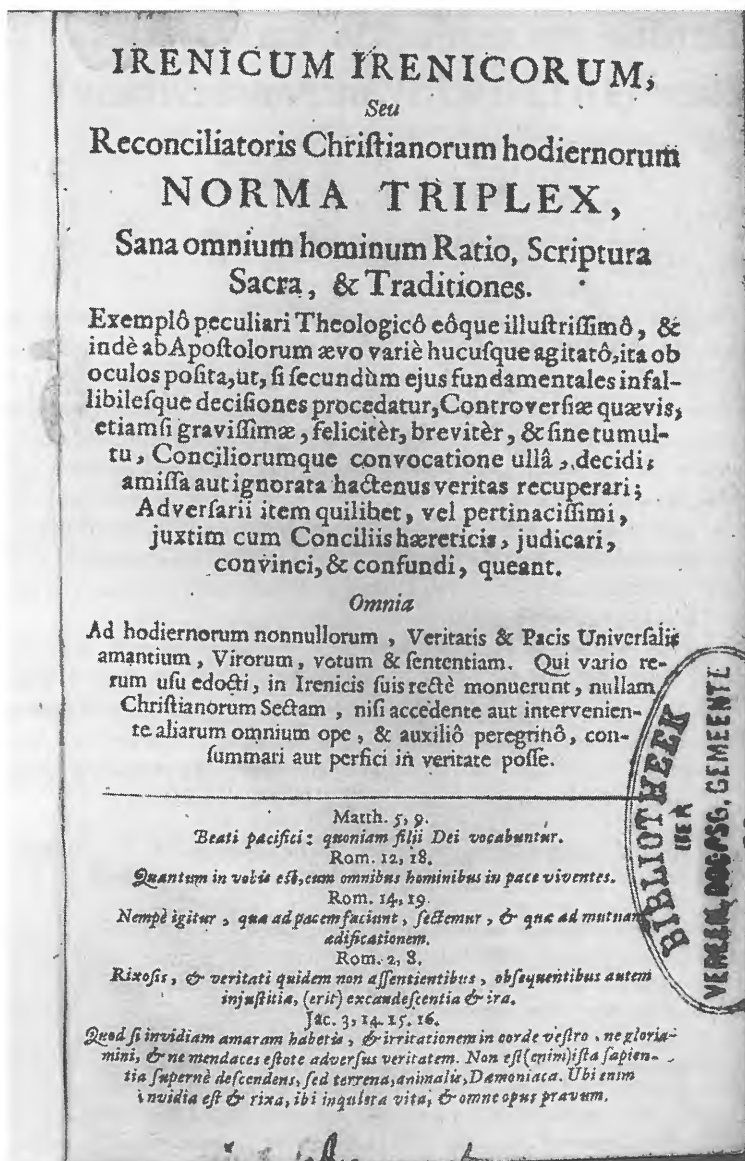
Zwicker werd opgespoord 'in de Nieuwestraat aan de lufterhant tot menisten op een aftercamer naast een barbier' en op 20 juni 1662 gedagvaard.³ Op 27 juni had zijn verhoor plaats. Hij 'staet toe 't boeckien hem in judicio vertoont, gemaect te hebben. Gevraegt wie 't selvige heeft gedrukt, segt dat de heeren hem daer van gelieven te excuseren'.⁴ Op grond van deze bekentenis bestempelde de

1 Gemeentearchief Amsterdam (hierna GAA), Archief 5061, Rechterlijk Archief (hierna: RA), nr. 201 (kopie schoutsrol), d.d. 27-6-1662. De 'kopie schoutsrol' is niet geheel identiek aan de schoutsrol.

2 Voor overeenkomsten tussen socinianen en doopsgezinden zie W.J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912; reprint Leeuwarden, 1980 met een inleiding van A. de Groot), 40-47, 152-184, en J.C. van Slee, *De geschiedenis van het Socinianisme in Nederland* (Haarlem, 1914), 136-198. Voor overeenkomsten tussen socinianen en remonstranten: Kühler, *Socinianisme*, 76-90, 199-216 en Van Slee, *Socinianisme*, 105-135. Voor overeenkomsten tussen socinianen en collegianten: Kühler, *Socinianisme*, 185-199 en J.C. van Slee, *De Rijnsburger Collegianten* (Haarlem, 1895; reprint Utrecht, 1980 met een inleiding van S.B.J. Zilverberg), 381-386, en A.C. Fix, *Prophecy and Reason. The Dutch Collegiants in the early Enlightenment* (Princeton, 1991), 135-161.

3 RA 201 (kopie schoutsrol), d.d. 20-6-1662. Lufterhant = linkerhand, zie *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (29 dln, Den Haag, 1882-1998, hierna: WNT) VIII, 2e stuk, 3169.

4 RA 142 (schoutsrol), d.d. 27-6-1662. Kopie schoutsrol [in de marge:] 'Staat toe het boeckye gemaect te hebben. Versoek van drucker niet te melden' (RA 201, d.d. 27-6-1662).

Afb. 1 Titelpagina van het in 1658 verschenen hoofdwerk van Daniel Zwicker, *Irenicum Irenicorum* (UBA-coll. Dg. Bib: OK 65-922). Foto: UB Amsterdam.

Officier hem in zijn requisitoir conform het plakkaat van 1653 tegen de socinianen als 'een lasteraer van Godts Heylige naem en perturbateur van de gemeene ruste' en eiste hij zijn verbanning uit Holland en West-Friesland. Na rijp beraad kwamen de schepenen op 10 oktober 1662 tot de slotsom dat zij de nodige kennis van het Latijn en het socinianisme misten en dat de Officier de vraag of het boek naar zijn aard en inhoud onder het plakkaat viel maar aan de Staten van Holland en West-Friesland moest voorleggen, waarmee de zaak feitelijk in de doofpot werd gestopt.⁵

De mislukking van dit proces werd een *cause célèbre*, niet in het minst door de virtuose beschrijving van Meinsma aan de hand van de notulen van de gereformeerde kerkenraad, die de drijvende kracht achter Zwickers vervolging was geweest.⁶ Op zijn beurt was de kerkenraad op Zwicker geattendeerd door Jan Amos Comenius, de bekende Tsechische geleerde, die eveneens omwille van de gewetensvrijheid uit Polen naar Amsterdam was gevlucht.⁷ Hij kende Zwicker persoonlijk en was een fel bestrijder van diens sociniaanse standpunten. In het heetst van de strijd waarschuwde hij de gereformeerde theoloog Voetius dat Zwicker hier een massa volgelingen had.⁸ In een recente monografie daarentegen wordt Zwicker beschreven als een ontwortelde vreemdeling, die in Amsterdam een tamelijk geïsoleerd bestaan zou hebben geleid.⁹ Wel vond de Canadese auteur het een groot nadeel dat hij niets wist over Zwickers vrouw en eventuele andere familieleden in Amsterdam, van wie tot nu toe alleen één neef, Christiaan Laanbeek, bekend was. Hetzelfde probleem ondervindt de huidige lezer met de brief, die de sociniaan Adam Francke (1639-1712) op 15 februari 1667 in Amsterdam schreef aan zijn zwager te Klausenburg in Zevenburgen.¹⁰ Een intrigerende pas-

5 RA 142 (schoutsrol), d.d. 10-10-1662: *in extenso* de schepenenresolutie van 10-10-1662. Voor de transcriptie zie Bijlage I. Een incorrecte 18de-eeuwse kopie is afgedrukt in H.A. Enno van Gelder, *Getemperde vrijheid. Een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs, gedurende de 17de eeuw* (Amsterdam, 1972), 194. Met dank aan Piet Visser, die mij op deze kopie wees.

6 K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring. Historisch-kritische studiën over Hollandsche vrijgeesten* ('s-Gravenhage, 1896, reprint Utrecht, 1980 met een inleiding van S.B.J. Zilverberg), 196-8.

7 R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*. 5 dln. (Amsterdam, 1965-82) III, 320.

8 Brief van Comenius d.d. 20-5-1662 aan Voetius en diens collega's aan de Utrechtse universiteit. Voor de Engelse vertaling zie W. Rood, *Comenius and the Low Countries* (Amsterdam, 1970), 180-183. Voor het Latijnse origineel zie J.A. Cramer (ed.), *De theologische faculteit te Utrecht ten tijde van Voetius* (Utrecht, 1932), 455-457.

9 P.G. Bietenholz, *Daniel Zwicker (1612-1678): Peace, Tolerance and God the One and Only* (Florence, 1997), 269-270. Voor een beknopt artikel over Zwicker door A. de Groot met uitvoerige bibliografie zie *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme* [hierna: *BLNP*] 4, (Kampen, 1998), 474-5.

10 Voor de teksteditie en vertaling van deze Latijnse brief zie verderop in dit tijdschrift. Adam Francke (Latijn: Adamus Francus), geboren in 1639 te Klausenburg (Transsylvanië, het huidi-

sage waarin Francke schrijft over het schandaal dat Zwicker had veroorzaakt door zich het erfdeel van de kinderen van 'Vossius' toe te eigenen en 'Ladenbachia' haar huis uit te jagen, was tot nu toe door de ontbrekende kennis over Zwickers familie onbegrijpelijk.

De hier gepresenteerde bijdrage wil niet alleen dit hiaat dichten, maar ook laten zien dat de Poolse socinianen die Amsterdam als toevlucht kozen, merendeels in het doopsgezinde en remonstrantse milieu zijn opgegaan. Eerst zullen Zwickers vrouw en schoonvader worden voorgesteld. Een schenkingsakte en een testament brengen vervolgens de oplossing voor het raadsel in de brief van Francke. In de beschrijving van verdere verwanten passeert een bonte stoet van remonstranten, doopsgezinden, collegianten en andere niet-gereformeerden de revue. Hieronder bevinden zich de boekverkoper David Ruarus, de arts dr. Johannes Crellius Spinovius, Zwickers neef (oomzegger) Benjamin Laanbeek, een

ge Cluj), werd op 28-8-1660 in Leiden ingeschreven als 21-jarige theologiestudent, tegelijk met zijn landgenoten Petrus Rázmán (Erasmus) en Daniel Marcus Szentiványi, zie *Album Studiorum Academiae Lugduno Bataviae 1575-1875* ('s-Gravenhage, 1875, hierna: ASALB), op datum. Reeds als student trad hij toe tot de remonstrantse kerk te Amsterdam, zie GAA, Particulier Archief 612 (hierna: PA 612), nr. 295, p. 9, d.d. 5-3-1662. Als 29-jarige koopman, wonend op de Singel te Amsterdam, ging hij in ondertrouw met Dieuwertje Verwout, 31 jaar, op de Prinsengracht, zie puiboek d.d. 29-3-1669 in GAA, Doop- Trouw- en Begraafboeken (hierna: DTB) 687, 321. Zij was remonstrants sinds 30-11-1656 (PA 612, nr. 295, p. 72). Haar ouders, Egbert Jansz Verwout en Janneke Boshuijsen, waren beiden overleden en 8-11-1667 tegelijk begraven in de Westerkerk (DTB 1101, 56). Het huwelijk werd 19-4-1669 in het stadhuis bevestigd (DTB 948, 77). Één kind werd 3-1-1671 van de Papenbrugsteeg begraven in de Westerkerk (DTB 1101, 112). In 1674 hadden zij een linnenwinkel op de Nieuwendijk en werd hun vermogen voor de 200e penning getaxeerd op f2000 (GAA, Archief 5028, nr. 662 [hierna: Kohier 1674], fol. 180v). Zijn vrouw werd 22-8-1691 van de Rozengracht begraven in de Westerkerk (DTB 1102, 183), waarna Francke met zijn drie nog minderjarige kinderen naar Engeland is vertrokken (GAA, Archief 5004, begraafboeken weeskamer [hierna: begraafb. wkr], nr. 26, in dato 22-8-1691, in marge: 'Niet te vinden, alsoo Adam Francken in Engellant woont'). De kinderen traden na hun terugkeer in Amsterdam toe tot de remonstrantse kerk: Catharijntje 3-3-1694 (PA 612, nr. 295, p. 48) met doop 5-3 (DTB 301, 218), Adam jr. 2-12-1699 (PA 612, nr. 295, p. 9) met doop 4-12 (DTB 301, 240) en Dieuwertje 2-12-1699 (PA 612, nr. 295, p. 63) zonder doop. Een internationaal contact van Francke blijkt uit de volmacht die hij kreeg van Jost Mauritz Freiherr von Otten, generaal-majoor van het hertogdom Braunschweig-Lüneburg, en diens vrouw Hedwig Sophia, bij akte d.d. 10-4-1688 voor notaris Johann Olte te Berlijn, tot de verkoop van obligaties aan Jacob Cohen, zie GAA, Archief 5075, Notarieel Archief (hierna: NA) inv.nr. 4561, 12, not. J. Backer, d.d. 31-5-1688. Francke, die later in dienst van de VOC trad, heeft mogelijk als voordeel gehad dat de oudoom van zijn vrouw, Jan Jansz van Helmont, bewindhebber van de VOC was geweest, dit laatste volgens Franckes schoonzuster, Angenietje Verwout, wonend te Haarlem, wanneer zij volmacht geeft aan de Amsterdamse kooplieden David Rutgers en Jacob Cohen, om haar rechten als fideicommissair erfgenaam van Jan Jansz van Helmont waar te nemen (NA 2537, 1363, not. Jac. Hellerus, procuratie d.d. 30-5-1691).

boekhouder, diens zwager de juwelier François van Bijler, die tevens de zwager was van Rembrandts zoon Titus van Rijn, verder Zwickers drukker Pieter la Burgh en de koopman Jacob Colvenier, zijn laatste huisheer in de Nieuwstraat. Behalve in het naburige Spanjaardspoortje heeft Zwicker vooral in de Nieuwstraat gewoond, waar ook zijn sterfhuus staat, het tegenwoordige nr. 20. Voordat hij in 1675 een disputatieverbod kreeg, hield hij hier doorgaans viermaal per week bijeenkomsten (colleges). Behalve reeds bekende Zwicker-adepten als Johannes Becius en Adriaan Swartepaard ontmoeten we nog diverse andere geestverwanten, onder wie enkele door Zwicker zelf gedoopte vrouwen. Bijlage II geeft tenslotte een overzicht van de eerste en tweede generatie van Poolse socinianen in Amsterdam, voorzover zij niet reeds eerder ter sprake komen.

Daniel Zwickers schoonvader Martin Voss

Martin Voss, een invloedrijk raadslid van de stad Dantzig, die als koopman een vermogen had verdiend met de handel in barnsteen, was zoals bekend de schoonvader van de beroemde sociniaanse voorman Martinus Ruarus.¹¹ Uit twee notariële akten, het testament van het echtpaar Zwicker en een schenkingsakte van Martin Voss, zal straks blijken dat Voss ook de schoonvader was van Zwicker, die namelijk getrouwd was met diens dochter Catharina. Blijkens haar handtekeningen en de eigenhandige correctie die zij in het testament aanbracht, schreef zij haar achternaam niet als Voss maar in Duitse trant als Vossin. Met dit vrouwelijke suffix werd zij ook ingeschreven in het grafboek van het Noorderkerkhof te Amsterdam, de stad waar zij in 1671 is overleden.¹² Dezelfde schrijfwijze zien we in 1673 in het grafboek van de Petruskerk te Sloterdijk, tegenwoordig een stads-wijk van Amsterdam, voor haar zuster 'Maria Vossin, huisvrouw van wijle Martinus Ruarus, in zijn leeven remonstrants predikant tot Dansick'.¹³ Dit is dezelfde Ruarus die in hoge achting stond bij mannen als Hugo de Groot en Curcellaeus en als gevolmachtigde van de Poolse socinianen aansluiting heeft gezocht bij de remonstrantse gemeente te Amsterdam.¹⁴

Nadat in 1658 de Poolse Rijksdag het socinianisme op straffe des doods had verboden, kregen de socinianen tot 10 juli 1660 de tijd om het land te verlaten.¹⁵ In de meeste gevallen werden hun achtergebleven goederen geconfisqueerd en

11 J. Tazbir, 'Sozinianismus in Gdansk und Umgebung', *Studia Maritima* I (1978) 81.

12 Begraven 14-7-1671 op het Noorderkerkhof vanuit het huis De Vijf Saaijen in de Nieuwstraat (DTB 1079, 14v).

13 Begraven 18-2-1673 Kerk Sloterdijk, graf nr. 130 (DTB Sloterdijk 74, 115). Dansick = Dantzig.

14 Kühler, *Socinianisme*, 138 en 205. Verg. Bietenholz, *Zwicker*, 32 (met Wiszowaty in Nederland).

aan anderen gegeven, maar in 1661 besloot het stadsbestuur van Dantzig dat dit om verschillende redenen niet mocht gebeuren met het vermogen van de inmiddels uit de stad gevluchte sociniaan Martin Voss.¹⁶ Op dat moment bevond Voss zich in het Silezische Kreuzburg, vanwaar hij in september 1662 zijn toevlucht zocht in Frederikstad in het Deense hertogdom Holstein. Daar trad hij met zeventien andere socinianen tot de remonstrantse gemeente toe, maar nadat de hertog op 6 oktober 1663 alle socinianen had uitgewezen, is hij tenslotte naar Amsterdam gevlucht.¹⁷ Uit het navolgende zal blijken dat hij vermoedelijk reeds op 19 oktober 1663 in Amsterdam was, maar in elk geval werd hij hier op 28 februari 1664 aangenomen als lidmaat van de remonstrantse kerk.¹⁸ Als het door hem opgegeven adres werd genoteerd 'ten huize van Daniel Stricken', maar zonder twijfel is Voss verkeerd verstaan en bedoelde hij Daniel Zwicker, want in een schenkingsakte van 5 juli 1665, die straks uitvoerig aan de orde komt, preciseert hij zijn adres als ten huize van zijn schoonzoon Daniel Zwicker en zijn dochter Catharina Voss in het Spanjaardspoortje.

Het Spanjaardspoortje

Het Spanjaardspoortje was een slopsteegje, dat begon tussen twee huizen aan de zuidzijde van de Dirk van Hasseltssteeg, waar zich nu een ruime overdekte winkelpassage bevindt. Het leidde via nauwe gangen naar een aantal woningen dat ingesloten werd door de achterkant van de huizen aan respectievelijk de zuidzijde van de Dirk van Hasseltssteeg, de westzijde van de Nieuwendijk, de noordzijde van de Nieuwstraat en de oostzijde van de Suikerbakkerssteeg.

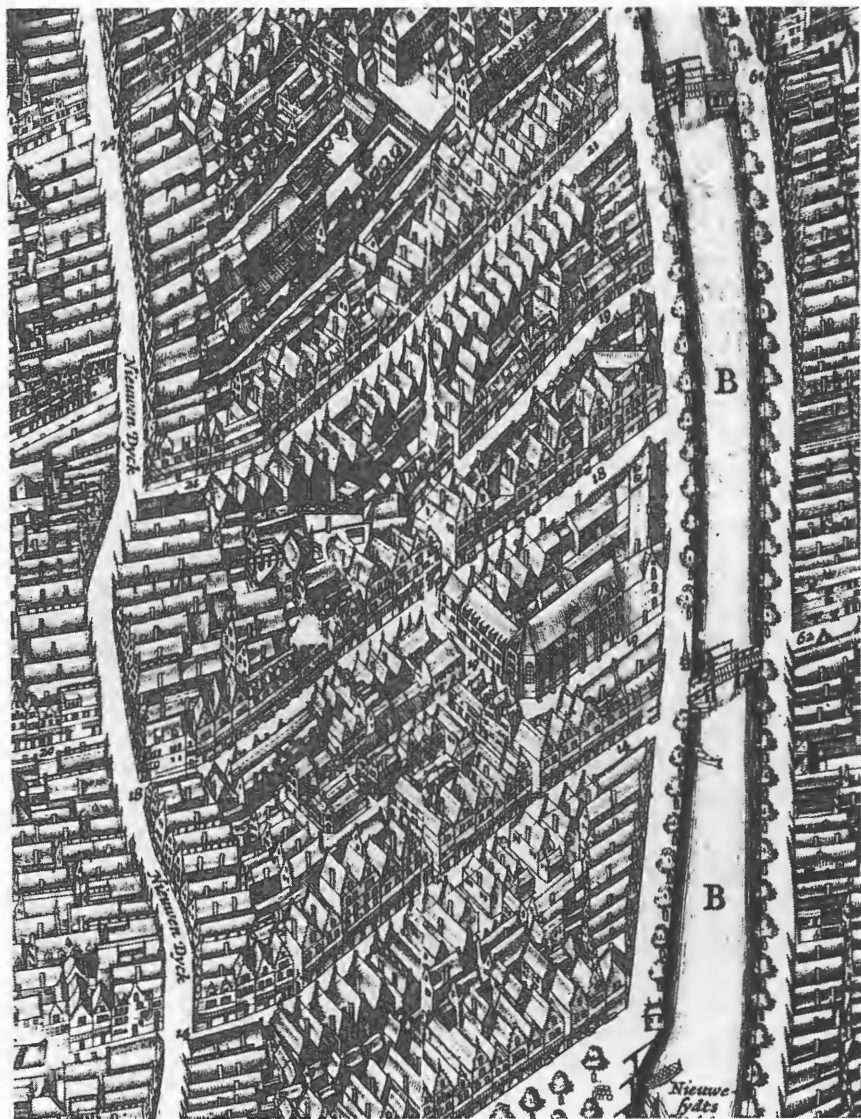
Wie het Spanjaardspoortje doorliep, passeerde eerst het Papensteegje, dat in oostelijke richting uitkwam bij het achterhuis van de reeds in de zestiende eeuw bekende herberg Spanje aan de Nieuwendijk en in westelijke richting bij de achterzijde van de huizen aan het nog te noemen mr. Louwensteegje. Zuidwaarts kon men het Spanjaardspoortje verder uitlopen tot aan een weer westwaarts leidende gang, die zich langs de achterhuizen van de Nieuwstraat uitstrekte. Deze slechts vijf voet (1,4 m) brede gang, die soms het Herensteegje werd genoemd,

15 J. Tazbir, 'Die Sozinianer in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts', in: P. Wrzecionko (ed.), *Reformation und Frühaufklärung in Polen. Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluss auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1977), 33, 36 en 43.

16 J. Tazbir, *A state without stakes. Polish religious toleration in the sixteenth and seventeenth centuries* (Wydawniczy, 1973), 202-203.

17 Tazbir, 'Die Sozinianer', 59-60 en K.E. Jørdt-Jørgensen, *Stanisław Lubieniecki. Zum Weg des Unitarismus von Ost nach West im 17. Jahrhundert* (Göttingen, 1968), 78-79.

18 Lidmaat 28-2-1664 (PA 612, nr. 295, p. 191) en communicant 28-2-1664 (PA 612, nr. 302, op datum).

Afb. 2 Naar de vogelvluchtkaart van Balthasar Florisz van Berckenrode (1625, bijgewerkt tot 1657). Bovenaan is het zuiden, onderaan het noorden. Links is het oosten, rechts het westen. Legenda: 18= Nieuwstraat; 19= Suikerbakkerssteeg; 14= Dirk van Hasseltssteeg; 15= Spanjaardspoortje; 16= Mr. Louwensteegje. Foto: Gemeentearchief van Amsterdam.

kwam uit in de Suikerbakkerssteeg, maar had even ervoor nog een aftakking, het mr. Louwensteegje, noordwaarts naar de Dirk van Hasseltssteeg. Doordat de huizen aan de noordzijde van de Nieuwstraat via het achterhuis een vrije uitgang in het Herensteegje hadden,¹⁹ stond ook Zwickers sterfhuis in de Nieuwstraat, waarop ik later nog uitvoerig terug zal komen, in directe verbinding met de Dirk van Hasseltssteeg. Tot in 1678 was aan de noordzijde daarvan, in een pand waar het Martelaarsboek uithing, de doopsgezinde boekverkoper Jan Rieuwertsz gevestigd, wiens winkel zoals bekend een trefpunt van dissidenten was.

Onder de vierentwintig personen die in de jaren 1662-1664 in het Verpondingskohier voor de achtste penning geregistreerd staan als eigenaar van een huis in het Spanjaardspoortje, trekt vooral de weduwe van Adriaan Pietersz Block de aandacht.²⁰ Zij is namelijk de doopsgezinde Geertruyd van Halmael (1602/3-1669),²¹ een volle nicht van Jacob Otto van Halmael, die we later nog zullen ontmoeten als de collegiant, bij wie de Zwicker-adept Johannes Becius jarenlang in huis heeft gewoond. Aanvaardden we haar als de verhuurster aan Zwicker, dan ontstaat de frappante parallel van een neef en nicht uit aanzienlijke doopsgezinde families, die beiden huisvesting boden aan verdreven socinianen, de één zoals we nog zullen zien aan Becius in de periode 1668-1676 en de ander aan Zwicker, vermoedelijk in de periode van ca. 1664 tot mei 1670. Zelf woonde de weduwe in 1664 op de Herengracht en in 1669 in het huis De Drie Putten op de Nieuwendijk, waar zij toen is overleden. Misschien is haar nalatenschap daarna verkocht, waardoor Zwicker per 1 mei (voor huur de gebruikelijke jaarlijkse expiratiedatum) van het jaar 1670 een andere woning moest betrekken. In elk geval werd Zwickers vrouw op 14 juli 1671 niet begraven vanuit het Spanjaardspoortje, maar volgens het bovengenoemde grafboek vanuit het huis De Vijf Saaijen in de Nieuwstraat. Bij de bespreking van het sterfhuis van Zwicker zelf kom ik nog terug op de precieze locatie van het sterfhuis van zijn vrouw.

19 Zie de transportaktes van de volgende huizen in de Nieuwstraat noordzijde: *huidig nr. 12* in RA 2170 (executiekwijtscheldingen), fol. 310v, d.d. 12-1-1669; *huidig nr. 18* in GAA, Archief 5062, ordinairis kwijtscheldingen (hierna Kwijtscheldingsregister), nr. 47, fol. 53v, d.d. 18-1-1656; *huidig nr. 20* in Kwijtscheldingsregister, nr. 64, fol. 230, d.d. 17-6-1686; *huidig nr. 22* in RA 2171 (executiekwijtscheldingen), fol. 205, d.d. 1-2-1672; *huidig nr. 30* in Kwijtscheldingsregister, nr. 64, fol. 387, d.d. 31-8-1686. Verg. voor het Herensteegje en Spanjaardspoortje H.F. Wijnman (ed.), *Historische gids van Amsterdam* (Amsterdam, 1971), 264-265.

20 Een onroerendgoedbelasting van 12,5 % van de getaxeerde huurwaarde, zie GAA, Archief 5044 (hierna Verpondingskohier), nr. 276, fol. 82-84. Het huis van de weduwe Block werd op een huurwaarde van f250 per jaar getaxeerd. De Verpondingskohieren over 1665-1679 zijn niet overgeleverd.

21 Gedoopt 23-1-1633 in de kerk Bij 't Lam (GAA, Doopsgezind Archief [hierna: PA 1120], nr. 11, p. 8 onder nr. 14). Zie verder de collectie genealogische aantekeningen van P. van Eeghen over doopsgezinde families in GAA (hierna PA 752), nr. 12 (Block) en nr. 48 (Van Halmael).

Vermoedelijk woonden Zwicker en zijn vrouw dus ook in het Spanjaardspoortje, toen Amsterdam geteisterd werd door de pest. Terwijl in 1663 het aantal begrafenis in de stad ongeveer 10000 had bedragen, liep dit in 1664 op tot ruim 24000. Vooral in de tweede helft van dat jaar nam de pest epidemische vormen aan, zoals het aantal teraardebestellingen – in de maanden augustus en september bijna duizend per week – duidelijk laat zien.²² Wiens huis door de pest werd bezocht, moest tot overmaat van ramp gedogen dat de P, het afschrikwekkende teken voor de ziekte, aan de post van zijn deur werd aangeslagen, wat voor een winkelier het einde van zijn nering betekende.²³ Tegen de tijd dat Zwicker en zijn vrouw in 1665 hun testament maakten, was het gevaar geweken. 'Omme Godt Almachtig te danken over 't ophouden der graserende Pestilentie', was de 21ste januari door de Staten uitgeschreven als biddag voor de geünieerde provinciën.²⁴ Maar het echtpaar Zwicker had nog een andere reden om dankbaar te mogen zijn.

In de strik van deze wereld

Op 5 juli 1665 om tien uur 's ochtends ontvangen Martin Voss, Daniel Zwicker en Catharina Voss de doopsgezinde notaris Jacob van Loosdrecht ten huize van Zwicker in het Spanjaardspoortje, waar twee aktes gepasseerd zullen worden, een schenkingsakte en een testament.²⁵ Er is ook een vriend van Zwicker aanwezig, een zekere Nittert Jacobsz, die evenals de twee klerken die de notaris meebrengt als getuige optreedt.²⁶ In hun bijzijn schenkt Martin Voss aan Daniel Zwicker en Catharina Voss, zijn schoonzoon en zijn dochter, alle roerende goederen die tot zijn huisraad en inboedel behoren, waaronder ook ongemunt goud en zilver, vergulde sieraden en gebruiksvoorwerpen, zilverwerk, juwelen, barnsteen, contant

22 T. van Domselaer, *Beschryvinge van Amsterdam* IV (Amsterdam, 1665), 446.

23 Zie RA 2067, 23-45 (aldaar pp. 26, 33 en 41), d.d. 24-1-1668: Hendrik Govertsz Winthuyzen, winkelier van zijdelakenen, wonende op de Singel bij de Jan Rodenpoortstoren, had op 11-10-1664 middels een schepenenkennis f3120 geleend, maar 'in den jare 1664 t'sijnen huys besogt werdende met de droeve pestilentie waarvan sijn vrouw, kinderen etc. quamen te overliden, en gedogen moetende dat de schouwelijke P, het teken van infectie, aen de post van sijn deur wierde aengeslagen, daerdoor soodanig in sijne handel en negotie was verhindert dat hij niet en konde sijne betalinge promptelik doen'.

24 *Hollandtze Mercurius ... op 't Jaer 1664* (Haarlem 1665) 193. Dat het gevaar was geweken, spreekt ook uit het feit dat Spinoza in 1665 een groot deel van de maand april in Amsterdam doorbracht (Meinsma, *Spinoza*, 248).

25 NA 1973, 304v-305 (schenkingsakte) en 305-305v (testament) d.d. 5-7-1665. Jacob (Claesz) van Loosdrecht was 27-2-1641 gedoopt in de gemeente Bij de Toren (PA 1120, nr. 123, fol. 5) en daar van 1652-1659 vaste prediker geweest.

26 Een volle neef van Adriaan Swartepaard. Zie hierna 'Vrienden van Adriaan Swartepaard'.

geld, uitstaande vorderingen, linnen en wollen kleding, alsmede boeken. De schenking omvat niet alleen alles wat hij uit Dantzig heeft overgebracht of gekregen, maar ook de roerende goederen die anderen daar nog voor hem beheren, bovendien de jaarlijkse huuropbrengsten van zijn huis in Dantzig en tenslotte ook de legitieme portie in de nalatenschap waarop hij bij vooroverlijden van zijn dochter Catharina recht zou hebben. Hij verbindt aan de schenking de voorwaarde dat hij gedurende de rest van zijn leven vrije inwoning en algeheel onderhoud bij zijn dochter en schoonzoon zal genieten en verklaart daarbij drie onderhandse akten van waarde, die waarschijnlijk betrekking hebben op een schadeloosstelling voor de reeds genoten kost en inwoning. De eerste onderhandse akte van 19 oktober 1663 kan daarom een indicatie zijn van de datum waarop Martin Voss zich reeds in Amsterdam bevond. De tweede onderhandse akte was van februari 1665 en de laatste, een obligatie van f500, dateerde van 5 juni 1665. Nadat Zwicker en zijn vrouw de schenking aanvaard hebben, benoemen zij in een mutueel testament elkaar over en weer tot universeel erfgenaam, waarbij rekening wordt gehouden met de genoemde onderhoudsverplichting.

Hoewel zijn begrafenisinschrijving niet is gevonden, moet Martin Voss vóór 30 april 1666 zijn overleden.²⁷ Dan verleent Zwicker namelijk de nodige volmachten om in Dantzig twee zaken te regelen. In de eerste plaats eiste hij de roerende goederen op, die de overledene daar had achtergelaten en nog in beheer waren bij diens zoon Melchior Voss, inclusief de jaarlijkse huuropbrengst van het huis van Martin Voss in Dantzig. In de tweede plaats was er nu de opengevallene nalatenschap van dit onroerend goed zelf, dat immers niet tot de schenking had behoord. Erfgenamen hiervan waren de drie kinderen van Martin Voss, namelijk Maria en Catharina in Amsterdam en Melchior in Dantzig. Ladenbachia, de vrouw die volgens Adam Francke tot schande van Zwicker uit haar huis was gezet, moet de bewoonster zijn geweest van het huis, dat nu ontruimd moest worden om door de erfgenamen verkocht te kunnen worden, waarna onder hen de opbrengst kon worden verdeeld. Zwickers volmacht diende uitdrukkelijk ook om tot de scheiding en deling van deze opbrengst over te gaan en Catharina's portie in ontvangst te nemen. Tot gevolmachtigde benoemde hij zijn goede kennis Isaak Swartepaard, een jongere broer van zijn bekende medestander Adriaan Swartepaard.²⁸ De laatste zinsnede van de volmacht, 'alles in der minne soo het moochelije is of anders bij forme van rechtspleginge totte diffinitive sententie ende executie van dien toe', maakte zelfs dwangmaatregelen na een rechterlijk vonnis mogelijk.

De nauwgezette zorg voor zijn aardse goederen laat zien hoever Zwicker in de praktijk afstond van de Hutterse of Moravische Broeders, die hij ooit had bewonderd om hun christelijk armoedebeginsel. Bij deze doperse, in gemeenschap van

²⁷ Vermoedelijk begraven op het Noorderkerkhof, waarvan geen begraafboeken vóór 1670 zijn overgeleverd.

goederen levende sekte, die sinds 1648 naar een unie met de socinianen had gestreefd, was hij in 1654 als leraar aangenomen.²⁹ Nog in 1671/2 zou Zwicker op collegebijeenkomsten in Amsterdam de door welvaart verweende doopsgezinden verwijten dat zij hun bezit niet verkochten om aan de armen te geven, maar tot behoud ervan de bescherming van de overheid zochten.³⁰ Wij zien dat Zwicker nu evenmin aan de minder bedeeden dacht, maar dat zijn gevolmachtigde juist ter bescherming van zijn bezitsrechten desnoods van dwangmaatregelen gebruik mocht maken. In de ogen van zijn tijdgenoten was hij evenwel om een meer pregnante reden in diskrediet geraakt. Volgens Adam Francke werd Zwicker ervan verdacht dat hij zijn schoonvader buiten medeweten van diens andere kinderen tot de schenking had bewogen, ja eigenlijk had gedwongen! Hoewel Melchior en Maria Voss hiermee dus tekort waren gedaan, wilde Zwicker hen geen cent geven en beantwoordde hij vermanende woorden van zeer vooraanstaande personen slechts met spot. Francke verwachtte dan ook dat Zwicker spoedig voor het gerecht zou worden gedaagd. Of het inderdaad zover is gekomen, valt helaas niet na te gaan.³¹

De kwestie moet in elk geval vóór zijn dood zijn bijgelegd, want in 1679 werd bij de deling van diens nalatenschap één vijfde deel uitgekeerd aan zijn in Amsterdam wonende neef Christiaan Laanbeek, een zoon uit het huwelijk van Zwickers zuster Susanna met Andreas Ladenbach te Dantzig, terwijl de rest was bestemd voor niet met name genoemde rechthebbenden te Dantzig.³² Volgens Bietenholz heeft hij behalve de genoemde zuster daar nog minstens twee broers gehad. De oudste was Friedrich, een luthers predikant, die getrouwd was en twee

28 NA 1982, 78, not. J. van Loosdrecht, d.d. 30-4-1666. Vreemd genoeg had Isaak Swartepaard (1643-1670), die ongehuwd en jonger dan 25, dus minderjarig was, géén venia aetatis (officiële meerderjarigheidsverklaring). Zie J.A. Jaeger, *Index op de verzoekschriften om en de door de Staten van Holland en West-Friesland verleende aktes van Venia Aetatis* (Den Haag, 1967). Bij de 'Vrienden van Adriaan Swartepaard' kom ik nog op hem terug.

29 Bietenholz, *Zwicker*, 23-27. Zwickers correspondentie met de Hutterieten (1649-1654) is gepubliceerd door J. Hofer in deel 3 van *Die Hutterischen Episteln* (Elie, Manitoba, 1988). Verg. M. Rothkegel, 'Hutterische Handschriften in Hamburg', *Mennonitische Geschichtsblätter* 54 (1997) 121-125 en 140.

30 C.B. Hylkema, *Reformatoren. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw II* (Haarlem, 1900, reprint Groningen, 1978), 94. Als bewijs citeerde Zwicker uit: [T. T. van Sittert (ed.)], *Christliche Glaubens-bekentnus der waffenlosen [...] Christen* (Amsterdam, 1664). Een exemplaar stond in zijn boekenkast. Niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 262, onder 1026:12°. Het is de Duitse vertaling van de doopsgezinde confessie van Dordrecht van 1632, zie J. Brüsewitz m.m.v. M.A. Krebber, ed., *Confessie van Dordrecht*, ingeleid en toegelicht door I.B. Horst en S. Voolstra (Doperse Stemmen 5, Doopsgezinde Historische Kring, Amsterdam 1982).

31 Dit gedeelte van het Rechterlijk Archief is niet bewaard gebleven.

32 NA 2005, 68-74, not. J. van Loosdrecht, d.d. 8-9-79. Verg. Bietenholz, *Zwicker*, 14.

kinderen had. Een andere broer was Samuel, die eveneens getrouwd was. Het lijkt uitgesloten dat Melchior Voss of diens kinderen tot de rechthebbende hebben behoord, want in dat geval waren de acht kinderen die Maria Voss, de weduwe Ruarus, in Amsterdam had nagelaten, ook rechthebbenden geweest.

De familie Ruarus³³

Lang voordat Martinus Ruarus als gevolmachtigde der Poolse socinianen Nederland bezocht, studeerde hij in Leiden, waar hij 28 jaar oud in 1618 werd ingeschreven.³⁴ Hij werd in 1589 te Holstein geboren, trouwde in 1635 te Dantzig met Maria Voss, bij wie hij acht kinderen kreeg, en is in 1657 in Straszyn bij Dantzig overleden.³⁵ De veiling van zijn bibliotheek, die veel Hebreeuwse en Arabische boeken telde, vond vermoedelijk in de eerste helft van 1661 plaats en heeft ook in Nederland aandacht getrokken.³⁶ Zoals nog zal blijken, waren reeds voor zijn overlijden twee van zijn dochters gehuwd, de een met Joachimus Stegmann junior en de ander met Johannes Crellius Spinovius. Het eerste levensteken dat in Amsterdam van Maria Voss te vinden is, dateert van 5 september 1664, wanneer zij hier tezamen met haar dochter Margaretha en schoonzoon Johannes Crellius Spinovius toetreedt tot de remonstrantse kerk.³⁷ Als de weduwe van de grote Martinus Ruarus stond zij daar in hoog aanzien. Nadat zij in 1673 was overleden, werd haar lijk volgens het grafboek van de Petruskerk te Sloterdijk op last van Pieter Walschaert, de koster van de remonstrantse kerk, in diens graf gelegd, met de opdracht het graf niet te verkopen 'ofte de voorpresentatie moet eerst aen d'vrienden gedaen worden'.³⁸ Het adres vanwaar zij werd begraven was een kousenwinkel op de Prinsengracht tussen de Tuinstraat en de Egelantiersstraat tegenover de brouwerij De Helm, dicht in de buurt van de remonstrantse kerk, die inpandig

³³ In de eigen handtekeningen 'Ruarus', maar in aktes vaak verbasterd tot Ruanus, Ruanis, Ruaris, Ruarius, Ruwarus of Roowaris.

³⁴ *ASALB*, 10-2-1618: Martinus Ruarus, Holsatus, 28, Jur.

³⁵ Voor huwelijk en overlijden zie Tazbir, 'Sozinianismus in Gdansk', 81-82.

³⁶ Dirk Geesteranus schreef 6-11-1661 aan G. Brandt dat hij op de auctie van Ruarus geen boeken had gekocht. Zie H.C. Rogge en P.A. Tiele, ed. *Catalogus van handschriften op de bibliotheek der remonstrantsch-gereformeerde gemeente te Rotterdam* (Amsterdam, 1869), nr. 1164.

³⁷ 'Ruvari weduwe' lidmaat 5-9-1664 (PA 612, nr.295, p. 235) en communicant 5-9-1664 (PA 612, nr. 302, september is genoteerd na december:) 'de wed. Ruari'.

³⁸ DTB Sloterdijk 74, 115, d.d. 18-2-1673 (in de marge is aangetekend dat van de koopoptie geen gebruik werd gemaakt). Pieter Walschaert is geïdentificeerd als koster van de remonstrantse kerk in Kohier 1674, fol. 437v. Hij werd 10-4-1682 van de Keizersgracht begraven in een eigen graf in de Westerkerk (DTB 1102, 106), dat hij 17-10-1671 voor f100 had gekocht, zie RA 2123, 71v (minuutregister executiekwijtscheldingen).

tussen de Prinsen- en Keizersgracht lag.³⁹ Ook over de drie zonen en vijf dochters die zij in Amsterdam naliet, is het een en ander bekend.

Eén der zonen heette zoals zijn vader Martinus Ruarus. Na het gymnasium in Dantzig doorlopen te hebben, liet hij zich in 1659 inschrijven als student aan de universiteit van Koningsbergen,⁴⁰ zodat hij niet eerder dan in 1640 of 1641 geboren zal zijn. In september 1662 behoorde hij met zijn grootvader Martin Voss tot de groep sociniaanse ballingen in Frederikstad, die tot de remonstrantse kerk aldaar toetrad, maar als lidmaat van de remonstrantse kerk te Amsterdam vinden we hem pas in 1668 terug.⁴¹ Hij was actief als collegiant, zoals blijkt uit zijn deelname in 1671/2 met onder anderen Jacob Jansen Voogd aan de collegedebatten van Zwicker, zijn aangetrouwde oom van moeders zijde, die hierover een verslag publiceerde.⁴² Nadat hij in 1694 ongehuwd was overleden, vond er een veiling plaats van zijn boeken, waaronder theologische, medische en chemische, alsmede van 'een curieus cabinet met alderhande chymische medicamenten, eenige chymische instrumenten en eenige dosen met mineralen en stenen'.⁴³ Mogelijk was hij beroepshalve in chemie of farmacie geïnteresseerd, maar als apotheker staat hij in elk geval niet geregistreerd. Vermoedelijk als dilettant is hij schilder van portretminiaturen geweest. Zijn portretten, 'waaronder ook de koningen van Frankrijk en Groot-Brittanië en andere grote en kleine personages',⁴⁴ werden in 1699 te koop aangeboden door Salomon van Oombergen, de koster van de remonstrantse kerk, die zoals nog zal blijken zijn zwager was.

Joachimus Ruarus ontmoeten we in 1665 in Hamburg als huisleraar van de kinderen van Stanislaw Lubieniecki.⁴⁵ Omdat hij evenals zijn broer Martinus ongehuwd of reeds gehuwd was voordat hij zich in Amsterdam vestigde, is van hem

39 Verg. E. Lievense-Pelser, 'De Remonstranten en hun kerk', *Jaarboek Amstelodamum* (hierna: JA) 67 (1975) 126.

40 Bietenholz, *Zwicker*, 32, noot 82.

41 Voor Frederikstad zie Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 78. In Amsterdam lidmaat en communicant 29-11-1668 (PA 612, nr. 295, p. 180, en nr. 302, op datum).

42 Bietenholz, *Zwicker*, 40-42. Later zal dit verslag nog meermalen aan de orde komen.

43 Begraven Karthuizerkerkhof 25-4-1694 van Anjelijsgracht zuidzijde voorbij de eerste brug (DTB 1166, 308). De veiling had plaats op 29-7-1694 bij de boekverkoper Jacob van de Velde, zie M.M. Kleerkooier en W.P. Van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17e eeuw*. 2 dln. ('s-Gravenhage, 1914-16), 859.

44 S.A.C. Dudok van Heel, 'Honderdvijftig advertenties kunstverkopingen uit veertig jaargangen van de Amsterdamsche Courant 1672-1711', JA 67 (1975) 160, nr. 57. Een portret door Ruarus (in 'dekverven') van 'een oud heer, in het bont gekleed, zittende in een armstoel', bevond zich in de verzameling van C. Ploos van Amstel die begin maart 1800 te Amsterdam werd geveild, zie *Catalogus der teekeningen, prenten, schilderijen, miniaturen van wijlen den Heer Ploos van Amstel*. (Amsterdam, 1799), 96, nr. Q 65.

45 Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 81-82. Voor de familie van Stanislaw Lubieniecki in Amsterdam zie Bijlage II.

geen geboortejaar bekend. In géén der kerkelijke registers komt hij hier als lidmaat voor. In Amsterdam editeerde hij de nagelaten correspondentie van zijn vader Martinus Ruarus, die werd uitgegeven door zijn broer David Ruarus, van wiens boekhandel hij de medeoprichter zou zijn geweest; deel I verscheen in 1677 met een voorwoord van Joachimus en deel II in 1681 met een voorwoord van David.⁴⁶ In 1716 was hij nog getuige bij de ondertrouw van diens zoon David junior en in 1723 is hij overleden, waarna zijn neef Martinus Crellius, een collegiant die nog ter sprake komt, de aangifte voor de belasting op het begraven deed.⁴⁷

David Ruarus (Dantzig 1652/3-1700/08 Amsterdam) was waarschijnlijk de jongste. Hij trouwde te Amsterdam tweemaal in de publieke kerk, waar hij ook zijn zeven kinderen ten doop hield.⁴⁸ Dat David Ruarus daarvan desondanks geen lidmaat was, hoeft ons niet te verbazen. Voor huwelijk of kinderdoop in de publieke kerk was dit immers geen vereiste. De gereformeerde kerk stelde zich hiervoor algemeen beschikbaar om weifelaars die nog geen bewuste keuze voor een andere kerk hadden gemaakt, over de streep te trekken.⁴⁹ Dat Ruarus geen de-

46 *Martini Ruari [...] epistolarum selectarum centuria* (Amsterdam, 1677) en *Martini Ruari [...] epistolarum selectarum centuria altera et ultima* (Amsterdam, 1681). Voor het aandeel van Joachimus in de boekhandel van zijn broer zie A.J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* (22 dln, Haarlem, 1852-78), XVI, 539.

47 Joachimus Ruarus 1-5-1716 als oom getuige bij ondertrouw van David junior (DTB 552, 308). Begraven op het Karthuizerkerkhof 26-1-1723 van de Anjelijsstraat voorbij de Violettenstraat (DTB 1173, 238). Aangifte 23-1 in klasse der onvermogens (GAA, Archief 5005, hierna Middel op begr., nr. 47).

48 Ondertrouw met Anna Cliquet in kerkboek 24-11-1679 (DTB 506, 412). Huwelijk in de kerk van Sloten (DTB Sloten 14, 325). Ondertrouw met Maria Wijma in kerkboek 11-12-1682 (DTB 510, 531). Huwelijk in de kerk van Buiksloot (DTB Buiksloot 169, 56). Huwelijksvoorwaarden en inventaris van haar eigen vermogen in NA 4967, not. M. Servaas, resp. d.d. 8-12 en 29-12-1682. Hij had zeven kinderen, uit het eerste huwelijk één, Martinus (1680), uit het tweede zes (1683-1700). Hij moet zijn overleden na 24-10-1700 (doop Joannes, DTB 121, 165v) en vóór de begrafenis 3-6-1708 van Maria Wijma als weduwe (DTB 1230, 497). De doopsgezinde gemeente Bij 't Lam en de Toren werd in 1705 opgeschrikt door een niet bij name genoemde rooms-katholieke Ruarus, die aan het avondmaal aldaar wilde deelnemen (PA 1120, nr. 175, p. 224, d.d. 20-8-1705). Vermoedelijk betreft dit zijn oudste zoon.

49 A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam, 1991), 114 en 294. Daarentegen mochten volgens Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam II*, 60, alleen lidmaten die belijdenis hadden gedaan, in de kerk trouwen, terwijl alle anderen een burgerlijk huwelijk op het stadhuis moesten sluiten. Hoe dit ook zij, zo rigide was de praktijk om wat voor reden dan ook beslist niet. Ook de stelling van Van Deursen, dat men wel op zijn minst gedoopt moest zijn, in welke kerk dan ook, is betwistbaar. Volgens L.J. van Apeldoorn, *Geschiedenis van het Nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de Fransche wetgeving* (Amsterdam, 1925), 165 had de gereformeerde kerk de kerkelijke bevestiging van het huwelijk van ongedoopten niet uitdrukkelijk verboden. David Ruarus is ook nog te jong om bijvoorbeeld al in Dantzig sociniaans gedoopt te kunnen zijn. Jan Luyken, die na zijn geboorte uit remon-

finitieve keuze maakte, heeft ongetwijfeld met zijn sociniaanse achtergrond te maken. Een opmerkelijke getuige bij de eerste doop in 1680 was Guiliam Waterpas, de vader van de vurige sociniaan Jan Waterpas, over wie we straks meer zullen horen.⁵⁰ David Ruarus was van 1677 tot 1691 boekverkoper en bracht onder meer de bovengenoemde uitgave van de correspondentie van zijn vader op de markt.⁵¹ Een inventarisatie van zijn gehele bezit die hij in 1683 terwille van zijn schuldeisers liet opmaken, geeft een interessant overzicht van alle boeken in zijn winkel, vooral gebonden boeken van theologische aard, waaronder werken van Zwicker en andere socinianen.⁵² Ongebonden boeken waren er in grote hoeveelheden, zoals 1500 exemplaren van Havermans *Christelijke Gebeden*. Ook van de bovengenoemde brievenuitgave had hij nog een grote voorraad: 250 exemplaren van deel I en 800 van deel II. Verder waren er 150 exemplaren van de *Catechesis Racoviana*, de unitaristische geloofsbelijdenis in een Latijnse editie, en bovendien 300 exemplaren van zijn eigen uitgave (1681) van het Nieuwe Testament in de Latijnse vertaling uit 1551 van Castellio, die bij zijn sociniaanse kopers in hoog aanzien stond.⁵³

Sommigen van hen kennen we dankzij een debiteurenlijst die bij de inventaris is opgemaakt. Afgezien van collega's en familieleden (zijn twee broers en de echtgenoten van twee zusters) zijn dit bijvoorbeeld Johannes Crellius, Adam van Lintz en Jan Leers, collegianten met wie we verderop nog kennis zullen maken. In 1687 publiceerde David Ruarus een door hemzelf geschreven dichtwerk over de Jongste Dag, *Des Werelds Ondergang*, waarvoor Jan Luyken zes prenten leverde. De drempeldichten werden geschreven door onder meer de toneeldichter Thomas Asselyn en de collegiantse dichter Antoni Jansen. Een andere curieuze uitgave is het bijbelse toneeldicht *Tobias* uit 1688 van de doopsgezinde Elisabeth

strantse ouders ongedoopt was gebleven, werd pas ruim een jaar na zijn in de publieke kerk van Sloten voltrokken huwelijk gedoopt in de doopsgezinde gemeente te Beverwijk. Zie I.H. van Eeghen, 'Jan Luyken en zijn bloedverwanten', *Doopsgezinde Bijdragen* [hierna: *DB*] 16 (1990) 67, 90-91.

⁵⁰ Nieuwe Kerk 4-12-1680, DTB 45, 65. Voor Jan Waterpas zie hierna onder 'Vrienden van Johannes Becius'.

⁵¹ Gidelid 16-11-1676 als ingezetene. Zijn zoon David (geb. 1685) was 1717-1732 boekverkoper. Zie I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725*. 5 dln. (Amsterdam, 1960-78) V, 340 en 348.

⁵² NA 5081, not. E. Buys, akte nr. 84, inventaris d.d. 25-3-1683 (inclusief de amplificatie d.d. 5-4-1683 voor de boeken, afgedrukt in Kleerkoper en Van Stockum, *Boekhandel*, 652-662). De grootste crediteur, Pieter Domna, kreeg 2-11-1684, op een mede door David Ruarus zelf ondertekend verzoek, fiat van schepenen tot het verkopen van een partij boeken die hij van Ruarus in pand had gekregen (RA 760, 9).

⁵³ H.R. Guggisberg, *Sebastian Castellio, Humanist und Verteidiger der religiösen Toleranz* (Göttingen, 1997), 280.

Hartloop, een debutante voor wie Ruarus zelf maar het lofdicht schreef.⁵⁴

Een dochter van Martinus Ruarus senior, van wie wij de voornaam niet kennen, was in Polen getrouwd met de sociniaan Joachim Stegmann junior. Na een verblijf van drie jaar in Mannheim zocht deze in 1666 tegelijk met Andreas Wissowatius en diens gezin zijn toevlucht in Amsterdam, waar zij tezamen werden ingeschreven als lidmaten van de remonstrantse kerk.⁵⁵ Drie andere dochters, Catharina, Christina en Maria Ruarus, gingen in de zeventiger jaren in ondertrouw met Amsterdamse doopsgezinden.⁵⁶ Catharina Ruarus (Frederikstad 1650/1- vóór 1688 Amsterdam) was begin 1668 tot de remonstrantse kerk toegetreden.⁵⁷ Christina (Dantzig 1643/4-1720 Amsterdam) zou in 1694 als weduwe hertrouwen met Salomon van Oombergen, de bovengenoemde koster van de remonstrantse kerk, die in een collegiantenpamflet uit dat jaar om zijn uitgesproken sociniaanse denkbeelden spottend een 'Poolse vriend' wordt genoemd.⁵⁸ Ma-

54 Blijkens ondertrouw in puiboek 29-4-1677 (DTB 691, 10) en huwelijksvoorwaarden (NA 1976, 193, not. J. van Loosdrecht, d.d. 13-4-1677) geboren in 1654/5 te Delft als dochter van Pieter Hartloop en Neeltje van der Ley en getrouwd in 1677 te Amsterdam met de makelaar Adriaan Hennebo, toen nog remonstrant (PA 612, nr. 302, d.d. 29-11-1673). Hoogzwanger verzocht zij in 1681 de gemeente Bij 't Lam en de Toren om thuis te worden gedoopt, wat werd geweigerd wegens 'haar opsteken in klederen en andere uitwendigheid' (PA 1120, nr. 174, d.d. 23-1-1681). Een half jaar later werd zij in de kerk gedoopt (PA 1120, nr. 213, p. 226, d.d. 17-7-1681).

55 Voor Stegmann als schoonzoon van Martinus Ruarus zie Bietenholz, *Zwicker*, 11. Voor Mannheim als toevluchtsoord zie Tazbir, 'Die Sozinianer', 60-61. Lidmaten en communicanten 5-9-1666: Andreas Wissowatius en zijn familie uit Polen, op het plein bij de Leidsepoort, en Joachimus Stegmann uit Polen (zonder vermelding van zijn vrouw), op de Leidsegracht tussen de Heren- en Keizersgracht (PA 612, nr. 295, resp. pp. 26 en 140, en nr. 302, op datum). Adam Francke bericht in 1667 dat Stegmann op het punt staat om met zijn gezin naar Transsylvanië te vertrekken, wat correspondeert met de notitie 'vertrokken' in het lidmatenboek. Stegmann schreef nog 26-3-1668 uit Amsterdam aan Joachim Oudaen (Amsterdam UB: Ms. 21 Af), maar overleed in 1678 in Klausenburg (Cluj), zie Chr. Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum* (Freistadt 1684, reprint Warschau 1967), 161.

56 Ondertrouw Catharina Ruarus in puiboek 12-5-1673 (DTB 689, 77) met apotheker Johannes van Heuven (doop Bij 't Lam 5-5-1670). Ondertrouw Christina Ruarus in puiboek 6-12-1675 (DTB 690, 139) met meester metselaar Abel Harmensz [van der Storck] (doop Bij de Toren 5-2-1642). Deze lieten hun in 1683 geboren kind remonstrants dopen (DTB 301, 170). Van der Storck benoemde testamentair tot voogden over zijn minderjarige kinderen zijn neef David Rutgers en zijn zwager Martinus Ruarus (NA 2018, 371, not. J. van Loosdrecht, d.d. 27-8-1684). Hij is 24-9-1692 begraven (Nieuwe Kerk, DTB 1057, 33). Ondertrouw Maria Ruarus in puiboek 4-12-1676 (DTB 690, 251) met zijdegreinwerker Roelof Hendriksz [Enschede] (doop Bij de Toren 13-12-1665).

57 Lidmaat 26-2-1668 (PA 612, nr. 295, p. 55). Communicant 29-2-1668 (PA 612, nr. 302, op datum).

58 Ondertrouw in puiboek 7-12-1694 (DTB 698, 421). Voor Oombergen zie [M.M. Bakker], *Copye van twee brieven* (Amsterdam, 18-9-1694, Knuttel nr. 14013), 6 en 8.

ria Ruarus (Dantzig 1637/8-1706 Amsterdam), die reeds in Dantzig op haar geloof was gedoopt, werd in 1683 aangenomen als lidmaat van de gemeente Bij 't Lam en de Toren, waarbij de kerkenraad, kennelijk uit consideratie met haar sociniaanse achtergrond, verklaarde 'dat men haer haer christelijke vrijheid niet sal zoeken te benemen'.⁵⁹ Een vijfde dochter, Margaretha Ruarus, was getrouwd met de jongste zoon van Johannes Crellius Francus, die hierna volgt.

De familie Crellius

Johannes Crellius Francus (Helmetsheim 1590-1633 Rakow), de bekende sociniaanse theoloog die volgens zijn kleinzoon Samuel Crellius het gehele Nieuwe Testament van buiten kon opzeggen, had drie zonen, in volgorde van ouderdom Theophilus, Christophorus en Johannes.⁶⁰ Deze geboren Polen, die zich ook wel Crellius Spinovius of kortweg Spinovius c.q. Spinovski noemden, hebben alledrie een korter of langer verblijf in Nederland gekend.

Theophilus Crellius Spinovius (Rakow 1620/1- na 1669, Polen?) werd in 1649 lid van de remonstrante gemeente te Amsterdam als Theophilus Spinovski, dezelfde naam waaronder hij zich in 1651 liet inschrijven aan de Leidse universiteit als 30-jarige student wiskunde uit Polen.⁶¹ Als ingenieur en landmeter werkte hij van 1662 tot 1669 voor de gereformeerde Poolse prins Boguslav Radziwill aan de renovatie van diens landgoed te Birsen in Litouwen.⁶²

Christophorus Crellius Spinovius (Rakow 1621/2-1680 Silezië) werd onder zijn Poolse naam Christophorus Spinovski in 1648 aan de Leidse universiteit ingeschreven als 26-jarige student filosofie uit Polen. In hetzelfde jaar werd hij bij de Amsterdamse remonstranten als lidmaat ingeschreven, met de toevoeging 'als passant, vertrokken'.⁶³ In 1658 werd het socinianisme in Polen op straffe des doods verboden en de socinianiërs gelast het land te verlaten. Hoe gevaarlijk de situatie voordien al was, beschrijft zijn broer Johannes, die hierna volgt, in een brief aan Curcellaeus.⁶⁴ Op een moment dat Christophorus zelf afwezig was, werd

⁵⁹ PA 1120, nr. 213, p. 92: lidmaat, en nr. 175, fol. 8v, d.d. 7-10-1683: resolutie kerkenraad.

⁶⁰ Voor de familie Crellius zie, tenzij anders vermeld, F.S. Bock, *Historia Antitrinitariorum* (2 dln, Koningsbergen en Leipzig, 1774-84) I, 158-168. Voor de anekdote van Samuel zie Van Sleen, *Socinianisme*, 233 noot 2.

⁶¹ Lidmaat 28-2-1649 (PA 612, nr. 295, p. 259). Student: *ASALB* 19-8-1651.

⁶² Tazbir, 'Die Sozinianen', 56-57. Een andere Radziwill, Nicolaus Christoph, is de auteur van *Von dem Wallfahrt nach dem heyligen Lande* (Mainz, 1603; Poolse editio princeps: Krakow, 1578), waarvan Zwicker een exemplaar bezat. Niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 259, onder 236.4°.

⁶³ Lidmaat 1-3-1648 (PA 612, nr. 295, p. 56). Student: *ASALB* 28-10-1648.

⁶⁴ Leiden UB: Ms. PAP 15 (Dantzig, 10-4-1658, Johannes Crellius Spinovius in het Latijn aan Curcellaeus). Voor de situatie van de socinianiërs in Polen in 1658 zie ook Kühler, *Socinianisme*, 136.

zijn huis geplunderd en in brand gestoken. Zijn vrouw werd door twee priesters en een aantal 'paapse' edelen gevankelijk weggevoerd, maar toen zij na één mijl ontdekten wie zij was – zij stamde uit een adellijk geslacht – werd zij weer ongedeedd vrijgelaten. Tot zover deze brief. Uit een ongedateerde brief van zijn broer Johannes aan Joachim Oudaan blijkt dat Christophorus later in Silezië en Polen de overgebleven socinianen bezocht.⁶⁵ Door de sociniaanse ballingen in het Silezische Kreuzburg werd hij belast met een missie om steun te zoeken in Holland en Engeland, waar hij zich respectievelijk in 1661 en 1662 bevond.⁶⁶ Tezamen met onder meer Martin Voss en zijn broer Johannes voerde hij vervolgens in Frederikstad met succes besprekingen over asiel voor meer Poolse socinianen dan die reeds waren toegelaten.⁶⁷ Hij was van september 1662 tot oktober 1663 de geestelijke leider van de Poolse ballingen in die stad. Vervolgens heeft hij nog als zielzorger gewerkt onder de ballingen in het Oost-Pruisische Andreaswalde.⁶⁸ Hij overleed op reis in Silezië en liet twee zonen na. Samuel (Polen 1660-1747 Amsterdam) studeerde theologie in Leiden en woonde sinds 1727 in Amsterdam waar hij als collegiant actief was.⁶⁹ Paul (1678-1760) studeerde letteren in Leiden⁷⁰ en was daarna werkzaam te Cambridge in Engeland, maar stierf in Andreaswalde, waar zijn vader een eeuw eerder sociniaans predikant was geweest.

Johannes Crellius Spinovius (Rakow 1628/9-1684 Amsterdam) heeft na de verdrijving der socinianen in 1643 uit Dantzig eerst ten huize van Martinus Ruarus in Straszyn gewoond. In 1653 liet hij zich onder zijn Poolse naam Johannes Spinovski inschrijven als medicijnenstudent te Leiden.⁷¹ In Polen trouwde hij met een dochter van Martinus Ruarus, Margaretha, die hem negen kinderen zou schenken, van wie Maria waarschijnlijk de oudste was. Vanuit Dantzig schreef hij op 10 april 1658 de bovengenoemde brief aan Curcellaeus. Omdat hij door zijn huwelijk familie van Zwicker was, besloot hij de brief met het verzoek om vooral de groeten over te brengen aan 'Zwicker, mijn verwant, bij wie ik mij binnenkort zal verontschuldigen dat ik jou wel en hem niet heb ingelicht over de dood van

65 Johannes Crellius in het Latijn aan Joachim Oudaan (s.l., s.a.), in Leiden UB: Ms. PAP 15. Op één van deze avontuurlijke reizen, in 1668 van Silezië naar Dantzig, nam hij zijn 8-jarig zoonje Samuel mee, die daarover later heeft bericht (Tazbir, 'Die Sozinianer', 73-4).

66 Zie van Slee, *Socinianisme*, 227 en 235. De daar genoemde Christoffel en Christian Spinovius zijn in feite één en dezelfde persoon: Christophorus Crellius Spinovius. Over zijn ontmoetingen in Londen heeft hij uitvoerig geschreven (Londen, 28-7-1662, 14 blz. in het Latijn) aan de remonstrantse predikant J. Naeranus te Rotterdam, zie Rogge en Tiele, *Catalogus van handschriften*, nr. 1784.

67 Tazbir, 'Die Sozinianer', 59-60. Verg. Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 78.

68 Tazbir, 'Die Sozinianer', 56. Voor Andreaswalde als toevluchtsoord zie aldaar, 54-5.

69 ASALB, 19-9-1684. Zie verder *BLNP* III, 88-90.

70 ASALB, 29-8-1704.

71 ASALB, 11-2-1653.

mijn schoonvader'. Vermoedelijk is ca. 1659 zijn zoon Johannes III nog in Dantzig geboren, maar in 1662 (en vermoedelijk al sinds 1661) verbleef hij als balling in het Silezische Kreuzburg.⁷² Van september 1662 tot oktober 1663 bevond hij zich als asielzoeker in Frederikstad, waar hij volgens één bron behoorde tot de groep personen die tot de remonstrantse kerk is toegetreden, maar volgens een andere bron met zijn broer Christophorus de geestelijke leiding van de sociniaanse gemeente aldaar heeft gehad.⁷³ Tenslotte vond hij met zijn gezin een toevlucht in Amsterdam, waar hij op 5 september 1664 met zijn vrouw tot de remonstrantse gemeente toetrad.⁷⁴ In 1669 blijkt het gezin te wonen in Zaandam, waar in dat jaar Daniel werd geboren.⁷⁵ Nadat Johannes daar enige tijd de prediking van de Waterlands-dooptsgezinde gemeente had bijgewoond, verzocht hij deel te mogen nemen aan het avondmaal. De dienaren waren hiermee niet gelukkig, 'alsoo wij bewust waeren dat sijn verstant in eenige saecken wel anders was als de onse' en verbonden aan hun toestemming de conditie dat hij er geen ruchtbaarheid aan zou geven. Omdat hij hieraan voldeed en ook anderszins niet in opspraak kwam, kreeg hij in 1674 bij zijn verhuizing naar Amsterdam een attestatie met bovengenoemde inhoud mee.⁷⁶ Een jaar tevoren was hij gepromoveerd aan de universiteit van Leiden tot doctor in de medicijnen. Zijn proefschrift is opgedragen aan acht personen met een onmiskenbaar collegiantse achtergrond, respectievelijk de remonstrantse ex-burgemeester van Rotterdam Johan Pesser, zijn weldoener die hem de promotie financieel mogelijk had gemaakt, zijn geleerde Amsterdamse vrienden Galenus Abrahamsz en Reinier Rooleeuw, beiden eveneens Dr. in de medicijnen, de remonstrantse predikant Johannes Naeranus te Rotterdam, de Leidenaren Hendrik van Hoogervorst en Jan Fransz Voegen, en tenslotte de Amsterdammers Anthony Rooleeuw en Jacob Lin-

72 Tazbir, 'Die Sozinianer', 59.

73 Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 78 (remonstrants lidmaat). Bock, *Historia Antitrinitariorum*, 161 ('cum fratre suo Christophoro coetui Fridericopolitano ex exsulibus collecto minister prae-fuit a. 1663').

74 Lidmaten 5-9-1664 Johannes Spinovius en zijn huisvrouw (PA 612, nr. 295, p. 140). Communicanten: 5-9-1664 (PA 612, nr. 302, september is genoteerd na december): Johannes Spinovius en zijn huisvrouw.

75 Omdat Daniel Crellius pas op 6-6-1694 de volwassen leeftijd van 25 jaar zou bereiken, koos zijn moeder, toen zij haar zonen Daniel, Johannes en Martinus tot voogden benoemde over haar na te laten minderjarige kinderen, in zijn plaats zolang Anthony Rooleeuw, regent van het collegiantenweeshuis (NA 4577, 434, not. J. Backer, 10-5-1692). De geboorteplaats blijkt uit Daniels ondertrouw in puiboek 17-4-1721 (DTB 712, 349).

76 PA 1120, nr. 365, attestatie d.d. 29-4-1674 ondertekend door Claes Jansz Swaerden, Claes Sirksz en Heynderick Sirck Sluijck. Er waren vijf doopsgezinde gemeenten in Zaandam, die samen ca. 20 % van de bevolking vormden. Uit de ondertekening door Claes Jansz Swaerden [marker] blijkt het hier om de Waterlanders te gaan. Zie H.M. Romyn, *Kroniek van de Doopsgezinden in Zaandam* (Zaandijk, 1971), 38-39.

nich.⁷⁷ In Amsterdam woonde hij op de Egelantiersgracht, vanwaar hij in 1675 een kind ten grave droeg. Hij heeft zich hier niet als arts laten registreren, zodat het bericht dat hij een leidende rol had in een drukkerij, vermoedelijk op zijn verblijf in deze stad betrekking heeft.⁷⁸ Na zijn dood in 1684 bleef Margaretha Ruarus, de weduwe, met haar acht minderjarige kinderen in Amsterdam wonen, waar zij in 1700 is overleden.⁷⁹ Twee van hun kinderen werden remonstrant, de overige zes doopsgezind.

Johannes Crellius III (Dantzig? 1659?-1722 Amsterdam) koos evenals zijn oom David Ruarus, die slechts zeven jaar ouder was, voor de wereld van het boek. Hij was van 1684 tot ca. 1690 en van ca. 1705 tot 1719 drukker te Amsterdam.⁸⁰ Zowel hij als zijn zuster Maria behoorde tot de remonstranten.⁸¹ Martinus, Daniel, Christina, Catharina, Margaretha en Petrus Crellius lieten zich echter dopen in de gemeente Bij 't Lam en de Toren.⁸² Petrus werd op zijn verzoek de collegiantse dompeldoop toegestaan. Hij vestigde zich later als koopman in Londen. Zowel

77 Joannes Crellius Spinovius promoveerde 27-6-1673 op *Disputatio medica inauguralis, de suppresso menstruo muliebri fluxus sanguinis ex utero* (Leiden, 1673), in Leiden UB (236 B 6 :17). Voor Pesser zie P.C. Molhuysen en P.J. Blok, ed. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln, Leiden, 1914-37, hierna *NNBW*) V, 493 en L. van Bunge, *Johannes Bredenburg (1643-1691). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza* (Rotterdam, 1990), 68-70. Voor Pessers financiële steun riep Crellius de tussenkomst in van Joachim Oudaan (zie de brief genoemd in noot 65). Voor Voegen zie Hylkema, *Reformateurs*. I, 120 (noot 142) en II, 26. Voor A. en R. Rooleeuw zie *NNBW* VII, 1064-65, voor Reinier ook *BLNP* III, 312. Jacob Linnigh en Galenus Abrahamsz waren leraren van de doopsgezinde gemeente Bij 't Lam en de Toren.

78 Begraven Karthuizerkerkhof 29-8-1675: een kind van dokter Crellius op de Egelantiersgracht (DTB 1161, 69). Bock, *Historia Antitrinitariorum*, I, 161: 'een drukkerij in Nederland.' Niet in PA 27 (Collegium Medicum), nr. 20 (naamlijst artsen). Volgens Tazbir, 'Die Sozinianer', 64, had hij sinds 1670 een eigen drukkerij in Amsterdam.

79 Op het Leidsekerkhof werden achtereenvolgens begraven: dr. Johannes Crellius 28-4-1684 van de Rozengracht zuidzijde tussen de 2de en 3de brug (DTB 1228, 179), zijn dochter Christina 21-8-1692 van de Laurierstraat voorbij de 1e dwarsstr. (DTB 1229, 161) en Margaretha Ruarus, weduwe dr. Joh. Crellius, 20-11-1700 van de Laurierstraat (DTB 1230, 240). De aangifte voor het middel op begraven voor de weduwe Crellius door haar zwager Salomon van Oomsbergen op 16-11 (Middel op begr., nr. 3, klasse 4). Voor een door haar als manuscript nagelaten gebedenboek zie Tazbir, 'Sozianismus in Gdansk', 88.

80 Van Eeghen, *Boekhandel* III, 84-86 en V, 340: gildelid 24-11-1684 als ingezetene.

81 Communicanten 27-11-1675 onder nr. 4: Maria Crellius, dochter van dr. Johannes Crellius op de Egelantiersgracht zuidzijde (PA 612, nr. 302, op datum) en lidmaat 27-11-1675: idem (PA 612, nr. 295, p. 164). Lidmaat 31-5-1685: Johannes Crellius, boekdrukker (PA 612, nr. 295, p. 123).

82 Martinus, Daniel en Christina op 19/24-9-1685, Catharina op 27-7-1689, Margaretha op 27-7-1695 en Petrus Crellius op 21-6-1700 (PA 1120, nr. 213), met als getuigen resp. dr. Galenus Abrahamsz tezamen met Jan Leers (1685). Martinus Crellius (1689) en Martinus Crellius tezamen met Daniel Crellius (1695 en 1700). Voor de dompeldoop van Petrus Crellius zie PA 1120, nr. 175, p. 182, d.d. 10-6-1700.

Martinus (†1743) als Daniel (1669-1740) was in Amsterdam actief als collegiant.⁸³ Zich bewust van zijn merkwaardige afkomst ondertekende Martinus enkele Latijnse gelegenheidsgedichten met de toevoeging 'Nepos JCF', kleinzoon van Johannes Crellius Francus.⁸⁴

De familie Ladenbach (Ladenbeek, Laanbeek)⁸⁵

Zwickers zuster Susanna was in 1639 in Dantzig getrouwd met Andreas Ladenbach.⁸⁶ Reeds een paar maanden voordat op 20 juli 1658 de Poolse Rijksdag het socinianisme zou verbieden, treffen we Andreas Ladenbach in Amsterdam aan, waar hij zich liet inschrijven als lidmaat van de remonstrantse kerk met de aantekening 'passant van Dantzig'.⁸⁷ Omdat hieraan vervolgens 'obiit' is toegevoegd, is hij waarschijnlijk korte tijd later in Amsterdam overleden, maar een begraafinschrijving is niet gevonden. Toen zijn oudste zoon Benjamin in 1667 in Amsterdam in ondertrouw ging, verklaarde deze dat geen van zijn ouders nog in leven was.

Benjamin werd in 1641/2 te Dantzig geboren. In november 1663 kwam hij uit het Deense Frederikstad in Amsterdam aan, waar hij op attestatie lidmaat werd van de remonstrantse gemeente.⁸⁸ In 1665 presenteerde hij zich bij een notaris als de 23-jarige Benjamin Ladenbach, chirurgijn in de Herenstraat, om als ooggetuige van geweld tegen een weerloze buurman op diens verzoek zijn relaas daarvan te doen.⁸⁹ In 1667 ging hij als de 25-jarige Benjamin Laanbeek, boekhouder in de Nieuwstraat, in ondertrouw met de 35-jarige, in Dordrecht geboren, doopsgezinde Sara van Bijler.⁹⁰ Nu hij zijn ouders niet meer had, zou men

83 Van Slee, *Rijnsburger Collegianten*, 173-174 en 275.

84 Behalve een gedicht d.d. 1-4-1696 in *Gedichten op de overheerlijke papieren snijkunst van Joanna Koerten* (Amsterdam, 1736) ook een bruiloftsgedicht voor Abraham van der Meersch Junior en Catharina Outerloo, getrouwd te Hamburg op 8-11-1696 (Leiden UB: 1197 B 31: 19).

85 Duits: Ladenbach. Vernederlandst in akten tot Laedenbeek of Laenbeek en in hun eigen handtekeningen tot Laenbeek, Laanbeek of Laanbeek. Voor het gemak wordt hier de laatste schrijfwijze gehanteerd.

86 Bietenholz, *Zwicker*, 2, noot 5.

87 Lidmaat 30-5-1658 (PA 612, nr. 295, p. 15). Comm. 30-5-1658 (PA 612, nr. 302, op datum).

88 Lidmaat 29-11-1663 (PA 612, nr. 295, p. 36). Communicant 29-11-1663: Benjamin Ladenbach, jonggezel, met attestatie van Ds. Goossen van Nijendaal te Frederikstad (PA 612, nr. 302, op datum). De UB van Amsterdam bezit een exemplaar (OK 65-922) van Zwickers *Irenicum Irenicorum* dat blijkens de eigenaarsinscriptie op het schutblad aan deze remonstrantse predikant heeft toebehoord. Hij schreef erbij: 'auctor (ni fallor) Swicker'.

89 NA 2967, not. J. de Vos, attestatie d.d. 20-7-1665. Twee getuigen willen hun verklaring met 'ware woorden' bevestigen, de twee overigen, onder wie Ladenbach, met een eed.

90 Puiboek 30-7-1667 (DTB 689, 94). Huwelijksvoorwaarden in NA 1973, 431, not. J. van Loosdrecht, d.d. 13-8-1667. Huwelijk stadhuis 14-8-1667 (DTB 948, 20). Sara van Bijler was lidmaat van

zijn oom Daniel Zwicker als getuige hierbij verwachten, maar tot onze verrassing ontmoeten we als zodanig de bekende doopsgezinde collegiant Jacob Jansen Voogd,⁹¹ terwijl de bruid haar moeder bij zich had. Over de relatie tussen Laanbeek en Voogd wordt niets gezegd, maar vermoedelijk waren zij behalve goede kennissen ook naaste burenn. De woning van Voogd werd namelijk in 1671 gelocaliseerd in de Nieuwstraat, toen de gereformeerde kerkenraad, die hem dan abusievelijk Isaac Jansen Voogd noemt, Voogd aanwees als één der leiders van de collegiantenvergadering op het Rokin. In 1671 werd Benjamins integratie in het doopsgezinde milieu op passende wijze voltooid. Hij verscheen op de dienarenkamer van de kerk Bij de Toren, waar zijn vrouw kerkte en verklaarde dat hij reeds op zijn geloof was gedoopt, maar zich tot nog toe bij de remonstranten had gehouden. Hij stelde de dienaren tevreden met de verzekering 'dat hij wel van Poolse afkomst is, maar dat de leer der doopsgezinden zoals die hier wordt geleerd, naar zijn naaste kennis met de waarheid der Heilige Schrift overeenkomt'. Op deze belijdenis werd hij zonder meer als lidmaat aangenomen.⁹² Voor het vervolg van zijn levensgeschiedenis wendden we ons tot die van zijn vrouw.

Sara van Bijler had, waarschijnlijk eerst tezamen met haar zusters Maria en Cornelia, die ongehuwd waren overleden, een stoffenwinkel achter de Nieuwe Kerk, aan de Nieuwezijds Voorburgwal op de hoek van de zuidzijde van de Molsteeg in De Vergulde Klok. Dit adres komt in verschillende bewoordingen voor in een reeks van aktes, die de volgende gebeurtenissen vastleggen: de doop van Cornelia in 1661, de ondertrouw van Sara en Benjamin in 1667, de begrafenis van Sara's moeder in 1667, het eerste testament van Sara en Benjamin in 1668, de begrafenis van hun kind in 1669, het gemeenschappelijk testament van Cornelia en Maria in 1672, de begrafenis van Cornelia in 1672 en die van Maria in 1673.⁹³ Sara

de Waterlandse gemeente Bij de Toren (PA 1120, nr. 123, fol. 36v, dopeling nr. 13, d.d. 22-2-1654).

91 R.C. Lambour, 'De Amsterdamse collegiant Jacob Jansen Voogd (1630-1710)', *DB* 23 (1997) 74-90. Hierin is op p. 87 een noot weggefallen met de vindplaats betreffende de eerste opname van Voogd in het verbeterhuis: RA 1259, fol. 70, d.d. 9-7-1693.

92 PA 1120, nr. 213, p. 24, d.d. 25-6-1671, en PA 1120, nr. 124, fol. 30v: zijn verklaring.

93 Cornelia bij doop in de vermaning Bij de Toren wonend bij haar moeder Sara François op de *hoek van de Molsteeg* (PA 1120, nr. 124, fol. 8v onder nr. 28, d.d. 11-12-1661). Sara bij ondertrouw 30-7-1667 wonend *bij de Nieuwe Kerk* (DTB 689, 94). Moeder Sara François van Turenhout 12-11-1667 begraven van de *hoek van de Molsteeg* (Nieuwe Kerk, DTB 1055, 186). Adres in testament 8-7-1668 van Sara en Benjamin *N.Z. Voorburgwal op de hoek van de Molsteeg* (NA 1974, 37, not. J. van Loosdrecht). Bij begrafenis kind 2-1-1669 wonend *achter de Nieuwe Kerk, op 't eijnde, Goude Klok* (Westerkerkhof, DTB 1107, 43). Adres 24-8-1672 in testament van Maria en Cornelia *hoek van de Molsteeg* (NA 1975, 81v, not. J. van Loosdrecht). Cornelia begraven Nieuwe Kerk 3-9-1672, DTB 1055, 186, van de *hoek van de Molsteeg*. Maria 21-10-1673 begraven van *N.Z. Voorburgwal tegenover de Nieuwekerkstoren in 'de Vergulde Klok', stoffenwinkel* (Kerk Sloterdijk, DTB Sloterdijk 74, 127). Vgl. Kohier 1674, fol. 211 [= *Achter de Nieuwe Kerk / Molsteeg zuidzijde*]: de erven van Maria en Cornelia aangeslagen voor f2000.

van Bijler was door Maria tot haar erfgenaam benoemd, maar de nalatenschap bestond uit een obligatie ten laste van hun broer François, die zoals hierna zal blijken niet zonder meer wilde betalen. Na het overlijden van Maria was het echtpaar Laanbeek blijkens een tweede testament van 1674 naar de Leidsegracht verhuisd, waar Sara van Bijler de winkel voortzette in compagnie met Jannetje Davids Redoch, totdat Benjamin Laanbeek in 1676 het aandeel van zijn vrouw voor f4800 aan deze firmante verkocht.⁹⁴ Dit is het laatste levensteken dat van hem is gevonden. Hij moet voor half november 1678 zijn overleden, want toen werd op verzoek van zijn broer Christiaan, als enige Nederlandse erfgenaam, gestart met de inventarisatie van Zwickers nalatenschap.⁹⁵ Het bewijs van zijn overlijden vinden we bij Sara van Bijler, die in 1680 als weduwe op de Lauriergracht haar testament maakte.⁹⁶ Tot haar algehele erfgenamen benoemde zij drie bevriende collegianten, Adriaan Swartepaard, Jacob Jansen Voogd en Jacob Brouwer, die later aan de orde zullen komen. Haar zwager Christiaan Laanbeek had zij bedacht met een legaat van f500.

Christiaan Laanbeek, geboren in 1646/47 te Dantzig, ging in 1672 als 25-jarige greinwerker, wonend op de Keizersgracht in Amsterdam, in ondertrouw met de 29-jarige Maria Lourens uit Kopenhagen, wonend op de Leidsegracht, waarbij zijn broer Benjamin als getuige optrad en het zeldzame geval zich voordoet dat de bruid, wier ouders overleden waren, geen getuige meebracht.⁹⁷ Hoewel het paar niet als lidmaat bij de publieke kerk staat geregistreerd, werd het huwelijk daar wel voltrokken, waaruit blijkt dat zij zich evenmin met een andere kerk verbonden voelden. Kort nadat hij zijn aandeel in Zwickers nalatenschap had ontvangen, benoemden hij en zijn vrouw in een mutueel testament elkaar over en weer tot universeel erfgenaam.⁹⁸ Zij blijken dan op de Leidsegracht te wonen.

⁹⁴ In hun testament benoemden Benjamin en Sara bij ontbreken van kinderen elkaar wederzijds tot universeel erfgenaam (NA 1975, 337, not. J. van Loosdrecht, d.d. 11-7-1674). De verkoop in NA 1986, 100-101, not. J. van Loosdrecht, d.d. 23-3-1676. Voor Jannetje Davids Redoch zie het hoofdstuk 'Vrienden van Adriaan Swartepaard'.

⁹⁵ NA 2003, 570-606, not. J. van Loosdrecht, inventaris d.d. 13-4-1679 door Christiaan Laanbeek getekend, maar op diens last begonnen 'enige dagen' na Zwickers dood. Voor de overlijdensdatum, 10-11-1678, zie 'Zwickers sterfhuis in de Nieuwstraat'. Benjamin Laanbeek is waarschijnlijk begraven op de begraafplaats van zijn kind, het Westerkerkhof, waarvan de begraafboeken van oktober 1672 tot en met december 1684 ontbreken.

⁹⁶ NA 2007, 183-184, not. J. van Loosdrecht, testament d.d. 21-5-1680. Zij woonde toen op de Lauriergracht. Voor haar laatste testament vlak voor haar dood in 1691 zie 'Vrienden van Johannes Becius'.

⁹⁷ Kerkboek 23-4-1672 (DTB 497, 545). Greinwerker: wever van grofgrein, een weefsel van sterk gespannen zijden ketting met een inslag van grove wol. Zijn vrouw tekende met een kruisje. Huwelijk 8-5-1672 in de Oude Kerk (DTB 972, 39).

⁹⁸ NA 2005, 259-263, not. J. van Loosdrecht, d.d. 10-10-1679. Zijn vrouw tekende met een merk.

Maar Maria Lourens, die in 1684 kinderloos overleed, werd begraven vanuit het intussen welbekende Spanjaardspoortje.⁹⁹ Als Christiaan Laanbeek in 1687 hertrouwt, ook nu weer in de publieke kerk, woont hij als zijdelakenwerker in de Weesperstraat. Zijn bruid is de 25-jarige Elisabeth Sisemis uit Amsterdam, die in 1691 werd begraven van het Jan Hansenpad buiten de Singelgracht, waarmee hij opnieuw als kinderloos weduwnaar achterbleef.¹⁰⁰ Dit is het laatste spoor dat van hem gevonden is.

François van Bijler, de zwager van Benjamin Laanbeek en Titus van Rijn

In haar voornoemde testament uit 1680 bedacht Sara van Bijler twee van haar bloedverwanten met kleine legaten van ieder f50, namelijk de dochter van haar overleden broer Willem, Anna van Bijler, en haar broer François van Bijler. Wanneer we deze schoonfamilie van Benjamin Laanbeek nader onder de loep nemen, ontdekken we curieuze verbanden. Sara, Maria en Cornelia waren met hun broers François (juwelier), Willem (diamantsnijder), Gerrit (goudsmid) en David de zeven kinderen uit het tweede huwelijk van de Dordrechtse stempelsnijder Jan van Bijler met Sara François van Turenhout.¹⁰¹ François van Bijler (Dordrecht 1626/7-1691 Amsterdam) was de zwager van Rembrandts zoon Titus van Rijn, van wiens

⁹⁹ Begraven Noorderkerkhof 25-1-1684 (DTB 1079, 171v).

¹⁰⁰ Ondertrouw kerkboek 15-11-1687 (DTB 516, 350). Huwelijk 30-11-1687 in de Oude Kerk (DTB 972, 298). Elisabeth Sisemis werd 5-9-1691 begraven op het Westerkerkhof als 'huisvrouw van Christiaan Ladenbeek.' (DTB 1110, 67). Over haar familie zijn geen gegevens gevonden.

¹⁰¹ Ondertrouw pui 13-1-1624, DTB 669, 220. Jan van Bijler woonde 22-2-1654 op de Bloemgracht in De Blaeupot tijdens de doop van Sara en Maria in de kerk Bij de Toren (PA 1120, nr. 123, fol. 36v, sub 13-14). Begr. 16-8-1663 Nieuwe Kerk van [adres van zijn zoon François]: Singel bij de Jan Rodenpoortstoren (DTB 1055, 145). Voor de moeder en zusters van Sara van Bijler zie noot 93. Haar broer Willem 25-7-1656 begr. Nieuwe Kerk (DTB 1055, 88) van de Korsjespoortsteeg. Haar broer David 24-10-1673 begr. Kerk Sloterdijk (DTB Sloterdijk 74, 127) van de Fluwelenburgwal bij de Oude Kerk. Haar broers Gerrit en Willem waren evenals Willem François van Turenhout, hun oom van moeders zijde, lidmaten van de gemeente Bij 't Lam (doop Willem in PA 1120, nr. 11, p. 33, sub 16, d.d. 24-1-1649, en attestatie Gerrit uit Dordrecht in PA 1120, nr. 11, achterin, p. 14, d.d. 31-5-1646). Willem trouwde 28-1-1652 voor de gem. Bij 't Lam met Anna Glimmer (PA 1120, nr. 11, p. 20). Gerrit van Bijler en Willem François van Turenhout waren beiden goudsmid van beroep bij hun ondertrouw, resp. 7-12-1647 (DTB 679, 150) en 8-12-1640 (DTB 676, 2). Een zuster van de laatste, Catalijntje François, was getrouwd met de goudsmid David ter Haer (ondertrouw 23-1-1616, DTB 668, 2). De door K. Citroen, *Dutch goldsmiths' and silversmiths' marks and names prior to 1812* (Leiden, 1993), 172 genoemde Sara Berck (1663) was de zilversmidswinkel houdende weduwe van de voornoemde Willem François van Turenhout. Voor de drie opeenvolgende generaties stempelsnijders Gerard, Willem en Jan van Bijl(a)er te Dordrecht zie *NNBW*, III, 188.

dochtertje Tia, Titia of Tietje hij de voogd en opvoeder werd.¹⁰² Met andere woorden: in 1668 ontstond er via Sara van Bijler een nog niet eerder bekende familie-relatie tussen haar man Benjamin Laanbeek, oomzegger van Zwicker, en Titus van Rijn, die echter hetzelfde jaar waarin hij de zwager van François van Bijler werd, is gestorven. Hoewel Titus reeds in 1666 bevriend was met François van Bijler en Benjamin Laanbeek op zijn beurt Sara van Bijler reeds geruime tijd voor hun huwelijk moet hebben gekend, is deze sociniaanse connectie ook in het leven van Rembrandt zelf, die in 1669 overleed, maar van korte duur geweest.¹⁰³

Uit de ondertrouwaktes van François en Sara van Bijler is hun verwantschap niet op te maken, omdat François met een akte van vaders consent verscheen en Sara, omdat haar vader was overleden, haar moeder als getuige had. Het meest illustratief is daarom het akkoord dat Benjamin Laanbeek in 1674 namens Sara sloot met François van Bijler, juwelier, die niet alleen voor zichzelf partij was, maar tezamen met Pieter la Burgh als voogd optrad van Anna van Bijler, dochter van Willem, een overleden broer van Sara en François. Sara had van Maria een obligatie geërfd, waarin François beloofde f1000 te betalen, terwijl François een vordering had op de nalatenschap van hun moeder, Sara François van Turenhout, niet alleen voor zichzelf en als erfgenaam van hun overleden broer David, maar ook als voogd van Anna. De uitkomst was dat François geen f1000 hoefde te betalen maar f700 zelf mocht houden en f300 aan Anna van Bijler moest geven.¹⁰⁴ Hoe groot hun verschil in welvaart was, blijkt in hetzelfde jaar uit de aanslag van de tweehonderdste penning, waarvoor het vermogen van François van Bijler werd getaxeerd op f14000 en dat van Benjamin Laanbeek op f3500.¹⁰⁵

Voor notaris Jacob van Loosdrecht waren de partijen bij het akkoord geen onbekenden. Zoals we zagen, behoorde Benjamin Laanbeek al sinds jaren tot zijn clientèle. Pieter la Burgh (1619-1689) was een bekende doopsgezinde boekdruk-

102 François van Bijler trouwde in 1658 met Sara van Loo. Getuigen van de doop van hun tweede zoon François waren: Titiaan [= Titus!] van Rijn en Anna Huybreghts, schoonmoeder van Van Bijler en aanstaande schoonmoeder van Titus (Nieuwe Kerk 12-12-1666, DTB 44, 157). Sara's zuster Magdalena van Loo trouwde in februari 1668 met Titus, die reeds in september 1668 overleed, en benoemde in 1669 Van Bijler tot voogd over haar kind. Verg. S.A.C. Dudok van Heel, 'Anna Huibrechts en Rembrandt van Rijn', *Maandblad Amstelodamum* (hierna *MA*) 64 (1977) 32 en I.H. van Eeghen, 'Rembrandt en de veilingen (Titus van Rijn, Clement de Jonghe en Samuel Smijters)', *JA* 77 (1985) 54-57.

103 Kunsthistorici hebben enkele werken van Rembrandt met het socinianisme in verband gebracht. Volgens H. van de Waal, 'Rembrandt's Faust etching', *Oud-Holland* 79 (1964) 7-48, heeft de zgn. Faust-prent, die op 1652/3 wordt gedateerd, Faustus Socinus, de grondlegger van het socinianisme, tot onderwerp. Voor een kabbalistische interpretatie, zie H.T. Carstense en W. Henningsen, 'Rembrandts sog. Dr. Faustus', *Oud-Holland* 102 (1988) 290-312.

104 NA 1985, 216v-217, not. J. van Loosdrecht, akkoord d.d. 7-7-1674.

105 Kohier 1674, fol. 294v François van Bijler en fol. 196 Benjamin Lambeek, stellig onze Laanbeek.

ker in de Niezel, die reeds in 1660 voor Zwicker werkte.¹⁰⁶ François van Bijler was in 1655, toen de notaris tevens prediker van de Waterlands-doopsgezinde gemeente Bij de Toren was, nog door hem gedoopt.¹⁰⁷ Hoewel hij drie jaar later trouwde met de gereformeerde Sara van Loo, lijkt dit de doopsgezinde kerkenraad te zijn ontgaan; noch in de notulen noch in het banboek wordt deze buitentrouw vermeld. Kennelijk had hij door zijn huwelijksplannen al jaren niet meer aan het doopsgezind gemeentelven deelgenomen. Hoewel hij niet gereformeerd is geworden, kon het huwelijk – we zagen dit reeds bij David Ruarus – wel in de publieke kerk worden voltrokken.¹⁰⁸ Dat hij geenszins van zijn doopsgezinde familie was vervreemd, wordt op treffende wijze gedemonstreerd bij de doop van zijn eerstgeboren kind François in de Oude Kerk, waar niet alleen zijn gereformeerde schoonmoeder Anna Huybrechts als getuige optrad maar ook ... Jan van Bijler, zijn doopsgezinde vader!¹⁰⁹

106 Bietenholz, *Zwicker*, 37 en 284, bibliografie nr. 12. Gildelid 28-5-1644 als boekverkoper Pieter Ysbrantsz la Burgh (Kleerkooper en Van Stockum, *Boekhandel*, 337-38). Gedoopt 25-5-1643 in de kerk Bij 't Lam (PA 1120, nr. 11, p. 24: Pieter Ysbrantsz). Ondertrouw pui 20-7-1663: Pieter la Burgh, weduwnaar van Sara Joosten Vinck, met Anna Glimmer, weduwe van Willem van Bijler (DTB 685, 326). Beiden zijn getuigen bij de doop van hun (stief-) dochter Anna van Bijler in de gemeente Bij 't Lam en de Toren (PA 1120, nr. 213, p. 53, d.d. 9-12-1674). Voor de naamsvariant Pieter *de* la Burgh zie NA 2967, not. J. de Vos, d.d. 1-2-1665, de 237ste naam van aanwezige lidmaten in de kerk Bij 't Lam.

107 François van Bijler, Jongman, op de [N.Z.] Achterburgwal op de hoek van de Kleine Kruissteeg (PA 1120, nr. 123, fol. 38v, sub 8, d.d. 21-2-1655). Het tekent de familieband dat zijn doopsgezinde tante Sara Berck, weduwe van Willem François van Turenhout (verg. noot 101), hem op 23-8-1673 benoemde tot executeur-testamentair en voogd over haar na te laten kinderen naast doopsgezinden als David Rutgers en Claas Gerritsz Blaupot, een zwager van haar zuster Petronella (NA 2973, 717, not. J. de Vos).

108 Ondertrouw voor de kerk 25-4-1658 (DTB 478, 344). Huwelijk 12-5-1658 in Oude Kerk (DTB 971, 364). Hij werd 5-1-1691 in de Westerkerk begraven van de Haringpakerij (DTB 1102, 179), waar het gezin volgens de weduwe woonde ten huize van [wijnkoper] Jan van Veen (NA 5709B, not. Nic. van Loosdrecht, d.d. 11-10-1691).

109 François 15-9-1662 gedoopt (DTB 9, 335). Hoewel geen begrafenisakte is gevonden, moet dit kind overleden zijn vóór de doop op 12-12-1666 van hun tweede zoon François in de Nieuwe Kerk (DTB 44, 157, verg. noot 102), die daar weer 17-4-1668 werd begraven (DTB 1055, 190v). Hun derde zoon François, die in 1686 als François van Bijler de Jonge zou trouwen met Rembrandts kleindochter Tiia van Rijn, werd 11-1-1669 gedoopt in de N.Z. Kapel met als getuigen Anna Huybrechts en haar zoon Jan van Loo, moeders moeder en oom van de dopeling (DTB 66, 137).

Jacob Colvenier, Zwickers huisheer in de Nieuwstraat

Uit de akte waarin Zwickers nalatenschap wordt gedeeld, weten we wie zijn huisheer was: Jacob Colvenier, de man die nog een jaar huur à f98 tegoed had.¹¹⁰ Sinds 1667 waren Zwicker en Colvenier in de verte familie van elkaar. De belangrijkste schakels hierbij waren Zwickers neef (oomzegger) Benjamin Laanbeek, blijkens zijn ondertrouw een bewoner van de Nieuwstraat, en Colveniers aangetrouwde neef Jacob Savry, die in 1644 als graveur in de Nieuwstraat woonde en getrouwd was met Catharina van Bijler, een halfzuster van Sara van Bijler, de latere vrouw van Benjamin Laanbeek. Catharina was namelijk geboren uit het eerste huwelijk van Jan van Bijler met Maria Balen, een zuster van Jan Balen, de vader van de doopsgezinde Dordtse historieschrijver Matthijs Balen.¹¹¹ Jacob Savry was een zoon van de bekende Waterlands-doopsgezinde graveur Salomon Savry en via moeders zijde een volle neef van Levijntje Sybrandts Cardinael, de echtgenote van Jacob Colvenier, eveneens bewoners van de Nieuwstraat. Op het echtpaar Colvenier zelf komen we nog terug bij de bespreking van Zwickers sterfhuis in de Nieuwstraat. De volgende feiten geven alvast inzicht in de verhoudingen tussen de diverse families. Colvenier werd in 1645 gedoopt in de kerk Bij 't Lam, waarvan ook een broer van Jacob, Livinus Savry, lidmaat was.¹¹² Dat hun familieband werkelijke betekenis had, bewijst Colvenier in 1661 door samen met Salomon Savry borg te staan bij een onroerendgoed-

110 NA 2005, 68-74, not. J. van Loosdrecht, d.d. 8-9-1679. Voor Jacob Colvenier als crediteur van de boedel zie NA 2005, 71.

111 Ondertrouw Jacob Savry puiboek 28-11-1643, DTB 677, 174. Huwelijk 3-1-1644 te Dordrecht (NNBW, V, 660). Zijn zuster Martina trouwde 17-4-1644 met de neef van zijn vrouw, de voornoemde Matthijs Balen, wat op dezelfde dag werd bevestigd in de kerk Bij 't Lam (PA 1120, nr. 11, trouwboek p. 16). Voor de familie Savry zie ook A.D. de Vries, *Biografische aantekeningen betreffende voornamelijk Amsterdamsche schilders, plaatsnijders, enz. en hunne verwanten* (Amsterdam, 1886), 74-75. Voor de familie Balen zie M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht, 1677 en reprint 1966), 1352-1356; NNBW I, 230 en P.G.B. Thissen, 'Geletterde doopsgezinden in Dordrecht in de zeventiende eeuw', *DB* 23 (1997) 42. Catharina van Bijler begraven Westerkerk 1-3-1647, DTB 1100A, 74. Jacob Savry verhuisde in verband met zijn tweede huwelijk in 1652 naar Dordrecht waar hij van 1655-1665 boekverkoper en uitgever was, zie J.A. Gruys en C. de Wolf, *Thesaurus 1473-1800, Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid* (Nieuwkoop, 1989), 155. Nadat hij in 1665 krankzinnig was geworden, woonde hij bij zijn vader Salomon Savry in Amsterdam op de Nieuwendijk bij de Oude Brugsteeg in de Rode Hoed, vanwaar hij 23-9-1666 is begraven (Nieuwe Kerk, DTB 1055, 170v).

112 Lidmaat 26-3-1645 (PA 1120, nr. 11, p. 26, dopeling nr. 30). Voor zijn actieve rol zie ook PA 1120, nr. 3, d.d. 3-1-1661, verzoekschrift van Jacob Colvenier en 38 andere broederen. Livinus Savry werd 2-10-1650 gedoopt met Jacob Savry en Govert van den Wijngaart als getuigen (PA 1120, nr. 11, p. 36).

transactie van Livinus.¹¹³ Terwijl er dus onmiskenbaar contact bestond tussen Colvenier en de familie Savry, is het de vraag of de relatie tussen Jacob Savry en de familie Van Bijler in stand is gebleven na het overlijden van Catharina van Bijler in 1647. Tussen Jacob Savry en zijn schoonvader Jan van Bijler in Dordrecht was over de nalatenschap van Catharina van Bijler een slepend conflict ontstaan, dat pas in 1649 na bemiddeling van drie diakenen van de Waterlandse gemeente Bij de Toren kon worden bijgelegd.¹¹⁴ Op navrante wijze komen de verstoorde verhoudingen tot uitdrukking wanneer partijen stipuleren dat alle wederzijdse vorderingen nu waren vernietigd, 'blijvende daerentegen de wederzijdse vruntschap in volle fleur ende leven.' Maar tussen Jan van Bijler, die blijkens de doop van zijn 22-jarige dochter Sara in de kerk Bij de Toren in 1653 op de Amsterdamse Bloemgracht woonde en Jacob Savry, die in 1652 naar Dordrecht was verhuisd, zal vermoedelijk niet veel contact meer zijn geweest. Bovendien was Jacob Savry reeds een jaar overleden toen Sara van Bijler in 1667 met Benjamin Laanbeek trouwde.

Terwijl het dus onwaarschijnlijk is dat Jacob Savry zelf de verbindende schakel was tussen Colvenier en Zwicker, kunnen zijn zusters daarentegen die rol wél hebben gespeeld. Jacob Savry had te Amsterdam ten huize van zijn vader Salomon Savry gewoond, gelegen aan de noordzijde van de Nieuwstraat, in het derde huis vanaf het huis op de hoek van de Nieuwendijk.¹¹⁵ Sinds Jacobs vertrek in 1652 naar Dordrecht was in dit huis een linnen- en kantwinkel gevestigd, die toebehoorde aan zijn zusters Cathrijntje, Annetje, Susanna, Hester en Abigaël.¹¹⁶ Hun vader Salomon Savry was na de dood van hun moeder begin 1662 verhuisd naar de Nieuwendijk bij de Oudebrugsteeg in De Rode Hoed, waar reeds in 1653 zijn uitgeverij was gevestigd.¹¹⁷ Wanneer hij in 1674 wordt aangeslagen voor de twee-

113 Kwijtscheldingsregister, nr. 52, fol. 76, d.d. 26-4-1661. Verg. Lievens-Pelser, 'Remonstranten', 129.

114 NA 1978, 231v, not. J. van Loosdrecht, d.d. 5-1-1649. Savry zou aan Jan van Bijler ruim f1341 uitkeren. Dirc Jansen Emmerick, zwager van Jan van Bijlers tweede vrouw Sara François, stelde zich borg voor Jacob Savry.

115 Het niet meer bestaande nr. 8 van de Nieuwstraat. Verpondingskohier nr. 275, fol. 35v. Salomon Savry betaalde de verponding als gemachtigde van Herman Albertsz Coster, de eigenaar. Verg. De Vries, *Biografische aantekeningen*, 75, die het huis foutief localiseerde door over het hoofd te zien dat de registratieroute voor de Nieuwstraat-noordzijde liep van de Voorburgwal naar de Nieuwendijk. Verg. Savry's adres 'Nieuwstraat omtrent de Nieuwendijk' op 19-2-1659 in de schoutsrol (Van Eeghen, *Boekhandel* V, 230).

116 In hun testament (NA 2024, 481-484, not. Sal. van Nieulandt, d.d. 15-10-1652) verklaren Salomon Savry en zijn vrouw Maria Panten dat deze winkelnering aan hun vijf met name genoemde dochters toebehoort en dat zij er part noch deel aan hebben. Verg. De Vries, *Biografische aantekeningen*, 74.

117 Na de dood van zijn vrouw Maria Panten (23-1-1662 begraven van de Nieuwstraat in de Nieuwe Kerk, DTB 1055, 133v) betaalt niet meer Savry, maar mr. Jacob van Locer [= Loker]

honderdste penning, blijkt hij daar als hoogbejaarde nog steeds te wonen, kennelijk samen met enige dochters, want het kohier maakt nog melding van de linnenwinkel.¹¹⁸ Als schoonzusje van Jacob Savry moet Sara van Bijler de gezusters Savry van jongs af aan goed hebben gekend. Bovendien had zij later zelf ook een stoffenwinkel en waren zij allen lidmaat van de Waterlandse gemeente Bij de Toren. Door deze achtergrond kan haar huwelijk met Benjamin Laanbeek zeer wel de basis hebben gelegd voor het contact tussen Zwicker en Jacob Colvenier, zijn nieuwe huisheer in de Nieuwstraat.

Zwickers sterfhuus in de Nieuwstraat

Daniel Zwicker is op 10 november 1678 om 7 uur 's ochtends overleden en drie dagen later op het Noorderkerkhof ter aarde besteld.¹¹⁹ Zijn begraafinschrijving noemt als adres de Nieuwstraat zonder bijzonderheden te geven over het sterfhuus zelf. De Nieuwstraat is een smal en kort straatje tussen de Nieuwendijk en Nieuwezijds Voorburgwal, die nu de Nieuwe Nieuwstraat heet.¹²⁰

Op de schoutsrol van medio 1662 werd Zwickers woning gelocaliseerd 'aan de linkerkant van de Nieuwstraat'. Deze plaatsbepaling laat echter de vraag open of de Nieuwendijk dan wel de Voorburgwal als aanlooproute is gekozen. De aanwijzing 'tot menisten op een aftercamer naast een barbier' brengt ons ook niet veel verder. Mr. Jacob van Loker, een lidmaat van de doopsgezinde gemeente Bij 't Lam, die zowel barbier als chirurgijn wordt genoemd, woonde al bij zijn ondertrouw in 1660 in de Nieuwstraat. Zoals we eerder zagen, betaalde hij over 1663-1664 als gemachtigde c.q. huurder de verponding voor de eigenaar van het huis, waarvan voordien Salomon Savry de gemachtigde was. Aangenomen dat Van Lo-

voor 1663-64 als gemachtigde van de eigenaar de 8ste penning (Verpondingskohier nr. 276, fol. 35v). Vermoedelijk is Savry per 1-5-1662 verhuisd naar de Nieuwendijk bij de Oudebrugsteeg in de Rode Hoed, zie het slot van noot 111. Voor het uitgeversadres in 1653 zie W. Heijting, 'Hendrik Beets (1625?-1708), publisher of the German adherents of Jacob Böhme in Amsterdam', *Quaerendo* 3 (1973) 261-262.

118 Kohier 1674, wijk 18 (= Nieuwendijk ten noorden van de Oudebrugsteeg en de Kolksteeg), fol. 169: Salomon Savry, linnenwinkel (aanslag nihil). Van zijn dochters waren intussen Abigaël in 1669 en Susanna in 1670 getrouwd (verg. De Vries, *Biografische aantekeningen*, 74-75).

119 Voor de overlijdensdatum zie Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 115. De begraafinschrijving in DTB 1079, 111v. Zelfs deze gegevens zoekt men vergeefs in Bietenholz, *Zwicker*, verg. aldaar 53: 'Nothing is known about his death'.

120 Niet te verwarren (zoals gedaan wordt door Bietenholz, *Zwicker*, 33) met de Oude Nieuwstraat (tussen Lijnbaansteeg en Korte Korsjespoortsteeg), vanwaar 15-10-1669 Adriaan Koerbagh werd begraven. Zie de gereproduceerde begrafenisinschrijving in P.H. van Moerkerken, 'Adriaan Koerbagh, een strijder voor het vrije denken', *De Vrije Bladen* 19 (1948), schrift 2 (februari) 77. Verg. Meinsma, *Spinoza*, 318-9.

ker reeds in 1662 onderhuurder bij Savry was en zelfs een eigen uithangbord als barbier mocht gebruiken, dan nòg blijft het gissen of er mennisten woonden in één der buurhuizen waar Zwicker op een achterkamer zou hebben gezeten. Ook betreffende de locatie van het huis van de bekende Waterlands-doopsgezinde schilder Abraham van den Tempel, die in 1662 in de Nieuwstraat woonde, tasten we in het duister.¹²¹

Met Zwickers sterfhuus hopen we meer geluk te hebben. Een duidelijk houvast biedt de doopsgezinde Colvenier, zijn reeds eerder genoemde huisheer, die op Zwickers nalatenschap nog een jaar huur te vorderen had. Jacob Colvenier (1602/3-1692) was een Amsterdamse koopman, die in 1651 door zijn tweede huwelijk met Levijntje Sybrandts Cardinael (1610-1691) de zwager werd van Jan Hendriksz Glazemaker, de bekende doopsgezinde vertaler van het werk van Descartes en Spinoza.¹²² Levijntje zelf was sinds 1646 de kinderloze weduwe van de kunstliefhebber Jan Pietersz Bruyningh, die in de Nieuwstraat woonde op het huidige nr. 22, waar hij bij zijn dood een indrukwekkende schilderijencollectie met enkele Rembrandts naliet.¹²³ Na Levijntjes huwelijk met Colvenier werd in het Verpondingskohier, waarvan de aanslagen over de jaren 1665 tot en met 1679 niet zijn overgeleverd, vanaf 1653 de eigendom van Nieuwstraat nr. 22, dat eerst op naam van Levijntje als de weduwe Bruyningh stond, op zijn eigen naam gezet.¹²⁴ Intussen had Colvenier de koophandel vaarwel gezegd en treffen we hem in 1671 in de Nieuwstraat als azijnmaker aan.¹²⁵ Het vreemde is nu dat hij in 1674

121 PA 1120, nr. 124, fol. 11, december 1662: met mondelinge attestatie van Leiden samen met zijn vrouw als lidmaat ingeschreven.

122 Ondertrouw pui 27-5-1651 (DTB 681, 94). Colvenier noemt zich grograinier (koopman in grofgrein). Voor grofgrein naar het Franse grosgrain gespeld als grograin zie WNT, VI, 906. Glazemaker was getrouwd met Levijntjes zuster Catalijntje. Verg. C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam, 1954), 87-88, en vooral haar afzonderlijke studie over Glazemaker in C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de republiek der letteren. Elf studiën op het gebied der ideeëngeschiedenis van de Gouden Eeuw* ('s-Gravenhage, 1967), 213-214 en 221. Voor Glazemaker als vertaler zie M. Keyser (ed.), *Glazemaker 1682-1982. Catalogus bij een tentoonstelling over de vertaler Jan Hendriksz Glazemaker in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam* (Amsterdam, 1982). Verg. Bietenholz, *Zwicker*, 275: '... Zwicker's religion was as rational as that of Descartes or Spinoza'.

123 S.A.C. Dudok van Heel, 'Doopsgezinden en schilderkunst in de 17e eeuw – Leerlingen, opdrachtgevers en verzamelaars van Rembrandt', *DB* 6 (1980) 112, 117-119. Verg. I.H. van Eeghen, 'Drie portretten van Rembrandt (Bruyningh, Cater, Moutmaker), Vondel en Blaeu', *JA* 69 (1977) 66-67, en W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamsche archiefvondsten* (Amsterdam, 1942), 161-162.

124 In 1653 betaalde Colvenier de 8e penning over 1650-52 als gemachtigde van de weduwe Bruyningh en sinds 1656 als eigenaar voor de jaren 1653-55 en verder (Verpondingskohier, nr. 274, fol. 43 en nrs. 275-276, fol. 35).

125 NA 2972, 979, not. J. de Vos, attestatie d.d. 15-1-1672, waarin Johannes Marmer, schoolmeester, 25 jaar en Annetje Wempem, jongedochter, 18 jaar, beiden wonend in de Nieuwstraat, ten behoeve van Levijntje Sybrandts Cardinael, huisvrouw van Jacob Colvenier, azijnmaker,

als huiseigenaar de aanslag van de tweehonderdste penning had moeten krijgen, maar in het desbetreffende Kohier niet voorkomt, terwijl in het na 1680 weer bewaard gebleven Verpondingskohier van de achtste penning een zekere Hendrik Teyler als eigenaar van Nieuwstraat nr. 22 geregistreerd staat.¹²⁶ Colvenier moet dus reeds vóór 1674 de eigendom hebben verloren. Inderdaad blijkt Colveniers huis wegens niet betaalde schulden begin 1672 bij executie te zijn verkocht en voor f5211 eigendom te zijn geworden van de voornoemde Teyler, een doopsgezind koopman op de Keizersgracht.¹²⁷ Hiermee zijn we weer terug bij af, want het was niet Teyler, maar Colvenier die Zwickers huur kwam innen. Maar deze executieverkoop biedt nog een andere verrassing: in de geciteerde transportakte vinden we ook De Vijf Saaijen terug, Zwickers voorlaatste woning in de Nieuwstraat, vanwaaruit op 14 juli 1671 zijn vrouw Catharina werd begraven. Nu de locatie van Colveniers verkochte huis op nr. 22 wordt omschreven als 'naest daer [=waarnaast] de 5 Couleurde Saijen uithangen', moet De Vijf Saaijen zelf worden gelocaliseerd als het buurhuis aan de westzijde op nr. 24, omdat op nr. 20, het buurhuis aan de oostzijde, zoals hierna zal blijken De Drie Ossehoofden uithingen. De identiteit van de erfgenamen van Aeltje Cornelis, de eigenaren van Zwickers voorlaatste woning op nr. 24, bleef helaas een raadsel.

Maar tenslotte brengt Colvenier ons toch op het spoor van Zwickers sterfhuus, wanneer we het ouderlijk huis van zijn vrouw, Levijntje Cardinael, op nr. 20 van de Nieuwstraat in ogenschouw nemen. Hier, waar De Drie Vergulde Ossehoofden uithingen, had haar vader, de doopsgezinde Sybrandt Hansz Cardinael (1578-1647), een bekende rekenschool gehouden, die door zijn weduwe, Levijntje Panten, tot haar dood in 1664 nog is voortgezet.¹²⁸ Van haar vijf dochters had de we-

mede wonend in de Nieuwstraat, getuigen hoe Geesje Jans, dienstmaagd van Levijntje Cardinael, eerst ontkende, maar enkele dagen later toch toegaf het geld voor de azijn die zij bij klanten thuis had bezorgd, ontvangen te hebben.

126 Verpondingskohier, nrs. 277-278, fol. 236v.

127 RA 2123 (minuutregister executiekwijtscheldingen), fol. 118v, d.d. 1-2-1672: huis en erf 'in de Nieuwestraet aen de noordzijde, naest daer de 5 Couleurde Saijen uijthangen, belent [met] d' Erffgenamen van Aeltje Cornelis aen de westzijde, ende d' Erffgenamen van Mr. Sybrandt Hansz aen d'oostzijde, streckende voor van de straet tot achter aen 't steegje genaemt 't Spanjaerspoortje, alwaer dit huys mede sijn uijtgang is hebbende.' Omdat Colvenier het huis nog vanaf mei 1672 voor een jaar voor f300 aan een derde had verhuurd, werd de koper verplicht de huur gestand te doen. De huurder mocht de winkel in het voorhuis en de kachel op de voorkamer meenemen.

128 *NNBW*, VIII, 254 en H.F. Wijnman, 'De Amsterdamsche rekenmeester Sybrandt Hansz Cardinael', *Het Boek* 33 (1933/4) 82. De weduwe, Levijntje Panten, werd 24-5-1664 van de Nieuwstraat begraven in de O.Z. Kapel (DTB 1063, 64). Wijnman situeerde het huis incorrect op nr. 34, de westhoek van de Suikerbakkerssteeg. Verg. voor de localisering als het zevende huis ten oosten van de Suikerbakkerssteeg, het huidige nr. 20, ook Van Eeghen, 'Drie portretten van Rembrandt', 66.

duwe er vier, namelijk Levijntje, Ytje, Tanneke en Catalijntje, benoemd tot gezamenlijke erfgenamen en haar schoonzoons Jacob Colvenier en Jan Hendriksz Glazemaker tot uitvoerders van haar testament en regenten over het legaat aan haar vijfde dochter Siebeltje.¹²⁹ Pas in 1671 werd de inventaris van haar nalatenschap opgemaakt. Hiertoe behoren het voornoemde huis De Drie Ossehoofden en behalve diverse schulden ten laste van de boedel ook enkele geldvorderingen ten bate ervan, waaronder f300 die het echtpaar Colvenier over een jaar huishuur schuldig was!¹³⁰ We kunnen er dus nu van uitgaan dat de Colveniers dit huis op nr. 20, waaruit Jacob in 1691 en Levijntje in 1692 zonder kinderen na te laten ten grave zijn gedragen, reeds in 1670 als huurders hebben bewoond.¹³¹ Levijntje is nooit eigenaresse geworden, zelfs niet van een deel van het huis. Bij de afwikkeling in 1672 van haar moeders nalatenschap werd haar man f1050 uitgekeerd en indemniteit beloofd voor alle schulden die nog ten laste van de boedel waren. De rest werd inclusief het huis toebedeeld aan drie zusters, namelijk Ytje, getrouwd met Zacharias Rosijn, Tanneke, getrouwd met Isaak van Vreede, en Catalijntje, getrouwd met Jan Hendriksz Glazemaker, waarna de eigendom van het huis, in steeds kleinere parten versnipperd, tot ver na 1700 in deze drie families is gebleven.¹³² Doordat Levijntjes zwagers op hun bestaande adressen bleven wonen, is Colvenier als hoofdhuurder tevens de feitelijke huisheer van De Drie Ossehoofden geweest. Kennelijk heeft Zwicker dus als onderhuurder van Colvenier een deel van dit grote huis bewoond, wat verklaart dat zijn jaarhuur slechts f98 bedroeg. De verhuizing van De Vijf Saaijen op nr. 24 naar De Drie Ossehoofden

129 NA 2659, not. C. Hogeboom, testament d.d. 26-7-1662. Omdat zij haar dochter Siebeltje (Sibilla), getrouwd met Hendrik Hendriksz ten Cate, meer dan eens grote geldsommen had verstrekt, intussen meer dan haar erfportie zou kunnen bedragen, bedacht zij haar met een aan voorwaarden gebonden legaat van f1000. Sibilla ging akkoord, waarvan akte in de marge d.d. 5-1-1665. Dit testament niet in Thijssen-Schoute, *Republiek der letteren*, 222.

130 NA 3666, 190, not. A. van den Ende, inventaris d.d. 2-6-1671. Ook het Verpondingskohier stelde de huurwaarde van dit pand op f300 (Verpondingskohier, nr. 276, fol. 35).

131 Begraven O.Z. Kapel 2-10-1691 Levijntje Cardinael van de Nieuwstraat (DTB 1064, 77). Begraven O.Z. Kapel 2-2-1692 Jacob Colvenier van De Drie Ossehoofden in de Nieuwstraat (DTB 1064, 79).

132 NA 3667, 35v, not. A. van den Ende, scheiding en deling d.d. 19/20-1-1672. Tot 1700 was de 8e penning ten laste van [de erven van] de weduwe Cardinael (Verpondingskohier, nr. 279, fol. 236v), na 1717 (het Verpondingskohier over 1700-1717 is niet bewaard) van Sibilla Glazemaker, de in 1699 overleden dochter van Jan Hendriksz Glazemaker, zodat weer de erven zijn bedoeld (Verpondingskohier, nr. 280, fol. 236). Tot 1685 bezat zij 3/9, tot 1686 7/18, daarna 4/9 part in dit huis, maar zij heeft als ongehuwde vrouw gewoond in het huis van haar vader op de Brouwersgracht. Verg. Thijssen-Schoute, *Republiek der letteren*, 222 en 224. Het enige andere familielid dat in De Drie Ossehoofden heeft gewoond, was Levijntjes zuster Sibilla Cardinael, die vanuit dit huis als weduwe van Hendrik ten Cate is begraven (OZ Kapel 11-3-1681, DTB 1064, 41).

op nr. 20, die hiermee de meest waarschijnlijke gang van zaken is geworden, kan al op 1 november 1671 hebben plaatsgehad.

Zwicker opnieuw de schrik van de kerkenraad

Op 9 mei 1675 werd de gereformeerde kerkenraad gealarmeerd door het gerucht dat Zwicker 'publiekelijk door disputen en in heimelijke conventikels zijn grove sociniaanse dwalingen zoekt voort te planten.' Op 16 mei beloofde de schoolmeester-ziekentrooster Johannes van Kuijck, die daar aanwezig was geweest, hierover rapport te zullen uitbrengen. Intussen hoorden de broeders van het kwartier waar Zwicker woonde, dat zijn burens in de Nieuwstraat weinig gemerkt hadden van de bezoekers van zijn college, omdat die het huis altijd aan de achterkant via het Spanjaardspoortje verlieten.¹³³ De onrust was ontstaan, nadat de 30-jarige Van Kuijck, die als ziekentrooster de laagste functie in de gereformeerde kerk bekleedde, Zwicker op het college met succes tot een publiek debat had uitgedaagd. Het eerste debat had plaats op donderdag 28 februari 1675 op de Leidsegracht, tegenover het achtererf van de Schermerschool. Zwicker verdedigde daar zijn stelling dat de triniteitsleer een verdoemelijk dogma is, dat onvermijdelijk ten verderve voert, al zou men nog zo'n vroom leven leiden. De strijd bleef kennelijk onbeslist, want daarna werden nog schriftelijk standpunten uitgewisseld.

Op 9 april 1675 schreef Zwicker dat de tekst van Joh. 17 vers 3 aantoonde dat alleen God de Vader de waarachtige God is, met uitsluiting van de Zoon en de Heilige Geest. Van Kuijck schreef op 4 mei terug, waarna Zwicker hem in zijn brief van 16 mei uitdaagde tot een tweede debat. Dat werd woensdag 22 mei voor 80 à 100 toehoorders gehouden op de Nieuwezijds Achterburgwal, tegenover de Rosmarijnsteeg. Het ging er hard aan toe, waarbij Van Kuijck en zijn trawanten Zwicker niet meer lieten uitpraten. Op de gereformeerde kerkenraadsvergadering van 30 mei vertelde Van Kuijck tenslotte alles wat er sinds februari tussen hem en Zwicker was voorgevallen. Hij wist ook dat Zwicker doorgaans viermaal per week colleges hield en bij één ervan doopsgezinde leraren aanwezig waren geweest. Als klap op de vuurpijl overlegde hij de brief van 9 april met Zwickers 'exorbitante stoutigheden', waarna diens lot snel was bezegeld.

Op instigatie van de diep geschokte kerkenraad ontboden de burgemeesters Zwicker op het stadhuis en bedreigden hem nadrukkelijk met een zware straf als

¹³³ Notulen gereformeerde kerkenraad in GAA, Particulier Archief nr. 376, hierna PA 376), nr. 13, p. 91, d.d. 9-5-1675 (Zwickers conventikels in de Nieuwstraat) en 16-5-1675 (Spanjaardspoortje als achteruitgang). Zoals gebruikelijk was het ziekentroosterschap voor Van Kuijck, die eigenlijk schoolmeester was (zie ondertrouw DTB 488, 299, d.d. 26-3-1666), een nevenfunctie.

DANIEL ZWICKER'S gecensureerde en uyt het Latijn vertaelde
Vrede-schrift der Vrede-schriften,

Of

Drie dubbelde Regelmaet

Des Vereenigers der hedendaeghsche Christenen, de gefonde reden van alle Menschen, de H. Schriftuere, en de Overleveringen.

In een bysonder seer opsietende / en van der Apostelen tijdt aen verschendentlyck bestrijt-rendt Theologisch exempel / soo booz oogen gest elt / dat / indien men na der selve grondelijcke en onseylbare besuyten te werck ga / alle strydgigheden / al-hoe-wel noch soo zwaer zijnde / geluckigh / hojtelijck / en sonder roere of eenige beroepingh van Synoden / souden gebornist / de tot nu toe verlooren of onbekende waerheyt wederom verkeegen; en alle / selfs de hartmechighste tegenpartijen / neffens de ketterische Synoden / geoordeelt / overwonnen / en overtuigt kommen worden.

Alles

Dolgens den wensch en meyningh van enige hedendaeghsche Mannen / die de waerheyt en algemeene vrede verninnen / dewelcke door veel onderbinding geleert zijnde / in haer Vrede-schriften met recht hebben vernamt / dat geen secte onder de Christenen anders / als door bemiddelende of tusschen komende hulpe van alle andere / en door vredeinde bystaet / han in de waerheyt volmaecht of volkomen gemaectt worden.

Matth. 5, 9.

Saligh zijn de Vredemakers: want sy sullen Godes Sonen genoemt worden.

Rom. 12, 18.

Soo veel in u is, met alle menschen in vrede levende.

Rom. 14, 19.

Laet ons dan die dingen soecken, die tot de vrede en onderlinge sieting dienen.

Rom. 2, 8.

Een twistgierigen, en die der waerheyt wel ongehoorsaem, maer der ongerechtigheyt gehoorsaem zijn, (al) toorn en gramschap (overkomen.)

Jac. 3, 14. 15. 16.

Hebt ghy bitteren nijdt en tweedracht in u herte, soo en roemt niet, en weest niet leugenaachtigh tegens de waerheyt. (Want) dat is niet die wijsheyt die van boven afdaelt, maer sy is aerdsch, dieclijck, duyvelsch. Want al waer nijdt en twist is, daer is een ongerust leven, en al boos werck.

Gedrukt in 't Jaer ons Heeren, 1678.

Afb. 3 Titelpagina van *Vrede-schrift der Vrede-schriften* (1678), de vertaling van Zwickers *Irenicum Irenicorum* door Adriaan Swartepaard. (UBA-coll. Dg. Bib.: O 65-94). Foto: UB Amsterdam.

hij zijn dwalingen mondeling of schriftelijk bleef verspreiden.¹³⁴ Dit moet Zwicker alle moed hebben ontnomen, want pas na zijn dood duikt zijn naam weer op in de notulen. In 1679 ontdekte de kerkenraad door een advertentie die Adriaan Swartepaard had geplaatst, dat in 1678 onder meer diens vertaling van het beruchte *Irenicum Irenicorum* was verschenen.¹³⁵

Maar steen des aanstoots van de geadverteerde werken was vooral *Drie Brieven*, dat Zwickers dispuut met Van Kuijck over Joh. 17 vers 3 uit 1675 bevat.¹³⁶ Onmiddellijk werd actie ondernomen om de burgemeesters aan hun dreigement te herinneren. In tegenstelling tot 1662 kon de kerkenraad ditmaal tevreden zijn; de betrokken boekverkoper, de doopsgezinde Pieter Arentsz, werd veroordeeld tot duizend gulden boete.¹³⁷

Zwickers geestverwanten

De lutherse predikant Friedrich Breckling veroordeelde in 1661 in één adem quakers, collegianten, socinianen, Zwicker- en Felgenhauer-adepten, die hij domweg slachtoffers van de Antichrist noemde.¹³⁸ Zwicker zelf ging evenmin zachtzinnig met tegenstanders om. In 1660 choqueeerde hij bijvoorbeeld zijn lezers door de wijze waarop hij in zijn *Sichtbare Kercke Christi* de opvattingen van Galenus Abrahamsz bestreed. In 1667 sprak Adam Francke in diens eerder genoemde brief nòg schande van het register achterin het boek, waarin Galenus, volgens Francke 'een man die vanwege zijn rechtschapenheid zijn gelijke niet

134 PA 376, nr. 13, p. 92, d.d. 30-5-1675 (relaas Van Kuijck) en p. 99, d.d. 27-6-1675 (verbod burgemeesters).

135 *Oprechte Haerlemsche Courant* (hierna: *OHC*) 21-2-1679: 'Daer wort tot Amsterdam in de Beurs-stract, in de drie Rapen, door Adriaen Swartepaert uygegeven dese drierley Quarto Boecken, voor een civile Prijs; het eerste is geïntituleert: *Daniel Zwickers gecensureerde Vrede-schrift der Vrede-schriften*, ... , 't tweede wort genaemt: *De openbaringe van 't ware algemeen Geloof*, ... ; 't derde zijn *3 Disputatien over Johannes 17 vs. 3*'.

136 PA 376, nr. 14, p. 83 d.d. 23-2-1679, p. 89 d.d. 16-3-1679 en p. 90 d.d. 23-3-1679. Voor *Drie Brieven* zie Bietenholz, *Zwicker*, 42-43, 179-180 en bibliografie nr. 27. Voor de twee vertalingen uit 1678 zie bibliografie nrs. 9.1-10.1.

137 RA 151 (schoutsrol), d.d. 11-7-1679, en PA 376, nr. 14, p. 108, d.d. 12-7-1679. Verg. P. Visser, *Godtslasterlijck ende Perniceus. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (inaugurele rede, Amsterdam, 1996), 19, noot 77.

138 F. Breckling, *Proeve der hedensdaeghs alsoo ghenoomde quakers, collegianten, socinianen, zwickersche, felgenhouwersche ende aller andere gheesten: of deselve uyt Godt zijn ofte niet* (Amsterdam, Zacharias Webber, 1661). Verg. Duitse vertaling: *Prüfung der heutigen Quacker [...]* (s.l., 1665). Voor Breckling zie *BLNP* IV, 51-55. Met dank aan Adriaan Plak voor de microfilm uit Halle, Hauptbibliothek der Franckeschen Stiftungen.

kent', onder meer werd beschuldigd van onchristelijkheid, onoprechtheid, laster, verdraaiingen, onbeschaamdheid, arrogantie en hypocrisie. Volgens Francke was dit, naast de kwestie over de nalatenschap van Voss, een reden te meer, waarom Zwicker bij zeer velen uit de gratie was gevallen.

De met Breckling bevriende Comenius verzekerde in 1662 de Deense reiziger Ole Borch dat Zwickers invloed zich tot een groot publiek uitstreckte.¹³⁹ Zwicker zelf, in reactie op een aanval van de Antwerpse jezuïet Cornelius Hazart, be-roemde zich erop dat hieronder mensen van naam waren, die niet openlijk voor hun sympathie uitkwamen:

... indien ick oock anderer luijden oordeel ... tegens u gebruijcken wilde, soo zou het mij niet ontbreken aen mannen die u in geleertheit en vroomigheijt geensins wijcken, dewelcke, alhoewel sij noch onder de haere willen onbekent blijven, soo houden sij nochtans in haere aan mij geschrevene brieven, die ick noch bij der handt heb, mij niet alleen veel geleerder te zijn als u en uwes gelijcken, maer noemen mij oock een Grooten Man en een Licht etc. en houden haer seer geluckig datse ... mij noch als een leeraer konnen gebruijcken.¹⁴⁰

Zolang geen andere briefwisseling van Zwicker gevonden wordt dan de reeds genoemde met de Hutterse Broeders en met Johannes van Kuijck, lijkt dit verdacht veel op grootspraak. Niettemin zullen we uit de verstrengeling van de hierna te bespreken relaties kunnen concluderen dat er, zoals Hylkema reeds veronderstelde, zoiets bestond als: 'een kring van aanhangers, ... bij Mennisten en Collegianten, min of meer nauw aaneengesloten'.¹⁴¹ Om te beginnen blijkt uit de relaties die Benjamin Laanbeek en zijn vrouw onderhielden, dat beiden geestverwanten van Zwicker zijn geweest. Bij hun ondertrouw was Jacob Jansen Voogd getuige. Na het overlijden van haar man benoemde Sara van Bijler tot haar universele erfgenamen Jacob Jansen Voogd, Adriaan Swartepaard en Jacob Brouwer, 'haar goede bekenden'.¹⁴² Alledrie waren evenals Sara van Bijler lidma-

139 Zie H.D. Schepelern (ed.), *Olai Borrichii Itinerarium 1660-1665. The Journal of the Danish Polyhistor Ole Borch*. 4 dln. (Kopenhagen, 1983) II, 70-71: aantekening d.d. 1-3-1662, waarin Comenius het gesprek op Zwicker, die volgens hem in Amsterdam als medicus leefde, en diens versie van het socinianisme brengt: 'Addidit Comenius Svichartum, qui Medicinæ Doctor Amstelodami vivit, Socinianum natum esse parentib[us] Lutheranis, sed defecisse, hinc Dantis-co pulsum, jam turbas Amstelodami moliri [mijn cursivering, R.C.L.], illum habere hoc præ reliquis Socinianis eximium, quod ex patrib[us] etiam sua dogmata stabilire instituit, quanquam falso alleget Patres.' Meer over Comenius contra Zwicker en het socinianisme in I, 185 en II, 107-108.

140 D. Zwicker, *Het II. Deel van de Revelatie des Duyvel-diensts onder de Christenen, Of een Send-Brief aen Cornelius Hazart, Jesuyt* (Amsterdam, 1675), 3. Datering 7-6-1674 aldaar op p. 30.

141 Hylkema, *Reformateurs* II, 313, noot 540.

142 NA 2007, 183-184, not. J. van Loosdrecht, d.d. 21-5-1680. Verg. noot 96.

ten van de gemeente Bij 't Lam en de Toren, maar waren daarnaast ook actief als collegiant. Voogd nam in 1671/2 tezamen met Johannes Becius en Martinus Ruarus deel aan de reeds eerder genoemde colleges van Zwicker. In 1675 wordt hij door Van Kuijck zelfs Zwickers vriend en helper genoemd.¹⁴³

Nadat in 1675 het collegiantenweeshuis was opgericht, stichtte Voogd daarin een eigen college, waar Jacob Brouwer (1648/9-1696) tot zijn trouwste vrienden behoorde.¹⁴⁴ Swartepaard, die nog uitvoerig aan de orde komt, was Zwickers bekendste medewerker. Nu Voogd en Brouwer in één adem met Swartepaard goede bekenden worden genoemd door een nicht van Zwicker, die hen zelfs tot universele erfgenamen benoemt, dringt zich de gedachte op dat Voogds collegevrienden aanhangers van Zwicker zelf zijn geweest. Dit wordt bevestigd als hierna blijkt wie de vrienden waren van de twee belangrijkste Zwicker-adepten, Becius en Swartepaard.

Vrienden van Johannes Becius

In 1683 trokken sociniaanse vergaderingen weer eens de aandacht van de gereformeerde kerkenraad. Nu werd op de Keizersgracht tegenover de schouwburg (het collegiantenweeshuis!) tegen de goddelijkheid van Christus gedisputeerd. Omdat de ziekentrooster Van Kuijck deze vergaderingen, die honderden mensen trokken, met zijn oppositie bleef bestoken, begon zelfs de magistraat zich enige zorgen te maken. Voor Becius, die uit angst ontdekt te worden de colleges zelf meed, was dit de aanleiding om zich met een pamflet in de strijd te mengen, waarmee hij naar zijn zeggen Van Kuijck in 1683 definitief de mond heeft gesnoerd.¹⁴⁵

Gedurende de tijd dat Becius in Amsterdam verbleef, van 1668 (verbannen uit Middelburg en gevlucht uit Rotterdam) tot 1678 (zijn vlucht uit Amsterdam) en vervolgens van eind 1682 tot zijn dood in 1690, vond hij meestal onderdak bij sociniaans gezinde collegianten. Aanvankelijk woonde hij nog blijkens de adressering van een brief van Christophorus Sandius, vermoedelijk van begin 1669, in de Handboogstraat 'naast de Luthersche kerk bij een boekdrukker'.¹⁴⁶ Maar toen hij

143 Van Kuijck d.d. 4-5-1675 aan Zwicker, gepubliceerd in Zwicker, *Drie Brieven*, 11. Verg. noot 136.

144 Lambour, 'Voogd', 74-90 (zie 83 voor Brouwer).

145 PA 376, nr. 14, p. 342, d.d. 31-12-1682 (Becius in de stadesignaleerd); nr. 15, p. 1, d.d. 4/11-3-1683 (sociniaanse vergadering; agendapunt met Van Kuijck), p. 2, d.d. 18-3 (pressie op de magistraat over de disputationen en Becius), p. 3, d.d. 1-4 (sociniaans boek van Becius), p. 5, d.d. 8-4, en p. 7, d.d. 29-4 (burgemeesters beloven actie tegen het boek van Becius). Zie ook Becius in de voorrede van *Dubia et nodi of twijfelingen en swarigheden door J.B. voorgesteld aan Joannes van Kuijck* (Amsterdam, 1683) en speciaal van *Twijfelingen en swarigheden over de dry-eenigheyt, voorgesteld aen J.v.K. T'zamen met de oplossingen en ontknoopinghen der selve door Jacobus Oldenborg*. [...] *Waer bij komt beproeving en wederlegging van de oplossingen* (s.l., 1686).

146 Sandius' ongedateerde brief (Amsterdam UB: Ms. Bc 156) is geheel gewijd aan het in

in augustus 1669 toetrad tot de remonstrantse gemeente, verklaarde hij te wonen ten huize van Jacob Otto van Halmael in de Warmoesstraat, hoek Pijlsteeg, in het huis Munster.¹⁴⁷

Deze Van Halmael (Wezel 1619-1676 Amsterdam) was reeds op jeugdige leeftijd leraar der doopsgezinden te Middelburg geweest en werd later wel eens als gastprediker te Beverwijk gevraagd. Onder de Amsterdamse collegianten speelde hij zo'n spraakmakende rol dat zijn medestanders Halmalisten werden genoemd.¹⁴⁸ Blijkens de handtekening van Becius als getuige onder het testament dat Van Halmael bij zich thuis liet opmaken, verbleef hij hier tot de dood van zijn gastheer in 1676. Sindsdien hebben bekende vrienden van Voogd zich over hem ontfermd. Toen de Amsterdamse Officier Becius in 1678 wilde vervolgen wegens de publicatie van zijn *Institutio Christiana*, hield hij zich vóór zijn vlucht uit de stad nog schuil bij de doopsgezinde Jan Leers en na zijn terugkeer in de stad bij de sociniaan Jan Waterpas, bij wie hij in 1690 is overleden.¹⁴⁹

Hun plaats in het sociniaanse netwerk wordt op treffende wijze bevestigd door Sara van Bijler, die in 1691 Leers tot universeel erfgenaam benoemde en bij diens vooroverlijden Waterpas.¹⁵⁰ In 1698 tenslotte benoemde Jan Leers tot testamentaire voogden over zijn minderjarige kinderen Jan Waterpas, tezamen met Adam van Lintz (Lübeck 1635-1705 Amsterdam).¹⁵¹ Terwijl Van Lintz door collegianten

1668 verschenen *Apologia modesta et christiana* van Becius. Sandius woonde in Amsterdam van 1669-1671 en van 1675-1680, zie *BLNP* IV, 379. Zijn adres beschrijft Sandius hier als: Amsterdam, N.Z. Armsteeg in De Harlinger Kerk. Voor dit pension, waar in 1680 de beruchte polygamist Lyserus woonde, zie I.H. van Eeghen, 'De "uitgever" Henricus Cunrath of Künraht van de polygamist Lyserus en van de filosoof Spinoza', *MA* 50 (1963) 74 en 80.

147 'Johannes Beetius, Dr. medicinae, van Seelandt' als communicant in de rem. kerk (PA 612, nr. 302, d.d. 29-8-1669), verbeterd tot 'Becius' in lidmatenboek (PA 612, nr. 295, p. 121, d.d. 30-8-1669). Verg. 'Besius' als inwoner bij J.O. van Halmael in een, vermoedelijk eind 1671, per wijk opgemaakte lidmatenlijst van de gemeente Bij 't Lam en de Toren (PA 1120, nr. 217, o.a. een serie van 17 bladen, gemerkt A t/m R: hiervan lijst D, kol. 2).

148 Leraar te Middelburg van 1643-54 (PA 752, nr. 48). Voor hem als collegiant zie *Lammenkrijgh* uit 1663 en *Ooghwater* uit 1664 (Knuttel nrs. 8818 en 8988) en zijn reactie samen met Michiel Comans op *Ooghwater* (Amsterdam UB: O 65-531). Mutueel testament Jacob Otto van Halmael en Maria de Neufville in NA 1976, 64v, not. J. van Loosdrecht, d.d. 23-6-1676. Van Halmael werd 29-6-1676 in de Oude Kerk begraven (DTB 1047, 233).

149 Lambour, 'Voogd', 83-84. Voor Becius zie verder *BLNP* IV, 26-28.

150 NA 5708A, not. Nic. van Loosdrecht, testament d.d. 11-4-1691. Zij woonde toen vooraan in de Anjeliërsstraat, vanwaar zij 21-8-1691 op het Karthuizerkerkhof is begraven (DTB 1166, 59).

151 NA 4606A, 252, not. J. Backer, testament d.d. 12-8-1698. Verg. Lambour, 'Voogd', 84. Van Lintz werd 30-8-1690 lidmaat van de remonstrantse kerk (PA 612, nr. 295, p. 15). Zijn portret (olieverf op papier, 34,5 x 26,5 cm), toegeschreven aan Arnold Boonen, bevindt zich in Teylers Museum Haarlem (inv. nr. PP 784, zie M. Plomp, 'De portretten uit het stamboek voor Joanna Koerten (1650-1715)', in: H. Blasse-Hegeman e.a., ed. *Nederlandse portretten, bijdragen over de por-*

als dichter werd geëerd, kende het grote publiek hem als schrijf- en rekenmeester, die een school hield aan de zuidzijde van de Nieuwstraat. Vermoedelijk was hij daar al in 1660 gevestigd, maar stellig is dat sinds 1674 het geval.¹⁵² Zwicker moet zijn buurman en geestverwant Van Lintz persoonlijk hebben gekend, want blijkens de inventaris van zijn boeken bezat hij een nog onbekende uitgave van diens *Brosheyd van 't menschelijck leven*, een bundel stichtelijke rijmen, die tweemaal is herdrukt als bijvoegsel bij de sociniaanse tractatenbundel *Waare Weg ter Zaaligheyd* (Amsterdam, 1673 en 1678)¹⁵³ en voor de derde maal als bijvoegsel bij *De Sporen der Deugden en Bredels der Zonden* (Amsterdam, 1703) van Andreas Wisowatius.

Vrienden van Adriaan Swartepaard

Evenals bij Becius is er met het sterfhuis van Adriaan Swartepaard iets bijzonders aan de hand. Hij werd op 28 december 1691 begraven vanaf de Nieuwendijk op de hoek van het Hol.¹⁵⁴ Vermoedelijk was dit niet zijn eigen adres, maar is hij overleden ten huize van Jacob Brouwer. Deze kousenkoopman kennen we reeds als collegevriend van Voogd en uit het eerste testament van Sara van Bijler als universeel erfgenaam, tezamen met Voogd en Swartepaard zelf. Hoe nauw Brouwer ook aan de eerder genoemde Waterpas was gelieerd, blijkt uit het tweede huwelijk van Waterpas met Catharina de Kraan, een tante van Brouwers tweede vrouw Maria de Kraan.¹⁵⁵ Het adres dat Brouwer zelf opgeeft bij de begrafenis van zijn eerste vrouw in 1691 en bij de ondertrouw met zijn tweede vrouw in 1692, luidt kortweg 'Nieuwendijk'.¹⁵⁶ Dat dit op de hoek van het Hol geweest moet zijn, blijkt

trekunst in de Nederlanden uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw ('s-Gravenhage, 1990), 331, afb. 5. Een bijbehorend lofdicht eert zijn 'geestig dicht, heerlijk konstschrift en vroom gedrag'.

152 Als schoolmeester in de Nieuwstraat (zuidzijde) vermeld in Kohier 1674, fol. 190v. Op 22-4-1660 getuige bij de ondertrouw van zijn jongere broer Pieter, schoolmeester in de Nieuwstraat (DTB 480, 512). Omdat Pieter in 1669 van de Lindengracht is begraven (DTB 1074, 27v), was hij in 1660 waarschijnlijk bij Adam inwonend. Voor de populariteit van diens leerboek *Koopmansrekeningen* zie NNBW II, 824.

153 De rijmbundel is niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 262 onder 1047.12°. De tractatenbundel van 1678 is een uitgave van de doopsgezinde boekverkoper Pieter Arentsz, zie OHC 10-12-1678.

154 Begraven O.Z. Kapel 28-12-1691 (DTB 1064, 78). Omdat hij in zijn handtekeningen zijn familienaam altijd schreef als 'Swartepaard', is deze authentieke schrijfwijze gebruikt in plaats van 'Swartepaert'.

155 Ondertrouw Waterpas in puibook 28-5-1694 (DTB 698, 311). Maria en Catharina de Kraan waren over en weer getuigen bij elkaars ondertrouw.

156 Maria Verbeek begraven 28-6-1691 in de Nieuwe Kerk (DTB 1057, 24v). Ondertrouw met Maria de Kraan in puibook 22-2-1692 (DTB 697, 281).

uit een notariële akte waarin de nalatenschap wordt geïnventariseerd van een zekere Dina Timmermans, weduwe van Johannes Engel. Zij werd op 5 februari 1689 begraven vanaf de Nieuwendijk op de hoek van het Hol, terwijl haar boedelinventaris onthult dat zij op 2 februari 1689 was overleden ten huize van Jacob Brouwer op de Nieuwendijk.¹⁵⁷ Hoewel het Hol uiteraard twee hoekhuizen op de Nieuwendijk had, maakt de geschetste context het aannemelijk dat met het adres vanwaar Swartepaard werd begraven het huis van Brouwer is bedoeld.

Omdat Swartepaard ongehuwd was, moet de informatie omtrent leeftijd en beroep die een ondertrouwakte gewoonlijk geeft, aan andere bronnen worden ontleend. Op 15 april 1644 vernamen de weesmeesters dat Adriaan drie jaar oud was, doordat zijn vader, de doopsgezinde distillateur Jacob Adriaansz Swartepaard (†1671), na het overlijden van zijn vrouw Neeltje Jans Eijloff rekening en verantwoording aan de weeskamer kwam afleggen over het erfdeel van hun drie kinderen, Pieter (1637-1669), Adriaan (1641-1691) en Isaac (1643-1670). Hij garandeerde dat zij bij hun meerderjarigheid f2000 per persoon als moeders erfgoed zouden meekrijgen en in 1651 deed hij daar nog een schenking van f15000 voor elk kind bij, zodat ieder van hen f17000 kreeg uitgekeerd.¹⁵⁸ Nadat Adriaan in 1666 de meerderjarigheid had bereikt, richtte hij een eigen zaak als kousenkoopman op. Hij contracteerde twee kousenmakers en een leerjongen, om exclusief voor hem zowel korte als lange kousen van zijde te weven, waartoe hij een speciaal weefgetouw liet vervaardigen.¹⁵⁹ Als één der testamentaire erfgenamen van zijn vader werd hij bovendien in 1671 compagnon in een distilleerderij, gevestigd op de westhoek van de zuidzijde van de Nieuwebrugsteeg in De Wilde-man, waar brandewijnen en gedistilleerde wateren werden gemaakt.¹⁶⁰ Hoewel

¹⁵⁷ Begraafinschrijving 5-2-1689 Leidsekerkhof (DTB 1229, 43). Begraafb. wkr, nr. 81, d.d. 5-2-1689 (zij liet een minderjarig kind na). Inventaris in NA 5702B, not. Nic. van Loosdrecht, d.d. 4-4-1689.

¹⁵⁸ Neeltje Jans, vrouw van Jacob Adriaansz, 5-11-1643 in O.Z. Kapel begraven van de Nieuwebrugsteeg (DTB 1062, 55v). Inbreng weeskamer in GAA, Archief 5073 (Weeskamer) nr. 797 (= inbrengregister 26), fol. 117v, d.d. 15-4-1644 en 21-2-1651. In 1675, lang nadat zij de hun toekomende portie hadden gekregen, had de weeskamer nog een waardepapier van f1900 over, dat met ieders instemming aan hun stiefmoeder Judith Heysterman werd toebedeeld (NA 1985, 302v, 323, 393v en NA 1986, 38v, not. J. van Loosdrecht).

¹⁵⁹ NA 2778, 160, not. P. van Buijtene, arbeidscontract d.d. 12-7-1666 met de gebroeders Pieter en Jan Soet, kousenmakers te Hillegom. Het contract gold voor drie jaar. Het arbeidsloon voor de korte kousen werd gesteld op drie gulden en drie stuivers het paar en voor de lange drie gulden en vijftien stuivers het paar. Adriaan verplichtte zich de zijde te leveren en hen continu werk te verschaffen of anders elk van hen zes gulden per week uit te keren. De bouw van het weefgetouw door Philip Trulack in NA 2778, 729, d.d. 28-8-1666. De contracten inzake de leerling in NA 2778, 931, d.d. 21-9-1666, akkoord met Carel Jacobsz Koppedraeijer te Alkmaar voor diens 11-jarig zoonje Cornelis, en NA 2778, 935, akkoord d.d. 21-9-1666 tussen Koppedraijer en de gebr. Soet.

¹⁶⁰ NA 2771, 146-152, not. P. van Buijtene, oprichtingscontract d.d. 23-10-1664 tussen Jacob

van Adriaan zelf noch een testament noch een inventaris is gevonden, weten we dankzij het liquidatieakkoord dat na zijn dood met de resterende firmanten werd gesloten, wie zijn executeurs-testamentair waren: Leers en Waterpas, dezelfde collegianten die ook Becius terzijde hebben gestaan.¹⁶¹

Adriaans jongere broer Isaac Swartepaard, koopman van beroep, trouwde in 1669 met Adriana Oillaerts maar is reeds in 1670 kinderloos overleden, slechts enkele uren nadat hij op zijn sterfbed was gedoopt door Denijs van der Schuere, de oudste leraar van de gemeente Bij de Toren, die in 1663 ook Adriaan had gedoopt.¹⁶² De inventaris van de nalatenschap van Isaac, die we reeds hebben ontmoet als zaakgelastigde van de armoede predikende Zwicker, beschrijft onder meer een niet geringe collectie van eenenveertig schilderijen, waarvan de totale waarde werd getaxeerd op f2000.¹⁶³ Aan de armen van zijn kerk liet hij f500 na, een bedrag waarvan een eenvoudig gezin gemakkelijk een jaar kon leven.¹⁶⁴

Tot de kring rond Adriaan Swartepaard behoorde ook Willem Davidsz Redoch, de schrijver van een boek over de dompeldoop, dat zich in Zwickers bibliotheek bevond. Als zoon van David Willemsz Redoch en Clara Heysterman, een zuster van Judith, de meergenoemde stiefmoeder van Adriaan Swartepaard, was hij een aangetrouwde neef. Willem Davidsz, zoals hij in 1654 bij zijn doop in de Amsterdamse vermaning Bij de Toren nog simpelweg heette, werd ca. 1633 geboren te Haarlem en overleed in 1680 niet ver van Groningen, waar hij volgens Sandius leraar der doopsgezinden was.¹⁶⁵ Zijn tien jaar jongere, in Amsterdam geboren zus-

Adriaansz Swartepaard met zijn vrouw Judith Heysterman enerzijds en Pieter Swartepaard, zijn oudste zoon, met diens vrouw Trijntje Popta anderzijds. In plaats van zijn vader komt Pieter te wonen in De Wildeman, waar hij de leiding krijgt van de compagnie. De distilleerderij zal voor de ene helft eigendom zijn van Pieter en zijn vrouw, voor de andere helft van vader en Judith, maar bij vooroverlijden van vader gaat die helft naar diens andere kinderen. Verg. NA 2972, 653-8, not. J. de Vos, d.d. 25-8-1671, testament Jacob Adriaansz Swartepaard en NA 2972, 775-88, not. J. de Vos, d.d. 14-10-1671, inventaris nalatenschap Jacob Adriaansz Swartepaard.

161 NA 4577, 82-87, not. J. Backer, akkoord d.d. 25-4-1692. Zijn neef Jacob Pietersz Swartepaard († 1691) was firmant voor de helft, zijn halfbroer Willem Swartepaard en halfzuster Johanna Swartepaard, gehuwd met Hendrik van Halmael, waren dit evenals Adriaan Swartepaard zelf ieder voor een zesde deel.

162 Ondertrouw puiboek 19-4-1669, DTB 687, 334. Begraven 25-10-1670 O.Z. Kapel (DTB 1063, 125). Doop in PA 1120, nr. 124, Isaak op fol. 29v, d.d. 22-10-1670 en Adriaan op fol. 12v, d.d. 16-12-1663 onder nr. 26. De weduwe hertrouwde (ondertrouw puiboek 30-5-1676, DTB 690, 203) met Passchier van Wesbusch uit Haarlem. In 1678 vestigde zij zich daar, in 1689 keerde zij terug (attestatie van 24-5-1689 in PA 1120, nr. 279).

163 NA 1997, 264 e.v., inventaris d.d. 9-1-1671 (voor de schilderijen, getaxeerd door de doopsgezinde kunsthandelaar Gerrit Uyenburgh, zie aldaar 275-76).

164 NA 1974, 302v, not. J. van Loosdrecht, testament d.d. 5-4-1670.

165 Doop op 12-12-1654 (PA 1120, nr. 123, fol. 37v nr. 5). Zijn sterfjaar en leeftijd in Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 168. Voor zijn familierelaties zie PA 752, nr. 126 (Heysterman).

ter Jannetje Davids Redoch leerden we reeds kennen als compagnon van Sara van Bijler, de vrouw van Benjamin Laanbeek. Toen Jannetje Davids Redoch in 1683 in ondertrouw ging met Jan Korvijn, was haar tante Judith Heysterman haar getuige.¹⁶⁶ Van zowel Willem Davidsz Redoch als zijn zwager Jan Korvijn en zijn tante Judith Heysterman is de collegiantse achtergrond aanwijsbaar. Toen Judith Heysterman in 1651 voor haar huwelijk met Jacob Adriaansz Swartepaard, de vader van Adriaan, de akte van huwelijksvoorwaarden liet opstellen, had zij als getuige haar neef Cornelis Moorman, de bekende collegiant van het eerste uur.¹⁶⁷ Jan Korvijn was één van de zeventig mannen en vrouwen die begin 1689 zonder attestatie of doop konden worden ingeschreven als lidmaten van de gemeente Bij 't Lam en de Toren, naar alle waarschijnlijkheid omdat zij hadden behoord tot het uiteengevallen college van de krankzinnig geworden Jacob Jansen Voogd.¹⁶⁸ Willem Davidsz Redoch tenslotte is gezien zijn voornoemde antecedenten zonder enige twijfel dezelfde persoon die Willem Davidsz wordt genoemd in Zwickers verslag van de collegedebatten in 1671/2 met onder anderen Becius en Voogd. Tot 1660 placht Redoch ook zelf te volstaan met het patroniem als achternaam, een traditie die anderen langer hebben gehandhaafd.¹⁶⁹

Nittert Jacobsz hebben we reeds ontmoet toen hij in 1665 optrad als getuige voor Martin Voss en Daniel Zwicker met zijn vrouw bij het opmaken van de notariële aktes ten huize van Zwicker in het Spanjaardspoortje. Beide aktes ondertekende hij helaas met een nietszeggende golflijn, zodat de familienaam van deze vriend des huizes langs een andere weg gevonden moet worden. Eind 1671 zien we hem terug op het college waar Zwicker in debat is met onder anderen Becius en Voogd. Zwicker hechtte blijkens zijn verslag niet alleen zelf grote waarde aan Nitterts oordeel, maar ging er tevens van uit dat diens mening ook op de anderen indruk zou maken:

166 Puibook 15-10-1683, DTB 693, 442.

167 NA 1971, 346v, not. J. van Loosdrecht, d.d. 19-2-1651.

168 Lambour, 'Voogd', 82-83. Voor Jan Korvijn zie PA 1120, nr. 213, p. 110, d.d. 6-2-1689.

169 Redoch schreef tussen 1659 en 1664 vanuit Groningen en Harlingen brieven aan dr. Johannes Reijersz, een leraar van de gemeente Bij de Toren waarvan hij lidmaat was, die hij aanvankelijk ondertekende met Willem Davidtsz maar later met Willem Redogh, zie PA 1120, nr. 426: d.d. 26-10-1659 (Willem Davidtsz), 10-11-1659 (idem), 5-1-1660 (idem), 12-9-1660 (idem), Harlingen 30-11-1660 (Willem Redogh), nr. 427: d.d. 30-7-1663 (idem), nr. 428: d.d. 21-6-1664 (idem). Abel Harmensz van der Storck noemde zich in 1675 bij zijn ondertrouw met Christina Ruarus nog simpelweg Abel Harmensz. Roelof Hendricksz, die in 1676 in ondertrouw ging met Maria Ruarus, blijkt later Enschede te heten. Zwicker zelf noemt Voogd, behalve op de titelpagina van zijn voornoemde verslag, verder steevast Jacob Jansz.

Want aengaende de andere Vrienden uyt ons Collegie, soo gaet haer oordeel mees-
tendeels al van haer af en is tegens haer. Gelijk onder anderen Nittert Jacobs in sij-
nen brief, aen mij deswegen gesonden, dit oock belijdt.¹⁷⁰

We moeten dus zoeken naar een Nittert Jacobsz van enig niveau, die ook bij de vrienden op het college aanzien genoot. Evenals dit bij Willem Davidsz Redoch het geval was, blijkt ook nu weer de familie van Adriaan Swartepaard de meest waarschijnlijke kandidaat te leveren, namelijk diens volle neef Nittert Jacobsz Eijloff (± 1634 -1700). Zijn vader, Jacob Jansz Eijloff, was een broer van Neeltje Jans Eijloff, de moeder van Adriaan Swartepaard.¹⁷¹ Als dopeling in 1653 in de vermaning Bij de Toren heet hij nog eenvoudigweg Nittert Jacobsz, zoon van Jannetje Nitterts, via wie hij overigens een kleinzoon was van Nittert Obbesz, bekend om zijn hooglopend conflict een halve eeuw tevoren met de spiritualist Hans de Ries.¹⁷² Ook qua ontwikkeling voldoet Eijloff aan het gestelde profiel; hij was de boekhouder van de zakenman en Böhme-uitgever Hendrik Beets en werd diens zaakwaarnemer, toen Beets in februari 1665 voor enige jaren naar het buitenland vertrok.¹⁷³

Zwickers dopelingen

Frappante exponenten van zijn aanhang zijn Zwickers eigen dopelingen. Twee van hen, allebei vrouwen, zijn te identificeren doordat zij later toetraden tot de doopsgezinde gemeente Bij 't Lam en de Toren. Catrjntje Loofs werd in 1677 ondanks het verzet van een aantal dienaren zonder doop als lidmaat aangenomen, 'sijnde van Daniel Swikker op haar geloof gedoopt'.¹⁷⁴ Janneke van Damme, 'in

170 D. Zwickler, *Revelatio hostium crucis Christi inter Christianos: of acta des gesprecks, tusschen D. Zwickler aen eene, J. Becius, D. Backer, Martinus Ruarus, Jacob Janzen Vogt, etc., aen de andere zijde* (Amsterdam, 1672), 21. Zie bibliografie nr. 25 in Bietenholz, *Zwickler*, 292. Nittert Jacobsz wordt abusievelijk 'Nittert Obbes' genoemd in Hylkema, *Reformateurs* I, 151.

171 Voor de familie Eijloff zie PA 752, nr. 37. Blijkens Jaeger, *Index verzoekschriften*, kreeg Nittert Jacobsz Eijloff in 1655 venia aetatis (officiële meerderjarigheidsverklaring).

172 Doop op 2-6-1653 (PA 1120, nr. 123, fol. 34 nr. 1). Hans de Ries werd nog in 1672 als autoriteit tegen Zwickler in stelling gebracht door de postume publicatie van *Klaer Bewys*, een initiatief van de Waterlandse leraar Denys van der Schuere. Zie Bietenholz, *Zwickler*, 167 noot 4, verg. bibliografie nr. 22R. Over het conflict tussen Hans de Ries en Nittert Obbesz zie S. Voolstra, 'The Path to Conversion: The Controversy between Hans de Ries and Nittert Obbes' in: W. Klaassen, ed. *Anabaptism Revisited. Essays on Anabaptist/Mennonite studies in honor of C.J. Dyc* (Scottsdale, Waterloo, 1992), 98-114.

173 Heijting, 'Hendrik Beets', 267. In Zwickers bibliotheek bevonden zich twee uitgaven van Beets (gelatiniseerd tot Betkuis), namelijk de nrs. 11 (Polemann) en 15 (Comenius) in de bibliografie van Heijting.

174 PA 1120, nr. 213, p. 65, supra, in margine. Nadat de dienaren de beslissing eerst een week hadden uitgesteld, wilden vier diakenen als tegenstemmers te boek worden gesteld en onthielden een leraar (J. de Backer) en een diaken zich van stemming (PA 1120, nr. 174, pp. 15-16, d.d.

haer bejaertheid van D.S. gedoopt', werd in 1679 daarentegen zonder enige ophef aan de broeders en zusters van de gemeente voorgesteld, waarbij Catrijntje Loofs optrad als haar getuige.¹⁷⁵

Wat moeten we ons nu bij Zwickers dopen voorstellen? Omdat zijn bibliotheek de boeken bevatte van Jan Arentsz en de voornoemde Willem Davidsz Redoch, waarin zij tegenover de rechtzinnige Bastiaan van Weenigem de dompeldoop verdedigen, heeft hij waarschijnlijk zelf ook deze doopwijze toegepast. Het dopen betekent overigens niet dat hij de stichter van een nieuwe sekte is geweest. Voor collegianten was de doop immers niet een teken van toetreding tot een zichtbare kerk, maar een algemeen-christelijk teken van bekering en wedergeboorte.

In verband met zijn vrouwelijke dopelingen valt nog een ander boekje op, dat Zwicker bezat: *Onciersel en cieraet van de godsalige vrouwen* uit 1652 van de Waterlands-dooptgezinde leraar Jacob Cornelisz.¹⁷⁶ Hierin hekelt de auteur de ijdele pronkzucht van de vrouw, die even inherent aan haar natuur zou zijn als toornig en twistziek gedrag aan de mannelijke. Dat zijn boekenschat ook minder obligate zedenlessen bevatte, bewijst het beroemde *Piazza Universale, das ist Allgemeiner Schauplatz*. Hierin beschreef de Italiaan Thomas Garzoni allerlei standen en beroepen met de daarbij behorende deugden en ondeugden zo vrijmoedig dat het nog in onze eeuw een plaats kreeg in een bibliografie van erotica!¹⁷⁷

18/25-2-1677). Zij woonde op het Suikerhofje op de Lindengracht en was afkomstig uit de publieke kerk (PA 376, nr. 13, p. 319 en nr. 14, p. 2).

175 Zij woonde op de Herengracht bij de Gasthuismolensteeg en kwam met een attestatie van de Haarlemse gemeente in de Peuzelaarsteeg (PA 1120, nr. 279, d.d. 6-10-1678). De dienaren accepteren deze en besluiten haar als lidmaat aan te nemen (PA 1120, nr. 174, p. 134, d.d. 22-12-1678). Zes weken later werd zij aan de gemeente voorgesteld en in het doopboek ingeschreven met de geciteerde aantekening en vermelding van Catharina Loofs als getuige (PA 1120, nr. 213, p. 73, d.d. 12-2-1679). Begraven 27-11-1704 in de Westerkerk vanaf de Keizersgracht (DTB 1103, 2v). Aangifte voor de belasting op het begraven in de hoogste klasse (Middel van begr., nr. 11, klasse 1, d.d. 24-11-1704). De armen van Bij 't Lam en de Toren had zij bedacht met een legaat van f2000 (PA 1120, nr. 175, p. 217).

176 Niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 213: regel 1014, en 262: 1014.12°. Jacob Cornelisz [van Dalen] is ook de auteur van *Spiegel der dischgenoten Christi* (Amsterdam, 1662), waarvan Zwicker zelfs drie exemplaren bezat. Niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 261 onder 886.12° en 262 onder 934.12.

177 H. Hayn en A.N. Gotendorf, *Bibliotheca Germanorum Erotica et Curiosa*. 9 dln. (München, 1912-29) II, 503. Niet geïdentificeerd in Bietenholz, *Zwicker*, 260 onder 300.4°. Uitgaven: Venetië 1589, Frankfurt/Main 1619, 1626, 1641 en 1659. Zwicker bezat de uitgave uit 1641 van Matthaeus Merian, geïllustreerd met 148 houtsneden van Jost Amman uit 1568.

Besluit

Zeer waardevol was de kritiek van Piet Visser en Adriaan Plak. Door mij te wijzen op de Zwicker-passage in de brief van Francke gaf Adriaan Plak bovendien de aanzet tot dit artikel. Om praktische redenen moest mijn onderzoek beperkt blijven tot het Gemeentearchief van Amsterdam en de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden. Helaas zijn diverse kwesties onopgehelderd gebleven. Waar is bijvoorbeeld het testament van Adriaan Swartepaard? En hoe zit het precies met Daniel Backer (geboren 1615/6), die zo prominent op de titelpagina staat van Zwickers collegeverslag van 1672? Van hem weten we niet veel meer dan dat hij in 1639 bij zijn huwelijk met Katharina Hooft drogist op het Damrak was en in 1664 op de Leliegracht in De Vergulde Wereld woonde, vanwaar in 1670 zijn vrouw werd begraven. Als pleister op de wonde vindt men veel verrassends wat men absoluut niet zocht. Een van de opwindendste zijwegen in dit verband was wel de Rembrandt-connectie. Anderzijds verontrust het mij als geïnteresseerde leek dat de *virī docti* het niet eens zijn over de mogelijkheid tot kerkelijke ondertrouw en huwelijksbevestiging voor een niet-gereformeerde of ongedoopte zeventiende-eeuwer. Mijn eigen bevindingen over François van Bijler, Christiaan Laanbeek en David Ruarus weerleggen Evenhuis, terwijl de mening van Van Deursen niet wordt bevestigd door de bekende feiten over Jan Luyken.

We hebben gezien hoe vaak de archiefbronnen Zwickers adressen in Amsterdam noemen: in 1662 de Nieuwstraat, in 1665 het daarachter gelegen Spanjaardspoortje, in 1671 het sterfhuys van zijn vrouw in de Nieuwstraat waar De Vijf Saaien uithingen, thans nr. 24, in 1675 wederom de Nieuwstraat, waarbij expliciet de achteruitgang in het Spanjaardspoortje wordt vermeld, en in 1678 zijn eigen sterfhuys in de Nieuwstraat, dat bij nader onderzoek het huis bleek te zijn waar De Drie Ossehoofden uithingen, thans nr. 20 en waar hij hoogstwaarschijnlijk al sinds 1 november 1671 woonde. We hebben ontdekt dat hij in Amsterdam een niet gering aantal bloed- en aanverwanten had, onder wie zelfs de huisheer van de woning waar hij overleden is. Alleen al op basis van deze familierelaties lijkt het geïsoleerde vreemdelingenbestaan, waarvan Bietenholz uitgaat, niet op Zwicker van toepassing te zijn. Tot zijn verwanten behoorden de bekende sociniaanse families Ruarus en Crellius, die zich hier merendeels aansloten bij de remonstranten en doopsgezinden. Voor nog niet eerder genoemde Poolse socinianen in diaspora, die in Amsterdam hun toevlucht hebben gezocht, verwijs ik naar Bijlage II, die illustreert hoe ook de meerderheid daarvan is opgegaan in het remonstrante en doopsgezinde milieu.

Dankzij Adam Francke weten we nu dat Zwickers reputatie zwaar onder druk heeft gestaan door de bedenkelijke wijze waarop hij het vermogen van zijn schoonvader Martin Voss verwierf. De reden voor het feit dat de brief van Francke hierover de enige bron is gebleven, is vermoedelijk dat Zwicker de wijsheid

inzag van Spreuken 22 vers 1 en de benadeelde familieleden alsnog schadeloos heeft gesteld. In elk geval was deze affaire voor zijn neef Martinus Ruarus eind 1671 geen reden om af te zien van deelname aan zijn colleges. Onder de collegianten was Zwicker een vriend onder de 'vrienden', zoals men elkaar naar het voorbeeld van de eerste Christenen noemde. Bij sommige collegianten genoot hij zelfs zoveel respect dat zij zich door hem hebben laten dopen, zoals het voorbeeld van twee vrouwen laat zien.

Tot deze min of meer samenhangende groep van vooral doopsgezinde sympathisanten behoorde ook een veel jongere generatie, zoals de gebroeders Isaac en Adriaan Swartepaard. Reeds in 1667 moet Zwicker de later als collegevoorman bekend geworden Jacob Jansen Voogd goed hebben gekend, gezien diens vriendschap met Benjamin Laanbeek en Sara van Bijler, Zwickers neef en aangetrouwde nicht. De onderlinge samenhang tussen de vrienden van Zwicker en Voogd komt tot uiting in de benoeming door Sara van Bijler van Swartepaard, Voogd en Brouwer tot haar universele erfgenamen. Na 1675 heeft Zwicker wegens het uitdrukkelijke verbod van de burgemeesters om zijn ideeën nog langer te verbreiden, waarschijnlijk geen collegebijeenkomsten meer gehouden. Voogd, door Van Kuijck de vriend en helper van Zwicker genoemd, nam de fakkel van hem over door in het dat jaar gestichte collegiantenweeshuis zijn eigen college op te richten. Met de broederlijke hulp, die zijn collegevrienden Leers en Waterpas later aan Becius en Swartepaard verleenden, bewezen zij hun solidariteit als gemeenschappelijke Zwicker-adepten.

Bijlage I:

Schepenenresolutie van 10-10-1662 inzake Zwicker (GAA, RA 142, d.d. 10-10-1662)

Schepenen,
gehoort den eysch van den H^{re}. Hooftofficier deser stede, tenderende ten eynde de gedaegde (ter zaecke hij hadde bekent te hebben geschreven ende in de Latijnse tale *exercitationibus* [= voor de meer geoefenden] door den druck doen gemeen maecten seker Tractaat, geintituleert *Irenicum Irenicorum*) als een lasteraer van Godts Heylige naem en perturbateur van de gemeene ruste, ingevolge van den placcate van haer Ed. Gr. Mo. den 19. September A°. 1653 geëmaneert, zoude werden gebannen uyt den Lande van Hollandt en Westvrieslandt; als zijnde 't gemelde Tractaat van de leringe der Socinianen, ende vervolgens vol van lasteringen tegens godt en zijn eijenschappen, oock tegens de godheit en voldoevinghe Christi, als mede de Heylige Drievuldigheid, midsgaders tegens de fundamentale gronden en hooftpointen van de Ware Christelijcke religie:

Alvoren iets ten regarde van de voorsz. Eysch te definiëren;

Ordonneren den opgemelten H^r. Officier (ter zaecke verre het meerder gedeelte van Schepenen vorengeseyt niet genoegsaem verstaen de Latijnse Tale, en oock alle tegelijck verklaren Haer te wesen onbekent de lere der Socinianen, en dienvolgens niet bequaem te zijn om te oordeelen wat is van den inhoude van het Tractaet in questie ende de perniciosusheijt desselven, volgens de lere Socini vorengemelt) te procureren van Hare Ed. Gr. Mo^{de} Heren Staten van Hollandt en Westfrieslandt (als zijnde de eenige, welckers oordeel, na voorgaende uijtschrijvinge en deliberatie bij de H^m. Edelen ende Vroetschappen der respective steden daerop te houden, als infallibel in cas subject can werden aengesien en achtervolght) een specifieke declaratie, off het Tractaet in questie is van de nature en inhoude dat tegens den Uytgever van 't zelve, ingevolge van den placcate van den 19. September 1653 vorengeseyt, zal ende moet werden geprocedeert bij bannissement, off niet.

Actum den 10. October A°. 1662. Presentibus allen den H^m. Schepenen, dempto D^r. Joan Huydecoper, H^r. van Maerseveen. [w.g.] N. Nicolay.

(N.B.: Een correcte zeventiende-eeuwse kopie van deze resolutie is te vinden in de handschriftencollectie van de Remonstrantse Bibliotheek Amsterdam (Amsterdam UB: Ms III.E.3, fol. 121a). Daaropvolgend is in een andere hand beschreven hoe de burgemeesters nog hebben geprobeerd Zwicker te bewegen van verdere publicaties af te zien: *Na dezen hebben de Heeren Burgemeesteren de gedaegden op 't stadhuis ontboden, en hem geïnterdiceert, niet meer te schrijven of drukken te laten. Waer op hij beleden heeft, zijne Magistraet gaerne te willen gehoorzaam zijn, zoo wijd als hem immers zijne conscientie toelaten zoude: waer bij hij ook verbleven is, alhoewel de bijgevoegde conditie niet heel wel opgenomen wierde; en de Heeren Burgemeesters zeiden, dat, indien hij (gedaegde) na zijne conscientie doen zoude, zij ook, als eene conscientie hebbende, naer hare conscientie wederom doen zouden*).

Bijlage II:

Eerste en tweede generatie Poolse socinianen in Amsterdam

Jeremias Felbinger (Brieg 1616-1692 Amsterdam)

Hoewel Duitser van geboorte, behoorde hij tot de Dantziger socinianen (Tazbir, 'Die Sozinianer', 63). Geroyeerde ondertrouw, pui 12-9-1682 (DTB 693, 203): Jeremias Felbinger, van Silezië, taalmeester, weduwnaar van Anna Jans, op de Prinsengracht, & Catrina de Neef, van Brugge in Vlaanderen, 40, [woont] als voren, de moeder te Antwerpen [die kennelijk geen toestemming gaf], geassisteerd met haar neef Jan Baptista Woens. Voor zijn ondersteuning na 1690 uit de Collegiantenkas en zijn begrafenis in 1692 zie Lambour, 'Voogd', 83.

Theodorus (Bogdan) Lubienietzki (Lublin 1652/3- na 1690 Polen?)

Lidmaat en communicant rem. kerk 27-11-1675 (PA 612, nr. 295, p. 256, en nr. 302, op datum). Ondertrouw 21-5-1677 pui (DTB 691, 18) van Theodorus Lubinicius, van Lublin, 24, schilder, op de N.Z. Achterburgwal, geass. met [niet met name genoemde] moeder [= Zophia Brzeska, zie hierna], & Angenieta [tekent: **Agneta**] **Wissowatius**, van Krakau, 27, op de Brouwersgracht, geass. met [niet met name genoemde] vader [= Andreas Wissowatius, zie hierna]. Agnus [= Agnes?] Wissowatius begr. Leidsekerkhof 11-12-1680 van de Prinsengracht bij de brouwerij De Arend, naar de Reguliersgracht toe, 1 kind nalatend (DTB 1228, 76). Begraafb. wkr, nr. 80, fol. 102, d.d. 11-2-1680: Agnus Wissowattus op de Prinsengracht bij de Reguliersgracht [laat na] 1 [kind].

Volgens Van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, XI, 679, trad hij als schilder in dienst van de hertog van Toscane en diende hij later aan het Hof van Brandenburg. Hij zou in Polen zijn gestorven.

Volgens Tazbir, 'Die Sozinianer', 73, kwamen de jonge Lubienietzki's in 1690 in Dantzig bijeen, om hun familie- en vermogenszaken te regelen.

[De middelste zoon van Stanislaw Lubieniecki, Paul, geboren Krakau 1656/7, stierf in Venetië, zie G.H. Williams (ed.), *St. Lubieniecki: History of the Polish Reformation and nine related documents* (Minneapolis, 1995), 11.]

Christoff (Krzysztof) Lubienietzki (Stettin 1661-1729 A'dam)

Lidmaat en communicant rem. kerk 26-2-1681 (PA 612, nr. 295, p. 51, en nr. 302, op datum) met de toevoeging: schilder, in de Tweede Rozendwaarsstraat. Ondertrouw 11-2-1693 pui (DTB 698, 30) van Christoffel Lubienietzki [tekent: Christoff Lubienietzki de Lubienietz], van Statijn, 33 [= 31: hij was de jongste zoon van Sta-

nislaw Lubieniecki, die zelf heeft bericht dat deze in augustus 1661 te Stettin was geboren (Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 77)], fijnschilder, op de Bloemgracht, geass. met moeder **Zophia Brszijski** (= Brzeska), & Helena van de Rijp, van A'dam, 34, op de Leliegracht, geass. met vader Volkert van de Rijp. Zij lidmaat rem. kerk 3-9-1679 (PA 612, nr. 295, p. 118). Doop 19-9-1694 van hun kind Wilmina de Lubienisky in de rem. kerk (DTB 301, 219).

In de Westerkerk begraven van de Bloemgracht:

* 1-11-1694 een kind van Christoffel Lubyesky (DTB 1102, 207).

* 2-6-1695 **Sophia de Brsziski** (DTB 1102, 211). [= Sophia Brzeska, de weduwe van Stanislaw Lubienietzki, met wie zij op 22-1-1652 te Lublin was getrouwd (Jordt-Jørgensen, *Lubieniecki*, 33)].

* 15-5-1698 een kind van Christoffel Lubienietski (DTB 1102, 230).

* 4-9-1704 Helena van de Rijp (DTB 1103, 2).

* 24-10-1729 Christoffel Lubienietzki (DTB 1103, 70v).

Aangifte voor de belasting op het begraven voor Helena van de Rijp in klasse 3 (Middel op begr., nr. 10, d.d. 2-9), voor Christoffel Lubienietzki in klasse 4 (nr. 61, d.d. 20-10).

Balthasar Schwertner 26-10-1694 (als Swertner) begr. Westerkerk van de Bloemgracht (DTB 1102, 221), verg. het adres van Georgius Schwertner hierna. Genoemd door Samuel Przypkowsky, in brieven in het Latijn, d.d. 12-4 en 20-5-1664, 'op mijn hofstede te *Kesselia*', aan Johannes Naeranus (Amsterdam UB: Ms. N 78b en c). In de laatste brief is ook sprake van Daniel Zwicker.

Georgius Schwertner (Dantzig 1643/4-1708 A'dam)

Als 'student', uit Dantzig, samen met zijn broer Alexander (zie hierna), 29-11-1663 lidmaat en communicant rem. kerk (PA 612, nr. 295, p. 108, en nr. 302, op datum, dezelfde dag als Benjamin Laanbeek). Ingeschreven als student eloquentie te Leiden: Georgius 'Shwertner', Pool, 23 (*ASALB*, 4-5-1665), tezamen met Alexander. Sandius refereert aan een niet nader gespecificeerde Schwertner in een ongedateerde brief in het Latijn aan Johannes Becius (Amsterdam UB: Ms. Bc 156), geheel gewijd aan diens *Apologia modesta et christiana* uit 1668.

De rem. predikant Pontanus gaf aan een niet nader gespecificeerde Schwertner 13 exemplaren van het *Theatrum Cometicum* van 1668 van Stanislaw Lubienietzki (Amsterdam UB: Ms. Ar 54 sub 2).

Ondertrouw 18-4-1670 kerk (DTB 494, 440) van Georgio Swertner [tekent: Schwertner], van Dantzig, 26, koopman, op de Herengracht, ouders te Dantzig [in margine: ouders consent goed ingebracht], & Catharina de Haes, van A'dam, 23, geass. met moeder Elisabeth Baack, op het Oude Heren Logement.

Begr. Nieuwe Kerk 4-7-1708 van de noordzijde van de Bloemgracht (DTB 1057, 124). Verg. Begraafb. wkr, nr. 11, d.d. 4-7-1708: Giorgio Swertner, Bloemgracht noordzijde tussen de 1e en 2e dwarsstraat, [laat na] 1 [kind]. Middel op begr. (nr. 18, d.d. 3-7): klasse 4. De weduwe begr. Nieuwe Kerk 7-3-1715 van de Egelantiersstraat (DTB 1057, 161v). Middel op begr. (nr. 31, d.d. 5-3): onverm. Drie zonen in ondertrouw:

1) ondertrouw 3-2-1708 kerk (DTB 542, 229) van Wilhelmus Swertner (29-8-1708 lidmaat rem. kerk) van A'dam, kruidenier, 31, op de Bloemgracht, geass. met vader Gregorius Swertner, & Hester Sennepart, van A'dam, 23, woont als voren, ouders dood, geass. met oom en voogd Hendrik Timmerman.

2) ondertrouw 14-6-1709 kerk (DTB 542, 229) van Philippus Jacobus Swertener [tekent Swertner], van A'dam, wijnverlater, 24, op de Bloemgracht, moeder Catharina de Haes in dato 14-6-1709 gecondemneerd bij de heren commissarissen van de huwelijks zaken om het huwelijk te gedogen, & Rebekka Molmans, van Berlijn, 26, op de Anjeliersgracht, ouders dood, geass. met nicht Johanna Knobbe.

3) Casparus 28-11-1672 doop rem. kerk (DTB 301, 127), ondertrouw 8-11-1709 pui (DTB 707, 139) van Casparus Swertner, van A'dam, boekhouder, 35, op de Bloemgracht, moeder Catharina de Haes inpotent [moeders consent goed ingebracht], & Elisabeth Panneel, van A'dam, 26, op de Utrechtsestraat, geass. met vader Anthony Panneel.

Alexander Schwertner van Dantzig, 29-11-1663 samen met zijn broer Georgius Schwertner lidmaat en communicant van de rem. kerk (PA 612, nr. 295, p. 23, en nr. 302, op datum). Ingeschreven als student eloquentie te Leiden: Alexander 'Shwertner', Pool, 21 (ASALB, 4-5-1665).

Daniel Stadnitski (Rakow 1654/5-1718 A'dam)

Geboren in het voormalige sociniaanse centrum in Polen. Een zekere Nicolaus Stadnicki de Stadniki ondertekende daar in 1612 tezamen met bekende socinianen als Valentinus Smalcus en Johannes Volkelius een brief van de Poolse Broeders aan de mennonieten te Dantzig (PA 1120, nr. 1043). Daniel sloot zich hier niet aan bij de doopsgezinden of de remonstranten, maar wel bij de collegianten, zoals blijkt uit zijn activiteit als armenbezorger voor de Collegiantenkas sinds 9-12-1690 (PA 506, nr. 14, fol. 239 en nr. 15, *passim*).

Ondertrouw 1-8-1693 pui (DTB 698, 135) van Daniel Stadintzki (tekent: Stadnitzki) van Rakoff in Polen, 38, saaiperser, op de Prinsengracht, moeder te Zellikouw [= Züllichau] in Brandenburg & Anna Meijnderts van Zerdam [= Zaan-dam], 40, op de Leidsestraat, ouders dood, geass. met [doopsgezinde] zwager Abram Aartsz [de Kemp]. Annetje Meijnderts Wijngaarts begr. 25-12-1693 Leid-

sekerkhof (DTB 1229, 210) van de Prinsengracht tussen de Leidsegracht en het Aalmoezeniersweeshuis.

Ondertrouw 11-3-1695 pui (DTB 699, 1) van Daniel Stadnitzki [tekent: Stadnitski], van Rakof, saaiperser, weduwnaar van Anna Meijnderts, op de Nieuwe Prinsengracht, & Elisabeth Timmermans, van A'dam, 30, op de Nieuwendijk, ouders dood, geass. met zuster Anna Timmermans.

Poorter (boek 8, 142) d.d. 24-11-1695 als perser, van Rakouw, gehuwd met Elisabeth Timmermans, dochter van de [doopsgezinde] lakenkoper Antonie Timmermans. Begr. Nieuwe Kerk: Daniel Stadnitski 4-3-1718 en Elisabeth Timmermans 8-5-1720 (resp. DTB 1057, 177 en 1058, 5). Volgens begraafb. wkr (nr. 11, op datum) woonden zij op de Nieuwendijk bij de Oudebrugsteeg. Het echtpaar testeerde 27-1-1713 voor not. Pieter Schabalje (NA 6071), de weduwe 3-4-1718 voor dezelfde not. (NA 6110B). Hun drie kinderen, Aaltje (of Alida), Anna en Jan, werden door de doop lidmaten van de gem. Bij 't Lam en de Toren. Verg. *ME* IV en *NNBW* VIII, 1284.

1) Aaltje, geb. 30-12-1695 (DTB 298, 31), doop 9-2-1721 in de gem. Bij 't Lam en de Toren (PA 1120, nr. 213, p. 223), ondertrouw 18-11-1718 pui (DTB 711, 219): Alida Stadnisky [tekent Stadnitschi], van A'dam, 23, op de Nieuwendijk, geass. met moeder Elisabeth Timmermans & Reinier de Haan, van A'dam, weduwnaar van Dina Annart, op de Singel.

2) Anna, geb. 23-11-1698 (DTB 298, 31), doop 9-2-1721 in de gem. Bij 't Lam en de Toren (PA 1120, nr. 213, p. 223), ondertrouw 6-6-1724 pui (DTB 712, 405): Anna Stadeniska [tekent: Stadnitzka], van A'dam, 22 [sic], op de Nieuwendijk, ouders dood, geass. met oom en voogd Christoffel Annart en medevoogd Anthony Timmermans, & Remeus Willeboorts, van Vlissingen, 30, op de Oude Schans, ouders dood, geass. met broer Jacobus Willeboorts.

3) Jan, geb. 9-3-1702 (DTB 298, 31), doop 13-2-1729 in de gem. Bij 't Lam en de Toren (PA 1120, nr. 213, p. 276), ondertrouw 14-10-1728 pui (DTB 716, 445): Jan Stadnitski, van A'dam, 26, op de Fluwelenburgwal, ouders dood, geass. met zwager Reinier de Haan, & Sara de Clercq, van A'dam, 29, op de Herengracht, geass. met vader Pieter de Clercq (met dank aan diens nazaat Daan de Clercq, die mij op Daniel Stadnitski wees).

Joachim Stegmann: zie noot 55.

Andreas Wissowatius (Polen 1608-1678 A'dam).

Lidmaten en communicanten rem. kerk 5-9-1666: 'Anderea Wissewasius en zijn familie uit Polen, op het plein bij de Leidsepoort' (PA 612, nr. 295, p. 26, en nr. 302, op datum). Overleden 29-7-1678 (grafschrift Gerard Brandt in *Poezy*, deel 3)

en begr. 2-8 Karthuizerkerkhof van de Brouwersgracht tegenover de Lindengracht (DTB 1162, 159).

Dorothea Wissowatius, vermoedelijk een dochter of van Andreas of van Theodorus, was blijkens haar inschrijving als communicante in de rem. kerk (PA 612, nr. 302, d.d. 1-3-1690) wollenaaster en woonachtig ten huize van **Adam Francke**, waarschijnlijk totdat deze in 1691 naar Engeland vertrok. Begr. 20-7-1721 Karthuizerkerkhof van de Egelantiersstraat bij de eerste dwarsstraat (DTB 1173, 115v). Middel op begr. (nr. 44, d.d. 18-7): onvermogen.

Faustina Wissowatius, vermoedelijk een dochter of van Andreas of van Theodorus, begr. 27-2-1668 kerkhof Petruskerk te Sloterdijk (DTB Sloterdijk 74, 46): 'Fraustina Wissewata begraven op 't Noorderhofje nr. 12, wonende in de Driehoekstraat, door ordre van **François Kuyper**', de bekende sociniaanse uitgever.

Daniel Dirksz Wissowatius (Krakau 1648/9-1706 A'dam)

Zoon van Theodorus blijkens ondertrouw 1-12-1674 kerk (DTB 501, 151) van Daniel Dirkse Vishowatius [teken: Wishowatius], van Krakau, 25, zijdelakenwerker, in de [Nieuwe] Leliestraat, ouders dood, geass. met zijn oom **Andreas de Vishowatius**, & Margrieta Christiaans van Huyven [zet een kruisje] van A'dam, 20, in de Egelantiersstraat, geass. met vader Christiaan Hendricksen van Huyven. Begr. 8-8-1679 Karthuizerkerkhof van de Anjelijsstraat (DTB 1163, 2) een kind van Daniel Wiskewatie, arm.

Daniel Wissowatius in september 1685 ingeschreven als lidmaat van de doopsgezinde gem. Bij 't Lam en de Toren, als reeds gedoopt en met goede getuigenis zich aangegeven (PA 1120, nr. 213). Zijn vrouw was lidmaat van de doopsgezinde gemeente De Zon, waar ook vijf dochters werden gedoopt (PA 877, nr. 245).

Begr. Westerkerkhof: 18-3-1691 een kind van Daniel Wissewase van het Weesp (DTB 1110, 43), zijn zoontje Cornelis Wisschowatius 11-12-1701 van de Windhondsgang in de Laurierstraat (DTB 1111, 57v), en hijzelf 16-12-1706 van de Laurierstraat (DTB 1111, 112v). Volgens begraafb. wkr (nr. 26, op datum) was hij zijdelakenwerker in de Laurierstraat, voorbij de laatste dwarsstraat, en liet hij drie minderjarige kinderen na. Middel op begr. (nr. 14, d.d. 14-12-1706): onvermogen. De aangifte werd gedaan door Karel Verlove, de aanspreker ten dienste van de arme lidmaten van de gem. Bij 't Lam en de Toren. De weduwe, Grietje van Huyven, begraven Westerkerkhof 6-1-1724 van de Laurierstraat tussen de 1e en 2e dwarsstr. (DTB 1112, 129). Middel op begr. (nr. 49, d.d. 5-1-1724): onvermogen. Vijf dochters overleefden hen:

- 1) Anna, geb. in 1675, doop De Zon 28-2-1694, ondertrouw 13-4-1708 kerk (DTB 542, 347): Anna Wissowatieus [teken: Wissowatus], van A'dam, 32, op de Rozengracht, geass. met moeder Grietje van Huyven, & Claas van den Brink, van A'dam, 31, fluweelwerker, op de Looiersgracht, geass. met vader Hendrik van den Brink. (Claas van den Brink 4-11-1708 doop De Zon).
- 2) Angenietje, geb. 3-12-1676 (DTB 297, 117), doop 5-11-1695 De Zon, ondertrouw 7-6-1715 pui (DTB 710, 60): Angenietje Wissewatus, van A'dam, 34 [sic], in de Goudsbloemstraat, geass. met moeder Grietje van Huyven, & Lambert Pijl, van A'dam, 26, blokemaker, op de Lindengracht, ouders dood, geassisteerd met oom Dirk Mom.
- 3) Niesje, geb. 14-9-1685 (DTB 297, 187), doop 2-11-1721 De Zon, begr. 21-8-1741 Karthuizerkerkhof (DTB 1177, 125), ondertrouw 21-9-1730 kerk (DTB 571, 103): Niesje Wissowatus, van A'dam, 45, op de Baangracht, ouders dood, geassisteerd met zwager Claas van den Brink, & Jan Souflé, van Antwerpen, weduwnaar van Elisabeth Lands, op de Baangracht.
- 4) Rebekka, geb. 2-6-1693 (DTB 297, 207), doop 26-2-1713 De Zon, begr. 7-12-1732 Westerkerkhof (DTB 1112, 217v), ondertrouw 1-4-1718 kerk (DTB 554, 369): Rebekka Wissewasius [teken met een kruisje], van A'dam, 25, in de Laurierstraat, geass. met moeder Grietje van Huyven, & Andries de Waal, van A'dam, 33, op de Rozengracht, ouders dood, geass. met Abraham Boekoo.
- 5) Rachel, geb. 28-8-1694 (DTB 297, 207), doop 7-2-1718 De Zon. Ongehuwd. Begr. 10-11-1758 Karthuizerkerkhof (DTB 1180, 3v). Met haar sterft de naam Wissowatus in Nederland uit.

Cornelius Woynat (Lublin 1638/9- A'dam? na 18-9-1687)

Lidmaat rem. kerk 5-9-1664 (PA 612, nr. 295, p. 57: Cornelis Woynat, fulpwerker). Communicant 5-9-1664: Cornelis Woynat, te bevragen in de Nieuwe Leliestraat bij Mr. Jan de Vogel, fulpwerker, naast De Koning van Engeland (PA 612, nr. 305, september is genoteerd na december). Lidmaat doopsgezinde gem. Bij de Toren 10-12-1671: 'Is op het comptoir verschenen Cornelius Woinat, sijnde buiten slandts op sijn gelove gedoopt, verklaarde met ons één te sijn int verstant van de doop en weerloosheit en versogt van ons voor broeder erkent te worden, welk hem, also goet getuigenis hadde, toegestaan is' (PA 1120, nr. 124, fol. 31v). Ondertrouw 14-7-1673 pui (DTB 689, 98): Cornelius Woynat, van Lublin, fluweelwerker, 34, in de Bloemstraat, ouders dood, geass. met Gijsbert [van] Wesbus[ch], & Annetje Joris de Serion, van A'dam, 26, woont als voren, ouders dood, geass. met Neeltje [van] Wesbus[ch].

Sara van Bijler, weduwe van Benjamin Laanbeek, wonend op de Brouwersgracht achter de brouwerij Het Klaverblad, benoemde 18-9-1687 Cornelis Woynat, door de notarisklerk incorrect gespeld als Wynot, tot haar universeel erfgenaam (NA 5699, not. Nic. van Loosdrecht).

De pelgrimage van Jan Luyken door de doopsgezinde boekenwereld¹

Gods wegen zijn ondoorgrondelijk

Toen een compagnie van tien Amsterdamse boekverkopers eind 1682 het initiatief nam tot de heruitgave van het in 1660 verschenen *Bloedigh Toneel* van Tieleman Jansz van Braght, prees zij het aan als een bijzonder werk dat voorzien zou worden van 'over de hondert curieuse Konstplaten, nieuliks geïnventeert en gemaakt door *Jan Luyken*'. Zo staat te lezen in het prospectus dat de uitgevers lieten verspreiden, op basis waarvan de potentiële kopers konden intekenen op het tot op de dag van vandaag vermoedelijk allerbekendste boek onder doopsgezinden, Van Braghts *Martelaers Spiegel* (afb. 1).² Vrijwel elke hedendaagse mennist kent het boek en de prenten: wie van hen thuis niet een *exemplaar* uit 1685 in de kast heeft staan, bezit waarschijnlijk wel de facsimile die Verheus en Alberda-van der Zijpp in 1984 hebben bezorgd ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente Haarlem. Behalve aan de indrukwekkende geschiedenissen van de martelaren die erin beschreven worden, ontleent dit *magnum opus* van 1370 bladzijden vooral zijn faam aan de niets aan de verbeelding overlatende prenten van verhoren, folteringen en executies, 104 in totaal, die Jan Luyken geëst heeft. Het boek werd uitgebracht in twee uitvoeringen: één op fijn, zgn. 'curieus Groot-Mediaan Papier', die bij voorintekening dertien gulden moest kosten (omgerekend naar huidige waarden zo'n f325), en één op gewoon papier, zgn. 'groot Bastert' tegen een intekenprijs van 8 gulden en 10 stuivers (omgerekend ruim f200), wat in beide gevallen een voordeel opleverde van omgerekend zo'n 50 gulden.³ Dit was dus niet een boek dat bestemd

1 Dit artikel is de uitgewerkte tekst van een lezing die gehouden is ter gelegenheid van de 'Luykendag' van de Doopsgezinde Historische Kring in de Singelkerk te Amsterdam op 29 mei 1999. Het wordt opgedragen aan de Amsterdamse boekenkenster bij uitstek, mej. Isabella van Eeghen, ter nagedachtenis aan haar tien jaar eerder in dezelfde kerk begonnen zoektocht naar Jan Luyken, die tot haar dood in 1997 zou duren (zie noot 14).

2 Het prospectus is afgebeeld in de losse *Inleiding bij de heruitgave* tot de facsimile van *Het Bloedigh Tooneel*, die S.L. Verheus en T. Alberda-van der Zijpp in 1984 bezorgd hebben, [8].

3 *Idem*. De intekenaren dienden de helft bij vooruitbetaling te voldoen; het restant kon bij aflevering worden betaald. Wie 25 exemplaren bestelde, kreeg het 26ste cadeau. De reguliere winkelprijs moest f15,75 bedragen voor de 'Fijnpapieren' en f10,50 voor de 'Gemeenpapieren' editie.

Afb. 1 Frontispies van de *Martelaers Spiegel* (UBA-Dg.Bib: OF 65-8).

kon zijn voor alle lagen van de doperse gemeenschap, maar voor de *happy few* die het kon betalen: het welvarende smaldeel der zeer welgestelde doopsgezinde koopliedenstand, de elites. De uitgevers moesten zich van het financieel risico bewust zijn geweest: vandaar òn het opereren met een compagnie van uitgevers, om het risico te spreiden, òn het fenomeen van de intekening – toen nog een betrekkelijke noviteit – om zich op voorhand te vergewissen van een goede afzet.⁴ Heel bijzonder is dat de intekenaren enkele katernen, die reeds gedrukt waren, konden inzien – over uitgaande marketing gesproken.⁵

Bovendien hadden de vier voornaamste uitgevers in januari 1683 voor de uitgave een privilege aangevraagd bij de Staten van Holland, om hun project tegen ongeoorloofde nadruk te beschermen, wat toen zeer gebruikelijk was met boeken die een grote investering vergden.⁶ Behalve aan papier en drukkosten, zal vooral ook de illustratie van het werk een grote kostenpost hebben gevormd. De introductie van deze van fraaie prenten voorziene martelaarsspiegel is dus op

4 Zie over uitgeverscompagnieën I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725* (Amsterdam, 1960-1978) V-1, 305-09. Zie voor de ontwikkeling van boekverkoop bij intekening: O.S. Lankhorst, 'Die snode uitwerkzels van een listige eigenbaat'. Inventarisatie van uitgaven bij intekening in de Republiek tot 1750', *De zeventiende eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* 6 (1990) 129-36. Voorlopers van dit destijds in de Nederlanden nieuwe fenomeen van voorintekening waren een Hebreeuws commentaar op de bijbel, *Miklal Yophi* (1661), *D'onder-aardse weerd* van Athanasius Kircher (in 1678 geannonceerd, doch pas in 1682 verschenen) en Mattheus Smallegange, *Nieuwe chronyck van Zeeland* (in 1682 aangekondigd, maar niet eerder dan 1700 gepubliceerd). Hier richtte de uitgever zich expressis verbis tot de Zeeuwse elite van adel, regenten en ambachtsheren, die bovendien 'gelokt' werden met het vooruitzicht dat hun geslachten, daden en bezittingen vereeuwigd zouden worden in de historische en genealogische beschrijvingen en afbeeldingen (zie voor bronopgave noot 5). De compagnie voor de *Martelaers Spiegel* had haar aanbod van het gratis 26ste exemplaar afgekeken van het prospectus voor het boek van Smallegange.

5 'En op dat de Liefhebbers contentement zoude mogen geschieden, zal aan haar E. door ider Companjon een gedeelte van 't werk, dat alreeds gedrukt is, vertoon worden.' Deze bepaling komt niet in het prospectus voor het boek van Smallegange voor, al wordt deze praktijk ook daar wel verondersteld. P. Verkruijsse, *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie. Met een verantwoording van de gevolgde methode* (Nieuwkoop, 1983), 394 en 522-23, waar het prospectus is afgebeeld.

6 Zie P.G. Hofstijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges in de achttiende eeuw. Kanttekeningen bij een inventarisatie', *Documentatieblad Werkgroep 18^e Eeuw* 22 (1990) 159-80. Ook wordt wel verondersteld dat een privilege naar de kopers toe een soort waarmerk vormde voor de betrouwbaarheid van de uitgevers. Het privilege is gedagtekend 21 januari 1683. De reden van aanvraag luidt: 'Doch alsoo dit voorsz. Werk tot haer Suppliantens groote onkosten soude komen te importeren, ende beducht waren, dat van eenige baetsoekende menschen, 't selve mochten komen naergedrukt te werden, waer door sy Supplianten groote schade soude komen te lijden.' Toen al was een klein deel van de tekst in druk gereed, dat ze aan de secretaris van de Staten hadden getoond: 'volgens het blad en begin Ons ge-exhibeert'.

voorhand een zeer berekende en goed doordachte onderneming geweest. Bovendien blijkt dat daarmee vermoedelijk geen enkele mennist directe bemoeienis heeft gehad. De meest waarschijnlijke initiatiefnemers waren de Amsterdamse boekverkopers Hieronymus Sweerts, Jan Bouman, Daniel van Dalen en Jan ten Hoorn. Het privilege is op hun naam aangevraagd, terwijl dit viertal ook op het prospectus als eerste, en zichtbaar gescheiden van de andere deelnemers in de compagnie, op het prospectus vermeld staat.⁷ Deze vier uitgevers hadden, althans in religiosis, geen banden met de doopsgezinde wereld: allen behoorden tot de Amsterdamse gereformeerde gemeente, terwijl ook de meeste overige leden van de uitgeverscompagnie, wier commerciële aandeel en risico waarschijnlijk iets geringer was, eveneens bij de Amsterdamse calvinisten kerkten. Mogelijk was alleen Andries Vinck, die pas later de club van uitgevers kwam versterken, doopsgezind, maar zeker is dat evenmin.⁸ Grote man van deze onderneming was vermoedelijk vooral Jan ten Hoorn, een befaamde uitgever, die een van de belangrijkste opdrachtgevers zou zijn van boekillustrator Jan Luyken: deze zou meer dan honderd titels van Ten Hoorn van titel- en tekstillustraties voorzien, over de meest uiteenlopende onderwerpen.⁹

7 Dit wordt bevestigd door een postscriptum van het privilege, luidende: 'Van dese bovenstaande Privilegie zijn Mededeelgenooten geworden *Jacobus vander Deyster, Harmen vanden Berg, Jan Blom*, de Wed. *Steven Swart, Sander Wijbrants*, en *Aart Oossaan*.'

8 Zie Van Eeghen, *Amsterdamse Boekhandel* III en IV voor de kerkelijke signatuur van: Jan Bouman (III, 40 – gereformeerd), Jan ten Hoorn (III, 162 – gereformeerd), Jacobus van der Deyster (III, 97 – Waals gereformeerd), Aert Dircksz Ossaen (IV, 22 – gereformeerd), de weduwe van Steven Swart (IV, 135 – gereformeerd, later presbyteriaans), Hieronymus Sweerts (IV, 138 – gereformeerd), Sander Wybrants (van de Jouwer) (IV, 188 – gereformeerd). Indicaties (maar niet meer dan dat) voor de gereformeerde signatuur van Harmen van den Berg en Jan Blom zijn te vinden in: M.M. Kleerkooper en W.P. van Stockum, *De Boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de 17^e eeuw*. Biographische en Geschiedkundige Aanteekeningen (Den Haag, 1914-1916), resp. 34 en 58. Daniël van den Dalen was zonder twijfel gereformeerd blijkens de kerkelijke en classicale tucht, die in 1692 op hem werd toegepast als uitgever van het roemruchte boek van Balthasar Bekker – zie R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam. De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking* (Amsterdam, 1971), 302. Andries Vinck, wiens naam niet in het privilege voorkomt, maar wel op het prospectus wordt vermeld, was vermoedelijk ook gereformeerd (Kleerkooper & Van Stockum, *Boekhandel te Amsterdam*, 882). Hij was in 1684 o.m. uitgever van het hierna nog te behandelen oblongboekje *Vale Mundo* van de doopsgezinde dichter Cornelis van Eeke, wat een indicatie zou kunnen zijn voor doperse affiniteiten, maar overtuigend is dat geenszins. Zo gaf de na te noemen Luyken-vriend Adriaan Spinniker zijn geschriften voornamelijk uit bij de gereformeerde Jan ten Hoorn.

9 Zie het register van N. Klaversma & K. Hannema, *Jan en Casper Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum* (Hilversum, 1999) op Jan Claesz ten Hoorn, 547 [hierna afgekort als: K&H]. Zie tevens Van Eeghens biografie van Luyken in: P. van Eeghen & J.Ph. van der Kellen, *Het werk van Jan en Casper Luyken* (Amsterdam, 1905), XXXIV [hierna afgekort als: vE&vdK]: 'De meest intieme relatie bestond tusschen Jan Luyken

Wat we ter inleiding kunnen constateren is dat het tot op de dag van vandaag meest gekoesterde boek in doopsgezind Nederland – en vrijwel zeker nog intenser geadoreerd door de Noord-Amerikaanse mennonieten¹⁰ – beschouwd moet worden als een slim uitgedokterde formule van gereformeerde ondernemers. Jan ten Hoorn en de zijnen hebben bij de doopsgezinde elites een gat in de markt aangeboord.¹¹ Toch leverde dat vermoedelijk minder snel dan gehoopt het gewenste resultaat op, want de in het prospectus aangekondigde publicatiedatum van mei/juni 1684 werd niet gehaald: het boek zou pas een jaar later verschijnen. Van een der compagnons, Sander Wijbrants, is bekend dat alleen hij al aan drukkosten voor het martelaarsboek 350 gulden had moeten neertellen (omgerekend een kleine f9000!), een som die tien jaar later nog werd opgevoerd als mede-oorzaak van zijn faillissement in 1694.¹² Dat Cornelis van Braght, een mogelijke broer van de reeds in 1664 overleden Tieleman van Braght een substantieel aan-

en Jan ten Hoorn, over 't Oude Heeren Logement, in de Historie Schryver; onafgebroken bleef hij voor dese werken van 1679 tot 1711, en slechts de dood maakte daaraan een eind.'

10 *The Mennonite Encyclopedia* III, m.n. 528 [hierna afgekort als *ME*]; Julia Karsdorf, '“Work and Hope”: Tradition and Translation of an Anabaptist Adam', *The Mennonite Quarterly Review* 69 (1995) 178-204. Tot vóór de Tweede Wereldoorlog waren de oorspronkelijke, doch reeds tamelijk versleten koperplaten van Luyken, die voor het laatst gebruikt waren in de 'Amische' uitgave van de *Martelaers Spiegel*, die in 1780 in een oplage van 1000 exemplaren gedrukt was te Pirmasens (Duitsland) als *Der blutige Schau-Platz oder Märtyrer-Spiegel*, nog in Duits privé-bezit te München. Hoewel gevreesd werd dat ze de oorlog niet hadden overleefd, doken hiervan in 1975 weer 30 koperplaten op bij de nazaten van Hans Weber Jr. Zeven hiervan werden in 1977 gekocht door de Mennonitica-verzamelande varkensfokker-in-ruste, de aimabele Amos Hoover te Denver (Pennsylvania), die er in de loop van de tijd weer vijf doorverkocht. De resterende 23 platen kwamen na de dood van Weber in handen van een antiquair, die ze in 1988 met succes te koop heeft aangeboden aan een consortium van 16 Amerikaanse doopsgezinden. De twee aanjagers van deze 'reddingsoperatie', aanvankelijk Robert S. Kreyder (North Newton, Kansas) die later daarbij geassisteerd werd door de vorig jaar overleden John S. Oyer (Goshen, Indiana) hebben daarvan een reizende tentoonstelling ingericht, die talloze doopsgezinde gemeenten in de Verenigde Staten en Canada heeft aangedaan, alsmede een begeleidende publicatie samengesteld: *Mirror of the Martyrs. Stories of courage, inspiringly retold, of 16th century Anabaptists who gave their lives for their faith* (Intercourse, PA, 1990).

11 Voor de kleinere beurs verscheen in 1699 te Haarlem bij de doopsgezinde boekverkoper Isaac van der Vinne een bloemlezing van saillante martelaarsgeschiedenissen onder de titel 't *Merg Van de Historien Der Martelaren ... by een getrokken, uyt de groote Martelaers Spiegel der Doopsgezinden*, samengesteld door Joost Bout, die in de tweede druk van 1722, bij de eveneens doopsgezinde Weduwe Barend Visscher, uitgebracht werd met 52 verkleinde kopieën naar de prenten van Jan Luyken.

12 Van Eeghen, *Amsterdamse Boekhandel* IV, 189: '1684 in compagnie laeten drucken een martelaarsboek daer den requirant voor sijn reken. wel schade heeft geleden f350.-'. Vergeleken bij de andere in noot 4 vermelde voorbeelden van verkoop bij intekening uit 1678 en 1682 is de *Martelaers Spiegel* toch vlot op de markt gekomen.

deel in de totstandkoming van de tweede druk heeft gehad, lijkt niet erg aanneemelijk. Er komt weliswaar een op 25 augustus 1684 gedateerd gedicht van hem in het voorwerk voor, doch de plaats daarvan wijst eerder op bladvulling, terwijl de tekst vooral een toelichting is op de titelprent die in slechts een paar exemplaren van de eerste druk uit 1660 voorkomt.¹³

Hoe dit ook zij, de andere aantoonbaar direct betrokkene bij deze bijzondere uitgave was dus de maker van de 104 tekstillustraties, Jan Luyken. Onopgehelderd is waarom Luykens ontwerp van het frontispies, waarvan een sepiaschets bewaard is gebleven (zie afbeelding nr. 3 van het fotokatern), kennelijk niet goedgekeurd werd; het boek zou een titelgravure krijgen die door de doopsgezinde Haarlemmer Laurens Vincentsz van der Vinne was ontworpen.¹⁴ Jan Luyken was weliswaar enigszins thuis in het doopsgezinde wereldje van die dagen, maar om hem een volbloed mennist te noemen, gaat velen toch te ver. In dit verband zij verwezen naar zijn eerste gedegen biograaf, Pieter van Eeghen. Zoals bekend verondersteld mag worden liet Jan Luyken zich op 8 juni 1673 bij de Amsterdamse doopsgezinde gemeente Lam en Toren inschrijven als lidmaat, met attestatie gekomen van Beverwijk, waar hij in mei vermoedelijk door de collegiantse onderdompeling was gedoopt – een praktijk die door Galenus Abrahamsz, die hier toen de scepter zwaaide, zeer werd bevorderd.¹⁵ Van Eeghen interpreteert het lidmaatschap van Jan als volgt:

13 Vgl. Verheus & Alberda-van der Zijpp, *Inleiding*, [6]. Het gedicht, in klein romein in twee kolommen gezet, komt voor aan het slot van het voorwerk, [D6^v]. Zie over Cornelis van Braght, aangeduid als een bloedverwant, maar niet als broer van Tieleman, die bovendien een nogal bedenkelijke reputatie had, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* IV, 277. Veeleer zou directe bemoeienis van Tielemans ongehuwde broer Pieter Jansz (overl. 1688) voor de hand hebben gelegen, wiens lofdicht tot de eerste druk ook in 1684 weer opgenomen werd, thans aan het slot van het voorwerk van het tweede deel.

14 Zie vE.&vdK, 117, sub nr. 93, en 786 sub A (met afbeelding). Mogelijk werd Luykens ontwerp als te dopers en te confronterend beschouwd, in die zin dat de geketende oude vrouw ('bejaard doper') die weent boven en over het tablet met acht martelscènes te direct met de lijddende, doopsgezinde kerk in verband werd gebracht. Van der Vinnes titelprent is in dat opzicht allegorisch neutraler, wat vooral ook blijkt uit het in sommige exemplaren bijgebonden gedicht van de vrijwel onbekende, uit Dordrecht afkomstige (gereformeerde?) gelegenheidsdichter L. van der Roer, dat de prent uitlegt. Stralend middelpunt daarop is een jonge vrouwenfiguur, staande voor het 'gelove Van *Kristus kruysheldin*', d.w.z. de gehele kerkelijke (protestantse) gemeenschap, die te lijden had van de vervolging door de rooms-katholieke kerk, gepersonifieerd door een geleerde, een monnik en een bisschop. Haar borst is doorboord, haar bloed is het zaad der martelaren. Naast haar zit de van een stralenkrans voorziene 'Waarheid', 'Om eens haar Kinderen (!), met vuur, en geest, te doopen'. De *doperse* martelaren zijn pas op de achtergrond zichtbaar: 'Gins, ziet men, in't verschiet; door galg, en swaart, en brand; // De *Weerloze* schaar, ter *Kruyspoort*, binnen treden'.

15 Zie I.H. van Eeghen, 'Jan Luyken en zijn bloedverwanten', *Doopsgezinde Bijdragen* 16 (1990) 91. Dit met historische feiten doorwrochte en met speculatieve aannames doorspekte artikel

Het schijnt mij echter toe, dat deze toetreding tot eene Gemeente meer het gevolg was van de toen heerschende beschouwing, dat een gehuwd man ook lidmaat behoorde te wezen, dan wel uit diepe overtuiging. Warm lid der Doopsgezinde Broederschap was hij nooit, zijn kind liet hij doopen bij de Remonstranten en weldra wendde hij zich *geheel* af van het Kerkgenootschap.¹⁶

Dat is een intrigerende opmerking die prikkelt tot nader onderzoek, dat zich overigens nauwelijks zal begeven op het domein van Jan Luykens religieuze, vooral mystieke voorkeuren. Het mag als algemeen bekend verondersteld worden dat Jan, die opgroeide in een remonstrants en dopers-collegiants gezin, als dichter in 1671 debuteerde met de nogal hedonistische dichtbundel *Duytse Lier*, waarover literatuurhistorici maar niet uitgepraat raken. Zo tussen 1672 en 1676 veronderstelt men – de visies omtrent het precieze tijdstip zijn niet eensluidend – zou bij Jan de grote bekering hebben plaats gevonden tot een deugdzaam christelijk en mystiek beleefd leven. Dat werd gemarkeerd door enerzijds de zoëven genoemde toetreding tot de collegiantse aanhang van Galenus Abrahamsz en zijn lidmaatschap van de gemeente bij 't Lam en anderzijds door zijn opgaan in het spiritualisme en de mystiek van Antoinette Bourignon en vooral Jacob Boehme. Van die mystieke voorkeuren zou hij sindsdien in al zijn eigen religieuze geschriften getuigen: rijk geïllustreerde embleembundels vol zoekende zielen en pelgrims, begeesterd door vuur en innerlijk licht, op zoek naar het eeuwige Jeruzalem – motieven die ook de leidraad vormen van zijn geestelijke liederen en geestelijke brieven. De eerste bundel die als èn bekeringsdocument èn als tegenpool van de *Duytse Lier* beschouwd wordt, is de emblemataverzameling *Jesús en de Ziel*, die in 1678 verscheen.¹⁷

Het mag dan aannemelijk zijn dat Jan Luyken spoedig het doopsgezinde kerkgenootschap weer de rug toekeerde, zoals Van Eeghen beweert, toch zal blijken dat Jan daarmee geenszins de contacten die hij in het menniste milieu had, zou verbreken. En dat mag, zeker na de inleiding over zijn aandeel in het juist door gereformeerden gedomineerde project dat leidde tot het gedrukte monument der doopsgezinde broederschap bij uitstek, de *Martelaers Spiegel*, des te meer verbazing wekken. Wij hopen aan te tonen dat Jan Luyken wel degelijk de doopsgezinde broederschap trouw gebleven is, zij het waarschijnlijk niet als reguliere kerkganger, maar dan toch wel in het sociale verkeer. Van meet af aan is hij omringd geweest met doopsgezinde vrienden. Wat ligt meer voor de hand dan deze

van mej. Van Eeghen, voorgedragen tijdens het congres over Doopsgezinden en Kunst in 1989, zou het begin vormen van haar queeste naar de geheimen van Jan Luyken.

16 vE&vdK, XXII-XXIII – mijn cursivering.

17 Zie hierover o.a. H. Vekeman, 'Jan Luyken: *Jesús en de ziel*. De emblemat bundel als levenskunst' in: H. Duits, ed. *Eer is het Lof des Deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra* (Amsterdam, 1986), 169-177.

connecties vooral te zoeken binnen zijn professie: zijn contacten als boekillustrator met schrijvers en uitgevers van doperse huize.

Doperse dichters op het pelgrimspad van Luyken

Van huis uit moet Jan Luyken vertrouwd zijn geweest met het collegiantse gedachtengoed dat zijn vader, schoolmeester Casper, die een pamflet schreef ter verdediging van Galenus Abrahamsz in de befaamde Lammerenkrijgh, hem bij wijze van spreken met de paplepel ingoot.¹⁸ Als jongste kind in het gezin van Casper Luyken was Jan het enige dat niet gedoopt werd – de overige vijf waren nog bij de remonstranten ten doop gehouden. Vader Casper had in Jans puberjaren omgang met tal van vooraanstaande doopsgezinde collegianten, zoals schoolmeester Michiel Comans, wiens zoon Michiel jr. het titelprentje voor Jans *Duytse Lier* zou graveren, en de Waterlandse leraar Denijs van der Schuere, die tevens boekverkoper was. Daarnaast is het vooral de mystieke chiliast Petrus Serrarius geweest, corrector bij drukkerij Janssonius in Amsterdam en een intimus van Galenus Abrahamsz, die veel omgang met de Luykens heeft gehad. Deze zou naar Jans eigen zeggen, veel invloed op hem hebben gehad in geestelijk opzicht. Dat moet dan al gebeurd zijn voor zijn twintigste levensjaar, want Serrarius stierf reeds in 1669.¹⁹

De jonge Jan, die toen als schildersleerling een opleiding genoot bij Martinus Saeghmolen, wordt ook altijd in verband gebracht met de dichterskring rond Jan Zoet – de geestige en chiliastische dichter en herbergier van de ‘Zoete Rust’, die eveneens zeer vertrouwd was met het doperse wereldje dat daaraan nog een prachtig spotdicht heeft overgehouden, waarin Zoet de kerkelijke verdeeldheid, en dan met name de doperse splijtzucht, op de korrel neemt, getiteld: ‘Het groote Vischnet’.²⁰ Tot die kring van Zoet, die in 1674 stierf, behoorden nogal

18 De ouders, Casper Luyken en Hester Coores, waren in resp. 1634 en 1649 (Jans geboortjaar) lid van de Remonstrantse Kerk in Amsterdam geworden. Casper maakte vanaf 1646 deel uit van de collegianten. Zie I.H. Van Eeghen, ‘Jan Luyken en zijn bloedverwanten’, 66-70; vE&vdK, IX-XII. Het betrof het pamflet: *Ondersoeck over den inhoud van twee Boeckkens, het eerste genaemt de ontdeckte Veynsinge, ende het andere, het tweede deel van de ontdeckte Veynsinge der hedendaeghsche Geestdryvers of Socinianen, of den inhoudt van dien nae de waarhey is, of dat in deselve tegen de waarheydt gehandelt is, door C. Luycken* (Amsterdam, Cornelis de Bruyn, 1655).

19 Blijkens na te noemen biografie uit 1712 (zie noot 82): ‘voegde zich by de vroomen van dien tyd, als Abraham Galenus, Petrus Serrarius en andere meer’. Zie E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliast Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (diss. Leiden, 1987), 147 en 201-13.

20 Over Zoet: G.J. van Bork en P.J. Verkruijsse, ed. *De Nederlandse en Vlaamse Auteurs. Van middeleeuwen tot heden met inbegrip van de Friese auteurs* (Weesp, 1985), 668-69; C.B. Hylkema, *Reformatoren. Geschiedkundige studiën over de godsdienstige bewegingen uit de nadagen onzer Gouden Eeuw* (Gro-

wat dichters van doopsgezinde huize, zoals Pieter Verhoek, Theunis Albertsz van der Laan, Pieter Rixtel, de al genoemde Michiel Komans jr. en Karel Verloove. Jan Luyken was eigenlijk net te jong om daarvan deel uit te hebben kunnen maken. Karel Meeuwesse, die Jan Luykens *Duytse Lier* in een voortreffelijke studie uit 1952 in de context van de tijd heeft bestudeerd, ziet vooral in de relatie tussen Jan Luyken en Karel Verloove, tot wie een gedicht in de *Duytse Lier* is gericht,²¹ goede aanknopingspunten voor de veronderstelde relatie met de kring van Jan Zoet.²² Tijdens de voorbereidingen van de tentoonstelling over de Luykens in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam is een tot dusver onbekend gedicht van Jan Luyken aan het licht gekomen, dat aan die vroege vriendschapsrelatie geen enkele twijfel meer doet bestaan. Het vermoedelijk autografische gedicht, 'Aen Den Geestrijcken Poeët Kaarel Verloove' getiteld, dateert zelfs van 1667, twee jaar vóór het verschijnen van de *Duytse Lier*, toen Jan nog maar 18 jaar oud was (zie afbeelding nr. 2 van het fotokatern).²³ Het rijm, waarin dichter Karel Verloove met vermoedelijk keizer Karel V wordt vergeleken,²⁴ klinkt 'Zoetiaans': Verloove wordt geportretteerd als een hoogstaand dichter en 'Minnaer van de groene vrijster'²⁵:

ningen/Amsterdam, 1978 – repr. 1900-02) I, 114. Jan Zoet, *d'Uitsteekste Digt-kunstige Wercken* (Amsterdam, Jan ten Hoorn, 1675), 155-62. Andere gedichten van Zoet op 'doopsgezinde toestanden' zijn o.a. 'De Kristelike Kruis-poort; Aan de verheerde Doopsgezinden tot Uitregt. Benneven de Pauszelikke Doolweg der Mennonytze Zynodisten van Laiden [1660-1661]', 172-76, en 'Baazuine des Onschulds, Aan de Doopsgezinde Broeders Tot Gladbach [na 1654]', 308-10.

21 Jan Luyken, *Duytse Lier*. Met inleiding en aantekeningen door A.J. Gelderblom, A.N. Paasman en J.W. Steenbeek (Amsterdam, 1996), 98: 'Aan den Poët Karel Verlove'.

22 'Al kan men uit dit vers geenszins afleiden, dat er een persoonlijke relatie tussen beide dichters heeft bestaan, men mag die mogelijkheid daarom niet zonder meer verwerpen.' K. Meeuwesse, *Jan Luyken als dichter van de Duytse Lier* (Groningen/Amsterdam, 1977 – repr. 1952), 30. Meeuwesse heeft vervolgens nog drie pagina's nodig om door middel van 'circumstantial evidence' die relatie aannemelijk te maken.

23 De tentoonstelling 't Verborgen goed, treckt ons gemoed'. De boekillustratoren Jan & Casper Luyken' werd op 19 mei 1999 geopend. Ter gelegenheid daarvan werd het gedicht (UB afd. Handschriften, sign. Hs. GI 26) in facsimile met transcriptie uitgegeven in een beperkte oplage van 150 exemplaren.

24 Vgl. het begin en het slot: 'Bralt Karoolus op zijn troonen // op zijn trotse borgerij // Op zijn goude flicker kroonen // op zijn hooge heerschappij // Gij ô Amsteldamse KAAREL ... Komt al tartende [ver]dooven // al het Roomse kroone goudt // Pronckt dan KAAREL boove Karel'. Evenmin is uitgesloten dat gerefeerd wordt aan de Engelse koning Karel II, die in 1660 op de troon gezet was en zich een voorvechter betoonde van het roomskatholicisme. Zoet-kenners drs. Rudi Cordes, die een dissertatie voorbereidt over Jan Zoet, acht het gedicht enigszins de sfeer ademen van de door Zoet geredigeerde bundel *Parnassus aan 't Y* uit 1663, waarin de gedichten (poëtische antwoorden op christelijk-ethische vragen) uit deze kring zijn gebundeld.

25 Mogelijk in twee betekenissen te verstaan: de jonge meisjes, maar ook overdrachtelijk als zanggodin, staande voor de dichtkunst.

Soeter singer als een lijster
 die van Phoebus²⁶ wordt gekroont
 Met soo meenigh Lauw'er reys-ien²⁷
 vlechtent aen elcaar gepaardt
 die het Zoet²⁸ gememde meijs-ien²⁹
 uijt haar magde dar'men baardt³⁰

De in 1633 geboren Karel Verloove was lidmaat van de Waterlandse gemeente bij de Toren en wever (bombazijnwerker) van beroep. Hij moest echter aan het begin van zijn loopbaan vaak een beroep doen op de diakonale kas om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien.³¹ Later, in 1691, werd hij aangesteld als aanspreker bij de armen van het Lam en de Toren, die op kosten van de gemeente werden begraven, terwijl hij ook nog enkele jaren als voorzanger zou optreden, wat niet altijd tot tevredenheid van de kerkenraad ging. Zo werd hij eens gekapitteld, omdat hij na het leiden van de psalmzang vóór de predikatie niet in zijn voorzangersstoel plaats nam, maar de kerk uitliep, om aan het eind van de preek terug te keren en de slotzang te leiden.³² De contacten met deze eigenzinnige vriend uit zijn jeugd zijn vermoedelijk altijd blijven bestaan, zoals afgeleid mag worden uit de opdracht die Verloove aan Jan zal hebben verstrekt voor het graveren van de titelprent van diens treurspel dat in 1688 bij martelaarsspiegeluitgever Jan ten Hoorn verscheen: *Stéfanus Eerste Khristen Bloedgetuyge*.³³ Verlooves naam komen we ook tegen bij een andere doopsgezinde intimus van Jan Luyken:

26 Phoebus Apollo, de god der dichters, onder andere.

27 Kroon van lauriertakjes, als teken van dichterlijk talent.

28 Een verwijzing naar Jan Zoet?

29 Letterlijk: het van 'zoete' borsten voorziene meisje, wat mogelijk figuurlijk staat voor een lier, het de dans- en dichtkunst symboliserende attribuut van Apollo.

30 Letterlijk: voortbrengt uit haar maagdelijke darmen. Mocht een lier bedoeld zijn, dan verwijzen de 'magde dar'men' naar de zuivere, ongerepte snaren (en dus het geluid) van het instrument, die van darmen gemaakt werden, wat als metafoor voor Verlooves hoogwaardige dichtkunstige voortbrengselen gebruikt is. Vergelijk hiermee ook Jan Zoets lofzang van Karel Verloove's dichtkunst (*Werken*, 130, d.d. 1665): 'Lang moet gy, met u Lief, in vreë en voorspoed, leeven. // Nooit word uw Zangheldin het deftig zingen moë, // Daar meë zy, my, en elk, en hart, en oor komt streelen, // Zoo dikwijls als ze maar heur snaaren hooren laat.'

31 P. Visser, *Broeders in de geest. De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw* (Deventer, 1988) I, 53, en II, 29, noot 214; Meeuwesse, *Jan Luyken*, 310.

32 Gemeentearchief Amsterdam PA 1120, nr. 175 (notulen kerkeraad Lam en Toren, 1683-1741), fol. 189 (07-04-1701). Op 27-09-1703 werd hij als voorzanger ontslagen, zij het met behoud van zijn traktement. *Idem*, fol. 208.

33 K&H, nr. 1439; de eerder, in 1686, bij Ten Hoorn verschenen *Uytbreijding Over de heylige Lofzangen* van Verloove, had een frontispies dat door Jan Luykens oudere concurrent als boekillustrator, Romeyn de Hooghe, was vervaardigd.

Cornelis van Eeke.³⁴ In 1698 maakte Jan een titelprent bij Van Eeke's berijming van de psalmen, *De Koninklyke harp-liederen*, waarvoor Karel Verloove een lofdicht had geschreven³⁵. Dit was een zeer afwijkende psalmberijming die niet voor de kerkzang bestemd was, omdat elke psalm een eigen populaire melodie had gekregen. Bovendien was er een bijzondere versie van uitgebracht met 150 nieuwe 'airen' die gecomponeerd waren door musicus Jan Schenk. Deze bundel past geheel in het dopers-collegiantse milieu, waarin de zangkunst zeer gecultiveerd werd.³⁶ Van Eeke, die kerkte in het Lam, had in 1684 een berijming uitgebracht van Dirck Raphaelsz Camphuysens *Vale Mundo* in een klein oblong boekje, waarvoor Jan Luyken de titelprent had gemaakt.³⁷ Van Eeke zullen we later nog tegenkomen.

Om dit verre van volledige en oppervlakkige rondje van schrijvende en doperse Luyken-intimi af te sluiten, dient nog te worden stilgestaan bij Adriaan Spinniker.³⁸ Dit was een tragische figuur die 27 jaar jonger was dan Luyken en voornamelijk een rol zou spelen in diens latere leven. Adriaan was aanvankelijk door Galenus Abrahamsz tot leraar opgeleid. Hij werd vanaf 1697 als proponent aangesteld in de kerk bij 't Lam. In 1705 echter nam hij ijlings ontslag, omdat hij verdacht werd van ongewenste intimiteiten. Bovendien kwam er toen in een hardnekkig roddelcircuit het gerucht op gang dat hij reeds vóór zijn huwelijk met de voorname Sara Verduin in 1699 de jonge bruid zwanger had gemaakt. Deze affaire leidde ertoe dat Spinniker naar Haarlem verhuisde en liefdevol werd opgevangen door de broeders aldaar, die hem een baantje als boekhouder bezorgden. Sindsdien zou hij het ene na het andere stichtelijke dichtwerk publiceren.³⁹ Jan

34 ME II, 161; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* X, l. 251-52.

35 K&H, nr. 462.

36 P. Visser, 'Litanie van een liturgisch stiefkind. Een korte geschiedenis van de psalm bij doopsgezinden', in J. de Bruijn, ed. *Psalmzingen in de Nederlanden. Vanaf de zestiende eeuw tot heden* (Kampen, 1991), 136. Zie voor de zangcultuur der collegianten tevens P. Visser, 'In de Zaadzaaijer': de uitgeverij van de Leeuwarder drukker, boekverkoper en doopsgezinde leraar Hendrik Rintjes (1630-1698), *De Boekenwereld* 12 (1996) 260-61.

37 K&H, nr. 463. Het was een vertaling door Camphuysen (ca. 1620) van het werk van de sociniaan Valentinus Smaltius. H.G. van den Doel, *Daar moet veel strijds gestreden zijn. Dirck Raphaelsz Camphuysen en de Contraremonstranten* (Meppel, 1967), 58.

38 ME IV, 596.

39 De hele affaire is in de notulenboeken van de kerkeraad (zie noot 32) uitvoerig gedocumenteerd. Ik hoop te zijner tijd in een artikel over de (dichterlijke en doperse) activiteiten van Spinniker hierop uitvoeriger terug te komen. Een korte levensschets met bibliografie verscheen na zijn overlijden in 1754 in zijn postuum gepubliceerde bundel *Vervolg der Leerzaame Zinnebeelden, Spiegel der Boetvaardigheid en Genade en eenige Stichtelyke Gezangen* (Haarlem, Jan Bosch, 1758). Zie ook: A. Nieuweboer, 'Haarlems literair leven in gelegenheidsgedichten (1680-1770)', in: E.K. Grootes, ed. *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum, 1993), 190-99. Zijn echtgenote Sara was de zuster van de vermaarde leraar van de gemeente Koog-Zaandijk, Abraham Verduin: ME IV, 811.

Afb. 2 Illustratie uit de *Vermeerderde Lusthof des Gemoeds* (1706) (UBA: 1934 F 10).

Luyken illustreerde voor hem diens kleine succesvolle, religieus-emblematische werkje dat in 1711 uitkwam, en telkens herdrukt zou worden: *De Werken en Vergelding Der Barmhertigheid, En Onbarmhertigheid, Uit Matth: XXV berymd*.⁴⁰ Van de dertien prenten die daarin waren opgenomen, had Jan Luyken zeven eerder al gebruikt voor zijn eigen soortgelijke boekje, *Lof en Oordeel Van de Werken Der barmhertighyt*, dat in 1695 was uitgekomen.⁴¹ Beide werkjes, van Luyken en Spin-

⁴⁰ K&H, nr. 1360.

⁴¹ vE&vdK, 699-700, nr. 440: het was uitgegeven door Nicolaus Visscher te Amsterdam.

niker tezamen, zouden later achterelkaar worden afgedrukt in Jan Luykens *Zedelijke en Stichtelijke Gezangen*. Spinniker, die aan het slot nog terugkomt, gaf zijn boekje uit bij de Amsterdamse weduwe van Pieter Arentsz en haar schoonzoon Cornelis van der Sys. Dit verlegt het perspectief van de doopsgezinde schrijvers naar enkele uitgevers met wie Jan Luyken een nauwe relatie moet hebben onderhouden.

Met gemak hadden nog tal van andere doopsgezinde auteurs de revue kunnen passeren, voor wie Luyken illustraties heeft vervaardigd, zoals Jan Huygen, wiens zeer populaire *Beginselen van Gods Koninkryk in den Mensch* (1689)⁴² geheel in de geest van Luykens religieuze voorkeuren en ook naar diens emblematisch model geschreven is; of de hem zo typerende pelgrimsprentjes die hij maakte voor Ome Jacob Dircksz van Wormerveer, *Een Alegoris- Historis Verhaal van het Edel en Machtig Koninkrijk Van Salem* (1683),⁴³ of soortgelijke prenten over de pelgrimage van Wandelende Ziele in het immens populaire boek van Jan Philipsz Schabaelje, dat door uitgever Jan Rieuwertsz jr. na ongeveer de vijftigste herdruk in 1706 mede dankzij Luykens 25 illustraties een typografische wedergeboorte zou beleven (afb. 2).⁴⁴ Jan Rieuwertsz sr en jr., bij wie al deze titels uitgekomen zijn, hadden bij een clientèle van doopsgezinden, collegianten en andere nieuwlichters een gerenommeerde reputatie, maar bij het kerkelijk-orthodoxere deel van Amsterdam riepen hun filosofische en mystiek-getinte uitgaven heel wat ergernis op.⁴⁵

Pieter Arentsz en Luykens pelgrimstocht in druk

Hier laten we de Rieuwertszen echter voor wat ze zijn. Alle aandacht wordt thans gericht op Pieter Arentsz, vanaf het eerste uur de uitgever van Jan Luyken als boekillustrator en dichter, en diens opvolgers, zijn weduwe en hun schoonzoon Cornelis van der Sys. Andere doopsgezinde boekverkopers voor wie Jan Luyken illustratie-opdrachten uitvoerde, waren naast Jan Rieuwertsz sr. en jr. onder anderen Barend Visscher en Andries Vinck te Amsterdam, alsmede Hendrik Rintjes en Pieter Ruirds in Leeuwarden.⁴⁶

42 Dit werk werd sedert de derde druk van 1700 altijd in één band uitgegeven met de *Stichtelyke Rymen Op Verscheiden Stoffen* van Pieter Huygen. Jan Huygens werk bevat drempelgedichten van o.a. Cornelis van Eeke; Pieters *Rymen* werden o.m. lof toegezongen door Adriaan Spinniker. Zie K&H, nrs. 727-35, resp. 714-20; ME II, 868.

43 K&H, nr. 1158; ME II, 68.

44 K&H, nr. 1271-76; Visser, *Broeders in de geest* I, 347-49.

45 P. Visser, *Godtslasterlijck ende pernicious. De rol van boekdrukkers en boekverkopers in de verspreiding van dissidente religieuze en filosofische denkbeelden in Nederland in de tweede helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1995), 13-17.

46 Na Luykens dood zouden menniste uitgevers als Jacob ter Beek, Isaac Tirion, Marten Scha-

Pieter Arentsz jr., kleinzoon van een gelijknamige, roemruchte en met de zaak der remonstranten sympathiserende boekverkoper uit Haarlem, was lidmaat van het Lam. Hij stond sedert 1649 ingeschreven als lid van het boekverkopersgilde. Vanaf ongeveer 1656 zijn er uitgaven op zijn naam bekend, tot aan zijn dood toe in 1688. Hij noemde zich ook wel Pietert Arentsz Schrijver, of Pieter Arentsz Raap, naar de naam van zijn boekwinkel en uitgeverij in de Beursstraat, waar de 'Drie Raapen' uithing. Na zijn dood zette zijn tweede vrouw, Catharina Wijnberg, als de 'Weduwe Pieter Arentsz' de zaak voort. Zij werd vanaf 1698 daarin bijgestaan door Cornelis van der Sys, die in dat jaar met hun enige dochter Sara was getrouwd. Sindsdien gaven ze onder hun beider naam werken uit. Na de dood van zijn schoonmoeder in 1715 zou Van der Sys de zaak voortzetten tot 1747, toen hij de hele nering verkocht.⁴⁷ Ondanks dat Jan Luyken gigantisch veel meer werk in opdracht van andere uitgevers zou maken, vormt juist de uitgeverij van Pieter Arentsz en diens opvolgers een vaste dopers-rode draad doorheen zijn hele carrière. Dat is het best te demonstreren door het begin en het einde daarvan onder de loep te nemen.

Het boek waarmee Jan Luyken zijn loopbaan als tekstillustrator zou beginnen, was een destijds in heel Europa populair werkje van Spaanse origine, getiteld *Schat der Zielen*, dat in 1515 in Barcelona was verschenen als *Spill de la vida religiosa* en wordt toegeschreven aan Miquel Comalada. Vanaf 1583 zou het in Nederlandse vertaling tot diep in de zeventiende eeuw minstens 15 keer herdrukt worden. Dit zogenaamd populair-mystieke geschrift, behorend tot het genre der geestelijke pelgrimages, dat Pieter Arentsz in 1678 met de prentjes van Luyken in zijn fonds zou opnemen,⁴⁸ behandelt de zoektocht van een pelgrim, 'Begeerder' geheten, naar het kasteel van 'Liefde Gods' – een thematiek die de 'bekeerde' Luyken op het lijf geschreven was.⁴⁹ Dit boekje, samen met onder andere de *Navolghinge Christi* van Thomas a Kempis, was zeer geliefd in bevindelijke kringen, niet alleen in het gereformeerd-piëtistische milieu van de Nadere Reformatie, maar ook onder gelijkgestemde, tot mystiek en praktische devotie genegen doopsgezinden, zoals de beweging van de Waterlandse Vredestadburgers, die als regelrechte wegbereiders beschouwd mogen worden van het doperse collegiantisme.⁵⁰ Totdat Luyken zich als illustrator met het boekje ging bemoeien, vermoedelijk in opdracht van uitgever Pieter Arentsz, maar heel wel mogelijk ook op eigen initiatief in het kader van zijn grafische oplei-

gen, Jacobus Verheyden te Amsterdam, of Jan Bosch te Haarlem zich over het (voornamelijk stichtelijke) werk van hem ontfermen.

47 Van Eeghen, *Amsterdamse Boekhandel* III, 15-16.

48 K&H, nr. 1277.

49 Zie voor meer bijzonderheden Visser, *Broeders in de geest* I, 339 en II, 150 noot 256-57.

50 *Idem* I, 68-81.

Afb. 3 Titelpagina van de *Schadt der Sielen* (De Rijp, Claes Jacobsz, 1644) (UBA: 1189 H 34²).

ding,⁵¹ bestond er maar één oudere, geïllustreerde versie van de *Schat*. Deze was in 1644 uitgegeven door de Waterlandse leraar en boekverkoper uit De Rijp, Claes Jacobsz (afb. 3).⁵²

Deze editie had een tiental prentjes die mogelijk door de doopsgezinde graveur Salomon of diens zoon Jacob Saverij waren gemaakt. Deze illustraties hebben Jan Luyken, voorzover hij geen nieuwe inventies maakte, zonder twijfel tot

⁵¹ Het zou mij niet verbazen dat dit en soortgelijke werkjes gekoesterd werden in het ouderlijk huis van Luyken.

⁵² Visser, *Broeders in de geest* I, 339.

Afb. 4a Ed. 1644. p. A3r.

Afb. 4b Ed. 1678, afbeelding uit ed. 1686
 (UBA: 1078 G 38), p. 3.

voorbeeld gediend. Op dit moment in zijn ontluikende loopbaan als boekillustrator beschikte Jan Luyken, die toen bij graveur Cornelis Decker in de leer was, nog niet over de vaardigheid zelf de plaatjes in het koper te verwerken. Op gezag van Van Eeghen en Van der Kellen mogen we aannemen dat hij zelf slechts drie illustraties heeft geëts, en dat de overige 37 zijn uitgevoerd door zijn leermeester Decker, naar evenwel de ontwerptekening van Jan Luyken.⁵³ Het lijkt geen twijfel dat Jan Luyken de tekst zeer goed moet hebben gelezen, wat blijkt uit de detailverschillen die sommige prentjes laten zien ten opzichte van zijn tien voorbeelden uit de editie van Claes Jacobsz.

Op het eerste prentje uit de editie van Jacobsz is pelgrim Begeerder te zien, uitgerust met een pelgrimsstaf, bij de hut van een zittende herder die aan de ene kant naast zich een hond heeft en aan de andere zijde een mandje met spullen; verderop staan enkele schapen en aan de einder is een Hollandse torenspits te zien (afb. 4a). Op de adaptatie van Jan Luyken valt direct op dat de herder, die door Begeerder wordt aangesproken *staat*, klompen aan heeft en de kijker een betere blik gunt in de mand (afb. 4b). Jan Luyken blijkt zich hierin nauwgezet aan de tekst te hebben gehouden, waar onder andere te lezen staat:

Want hy had een stok of hardersstaf in zijn hand, en een korfken hing aan sijn rechter sijde, hy had een paar houte klompen aan sijne voeten, en hy was bekleed met een langen rok. Daar beneffens had hy twee hoornen, waar van het kleynste op de slinker, maar het grootste op de rechte sijde aan sijn gordel hing. ... Ende niet verre van daar was sijn hutte, daar hy woonde, sijnde rontom overal dicht met doornen omset. De Harder *stond* al peynsende [mijn cursivering], als hy sag, dat Begeerder hem so sterkelijc aansag.⁵⁴

⁵³ vE&vdK, 3-4, nr. 5, resp. prentnr's 5, 6 en 7. Alles lijkt erop te wijzen dat Jan hiermee een eerste proeve van bekwaamheid aflegde als boekillustrator. De volgens vE&vdK hieraan voorgaande prentjes op plano's, die een vaardiger hand vertonen dan de drie Luyken-etsjes uit de *Schat*, zouden chronologisch dan ook na de *Schat* moeten komen. Een andere prent, 'Het Goddelijk Wonder' dat aan Ieske Klaes te Amsterdam geschied zou zijn, uitgebracht door Jacobus Robyn in 1677, is wellicht Jans eersteling geweest. Ook hier is het ontwerp vermoedelijk door Jan Luyken gemaakt, terwijl leermeester Decker de tekening in het koper heeft gebracht. Vgl. vE&vdK, 547 (sub nr. 3278) en Van Eeghen, 'Jan Luyken en zijn bloedverwanten', 93 (afbeelding 6).

⁵⁴ Geciteerd naar de editie *Schat Der Zielen* (Amsterdam, Pieter Arentsz, 1686 – K&H nr. 1278), 3-4. Ten opzichte van de voorbeeldeditie van *Den Schadt der Zielen* (De Rijp, Claes Jacobsz, 1644), A3v-A4r, is de tekst gemoderniseerd ('en nu van nieuws in de Nederduytse [taal] overgeset', wat mogelijk het werk is geweest van de doopsgezinde schrijver Reinier Rooleeuw, de auteur van het inleidende 'Sang-gedicht' en de begeleidende kwatrijnen van de prentjes in tweede en volgende drukken). Vgl.: 'Inden eersten hadde hy eenen stock in sijn handt, een korfken aen sijnder rechter syden, een paer holblocken aen sijn voeten, ende eenen langhen rock. Op der slinker syde aen sijnen gordel hadde hy een kleyn hoornken, ende opter rechter syde noch eenen grooteren ... ende seer na daer by was sijn hutte, gantsch rontsom met doornen omsteken. De Herder stont al peysende, siende dat Begheerder hem soo neerstich aensach.'

Cap. 4. Het eerste Deel,

was een schoon huys gebout / dies hy hem
seer verblijde. Hy ginck naden huys toe/en-
de sach de poozen gesloten/ende een Jonck-
vrouwe daer bukten aen staen/die niet allee-
dinghe ende manterijck wesen gantich eer-
lijck scheen. Welcke alsse den hondt die hy
hy hem hadde/siende werbe/vreesde sy haer
ende verschijchte. En vrees niet / seide de
Begheerder, want mijnen hont en doet nie-
manden geen leet. Begheerder verwonder-
de hem seere/dat hy dese Jonckvrouwe al-
leene hoor den huys sach staen/ende sprack:
Och lief suster/wat maecht ende verbept gy
hier soo alleene? Ich wacht/sprack sy/dat
men de pooze open doe / dat ich dan daer
binnen

Afb. 5a Ed. 1644, p. A6v.

Afb. 5b Ed. 1678, afbeelding uit ed.1699
(UBA: 1045 J 18), p. 11.

Afb. 6a Ed. 1644, p. D9v.

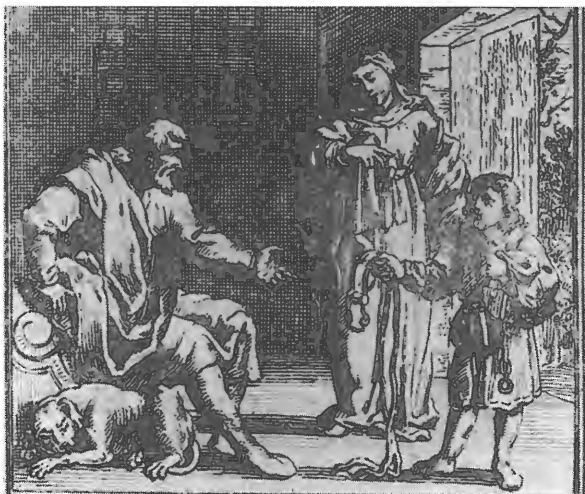
Cap. 22. Het eerste Deel
te : ende dat hy my in de uere mijns doods/
een soet/ genadigh/ ende barmhertigh God
hy ghelijck ick dat vastelijck hope/ ende hem
volkomelijck toebetrouwe.

Het XXII. Cap. Vander Kuys heyt.

Begheerder was van dese Jonckvrouwe
Ghehoorfaemheydt wel gherooft/ ende
nam van haer oorlof. Ende de Hofmee-
sterselepde hem inder Ootmoedicheyts les-
ter Dochter hamere/ gheheeten Kuys heyt.
Reynicheydt oft Suyverheydt, die hem coech
eerlijck ende lieflijck ontfinc/ ende by haer
neder hiet sitten / Begheerder spzack tot
haer :

Afb. 6b Ed. 1678, afbeelding uit ed. 1686
p. 151.

Cap. 23 Het eerste Deel.
 Booms / ende by sonder dat hy tweederle
 Duchten doech. Wat sijn dat booz Ducht-
 ten / seide hy ! De Ducht / seide sy / die aen
 de nederste tachen waft / die soo blerch ende

Afb. 7a Ed 1644, p. D12v.

sonder vertoe schijnt / heet Mistrouwinghe
 sijns selfs, ende die aen die opperste tachen
 waft / die soo vergult ende schoon van ver-
 toe is / heet / Betrouwen in Godt, dat is de
 Ducht / welke de gene die hier binnen ko-
 men / eten moeten. Ende soo verre sy daer
 van niet en eten / soo is alle haer moeyte
 verloopen / ende komen te vergeefs hier in.
 Wilt

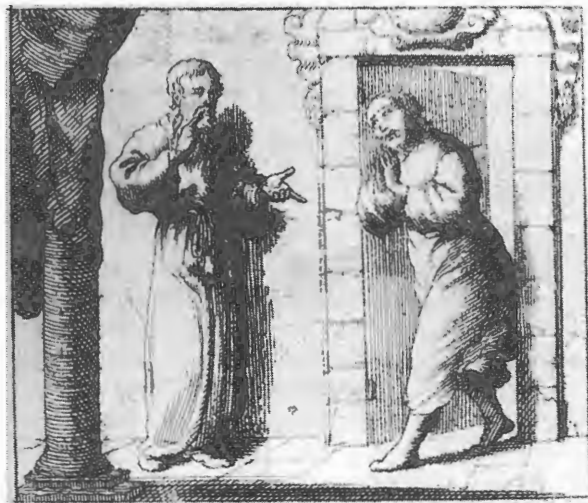
Afb. 7b Ed. 1678, afbeelding uit ed. 1686,
 p. 158.

Afb. 8 Ed. 1678, afbeelding uit ed. 1686, p. 267.

Afb. 9 Ed. 1678, afbeelding uit ed. 1686, p. 280.

Dan wordt de functie van alle attributen uitgelegd met behulp waarvan de herder zijn kudde naar de grazige weiden leidt. 'Wat hebt gy doch in dit korfken, seyde Begeerder? Vierderleye dingen, antwoorde de Harder', en hij somt ze een voor een op: een vuursteen met vuursteenslagijzer, voorts 'brood, ajuyn [ui], een fles-

ken met olye, ende sout', dat hij aan de schapen voert.⁵⁵ Het lijdt geen twijfel dat Jan geen enkel detail van de tekst is ontgaan. Zulks leert ook de vergelijking van de volgende twee illustraties (vgl. afb. 5a en 5b), waarop Begeerder aanklopt bij het huis van de ootmoedigheid. Het citeren van de bijbehorende tekst illustreert de detailverschillen al voldoende.

Doch als hy na by 't huys quam, sag hy de poorten gesloten, en een sekere Maagd daar buiten aan deselve staan [niet zitten], die aan haar kleding, manierlijk wesen en seden gantsch eerlijk scheen. Dewelke als sy den hond sag [deze trouwe reisbegeelder was 'Goede wil' geheten] die Begeerder met hem leyde, so vreesde en verschrickte sy seer. En vreest niet, seyde Begeerder tot haar: want mijn Hond doet niemand eenig leet'.⁵⁶

De jonge, volijverige tekenaar heeft veel beter dan zijn voorbeeld, dat tamelijk obligaait de drie hoofdrolspelers weergeeft, de spanning en de interactie tussen de bange maagd, de hond die naar haar opkijkt en de troostende pelgrim tot uitdrukking gebracht. De overige voorbeelden behoeven nauwelijks nog een nadere toelichting. Zoals de evidente verschillen tussen de prentjes die de uitleg illustreren van de maagd Kuysheid, die een jongen bij zich heeft met een doek, een paardentoom en een slot om de zintuigen te bedwingen (afb. 6a en 6b).⁵⁷

Of het prentje waarop Kuysheyd aan Begeerder voor diens verdere tocht van een rijk beladen fruitboom de vrucht 'Betrouw op God' meegeeft (afb. 7a en 7b).⁵⁸

Vergelijken we tot slot hiermee de prentjes die Jan Luyken zelf *geëst* heeft (afb. 8 en 9), dan is zelfs voor de leek zichtbaar dat de beginnende etser Luyken een nog tamelijk onervaren hand toont, die zijn leermeester Decker nog geenszins voorbij gestreefd was.⁵⁹

Deze vergelijking toont niet alleen dat Jan Luyken het werkje tot op de komma moet hebben gelezen, maar bovenal moet het als zeer opmerkelijk worden beschouwd dat zijn eerste proeve van bekwaamheid als boekillustrator juist de *Schat der Zielen* betrof, een werkje dat geheel past in de vrome omgeving waarin Luyken is opgegroeid. Een analyse van dit geschrift, dat samen met andere populair mystieke geschriften door Claes Jacobsz werd uitgegeven in één verzamelband, *Prac-*

⁵⁵ *Schat Der Zielen* (1686), 5.

⁵⁶ *Idem*, 12; vgl. *Schadt der Zielen* (1644), A6v.

⁵⁷ *Idem*, 151. De toom is om een 'boos wild dier' te temmen: de tong; de steen is om gaten mee te stoppen, van het oor en de mond; de witte doek, 'Suyverheyd' genaamd, is om het linker oog af te sluiten dat de 'Sinnelyke lust' bedient. Vgl. *Schadt der Zielen* (1644), D9v.

⁵⁸ *Idem*, 158: de laagst hangende vrucht, 'Mistrouwing syns selfs', moet eerst gegeten worden; voor de reis dient de tas gevuld te worden met de bovenste vruchten, 'Betrouwen in God'; vgl. *Schadt der Zielen* (1644), D12v.

⁵⁹ *Idem*, resp. 267 en 280.

tycke der Sielen getiteld,⁶⁰ heeft tot dusver in de Luykenbiografie, en met name in het onderzoek naar Luykens weg tot de mystiek van Boehme, in het geheel nog niet plaats gevonden. Het lijkt geen twijfel dat ook tal van andere titels in het fonds van Pieter Arentsz daartoe nog veel meer bouwstoffen zullen kunnen aan- dragen.

Dat moge blijken als het fonds van Arentsz nader wordt beschouwd. Van meet af aan manifesteerde deze uitgever zich als spreekbuis van de aanhang van Gale- nus Abrahamsz. Arentsz heeft aan de roemruchte Lammerenkrijgh met zijn tien- tallen pamfletten en schotschriften als boekverkoper goed verdiend. Alleen al in 1664, het piekjaar in de strijd tussen de Lammisten van Galenus en de latere Zon- nisten van Samuel Apostool, publiceerde Pieter Arentsz minstens twaalf pro-Ga- lenus pamfletten.⁶¹ Daarnaast gaf hij, vaak samen met de eerder genoemde col- lega Jan Rieuwertsz, prekenbundels en ander stichtelijk werk uit van tal van doopsgezinde leraren, zoals Tieleman Jansz van Braght,⁶² Jacob Pieters van de Kooch,⁶³ Reynier Wybrantsz⁶⁴ en Galenus Abrahamsz,⁶⁵ alsmede talloze drukken van de in doperse kringen zo populaire *Stichtelyke Rymen* van Dirck Raphaelsz Camphuysen,⁶⁶ en ander typisch dopers en collegiants 'kerkgoed', zoals psalm- bundels en liedboekjes.⁶⁷ Blijkens zijn uitgaven raakte Pieter Arentsz vanaf ca. 1669 gaandeweg in de ban van de uit Frankrijk afkomstige mystica Antoinette Bourignon die voornamelijk in Amsterdam in vrijheid haar missiewerk kon ver- richten. Arentsz gaf van haar, vaak samen met Jan Rieuwertsz, vrijwel alle ge-

60 Visser, *Broeders in de geest* I, 309-12. De bundeling bestaat naast de *Schat Der Zielen* uit de *Na- volginghe Christi* van Thomas a Kempis en de toen in populair mystieke kringen al even geliefde *Duytsche Theology*, voorts een tractaat van de Zuidduitse doper Sigmund Salmingen (ca. 1525) *Onderscheyt ende bewysinge, Hoe verre de uyterlijke, ende innerlijke oeffeninge, de menschen voor Godt Rechtveerdigh maken*, en het anonieme, eveneens van Duitse herkomst zijnde traktaat *Gheestelijke Bruyloft*.

61 Zie N.P. Springer & A.J. Klassen, *Mennonite Bibliography 1631-1961* (Scottsdale PA/Kitchener Ont., 1977), nrs. 4259, 4261, 4263, 4268, 4280, 4286-4288, 4302, 4305, 4319, 4332; collega Jan Rieuwertsz publiceerde dat jaar minstens zo veel titels.

62 *Een-en-uyftigh predicatien* (samen met Rieuwertsz, 1669); *De school der deught* (1687, 8^e dr.).

63 *Korte onderwysinge voor de jonge aenkomelingen* (2^e dr. 1674).

64 *Catechesis, dat is Onderwijsinghe in de christelijke religie* (1672).

65 *Anleyding tot de kennis van de christelijke godsdienst* (1677); *Beknopt vertoog van gelyklydende getuy- genissen der H. Schrift* (1684, 1685); *Anspraak an de vereenigde doops-gezinde gemeente, te Zaandam* (1687).

66 1669 (14de dr.), 1675 (2 eds.), 1680 (2 eds.), 1685 (20ste dr., met frontispies door Luyken – K&H, nr. 343), etc., maar ook diens *Theologische werken* (1672) en *Uytbreiding over de Psalmen* (1679, etc.), alle samen met Rieuwertsz.

67 J. Oudaan, *Davids Psalmen* (1684, 1685, de tweede druk met frontispies van Luyken – K&H, nr. 212-14); R. Rooleeuw, *Schriftuurlyke gezangen* (1681, 1686); ook bijvoorbeeld *De algemeene be- lydenissen der Vereenighde Vlaemsche, Vriesche, en Hooghduytse doopsgezinde gemeynte Gods* (1665).

TE AMSTELDAM,
by de WED. PIETER ARENTZ en KORNELIS VANDER SYS, Boekverkoopers. *J. Goussier fecit.*

Afb. 10 Titelgravure van *De Schriftuurlyke Geschiedenissen* (UBA: 1081 J 5).

schriften uit – vele tientallen: niet alleen in het Nederlands, maar ook in het Frans, het Duits en sommige ook in het Latijn.⁶⁸ Daarnaast publiceerde Pieter Arentsz, voornamelijk in 1672 en 1673, ook de spiritualistische en chiliastische geschriften van de merkwaardige profeet en Bourignon-adept Johannes Rothe.⁶⁹ Het tolerante Amsterdam telde in die dagen heel wat 'rare kostgangers' en velen daarvan schurkten behaaglijk tegen de nog mildere mennisten van het Lam aan. Op het moment dat Jan Luyken zich als illustrator met de *Schat der Zielen* en vervolgens ook als dichter en illustrator met zijn bekeringswerkje *Jezus en de Ziel*, dat eveneens nog in 1678 verscheen, in het fonds van Pieter Arentsz zou begeven, had deze zich, commercieel zowel als geestelijk, vrijwel geheel aan moedermystica Bourignon (die haar volgelingen 'kinderen' noemde) uitgeleverd. In het erop volgende jaar 1679 bracht hij bijvoorbeeld samen met Jan Rieuwertsz meer dan vijftien zeer omvangrijke Bourignon-titels op de markt. De populaire mystiek en het chiliasme, waarmee Luyken thuis en via Serrarius al in aanraking was gekomen, waren bij Pieter Arentsz – goed Nederlands gezegd – 'gefundenes Fressen' en 'booming business'.

Pieter Arentsz bood de dichter en etser tot aan diens dood in 1712 toe het publicatieforum van vrijwel al diens eigen geschriften. Omgekeerd dus zou Jan Luyken, ondanks de vele contacten met tal van andere uitgevers voor wie hij honderden, neen, zelfs enkele duizenden prenten zou vervaardigen, de firma Arentsz c.s. als *zijn* uitgever blijven beschouwen. Zowel de eerste, als de erop volgende herdrukken van bijvoorbeeld *Jezus en de Ziel* (1678, 1685, 1687, 1689, 1692, 1696, 1704, 1714, 1722, 1729, 1744)⁷⁰ verschenen achtereenvolgens bij Pieter Arentsz, diens weduwe en schoonzoon Van der Sys. Evenzo de *Voncken der Liefde Jesu* (1687),⁷¹ vanaf de derde druk ook Luykens tot op de dag van vandaag meest bekende werk uit 1694, *Spiegel van 't menschelyk Bedryf* (1704),⁷² de tweede en volgende druk van zijn *Zedelyke en Stichtelyke Gezangen* (vanaf 1704),⁷³ de *Beschouwing*

68 Over haar: L. Kolakowski, *Chrétien sans Église, La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle* (Parijs, 1969), 640-89; *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen, 1978-98) IV, 44-46 [hierna afgekort als *BLGNI*]. In 1669 gaf Arentsz, meestal weer samen met Rieuwertsz, minstens drie werken van haar uit, en sindsdien zou dat aantal jaarlijks aanzienlijk toenemen. Drs. Mirjam de Baar (RU Groningen) zal naar verwachting dit jaar haar dissertatie over Bourignon voltooien.

69 Hylkema, *Reformateurs* I, 34-48; *BLGNI*, 297-98.

70 vE&vdK, 4 nr 6; K&H, nrs. 959-70. Een postuum vervolg erop verscheen in 1715 onder de titel *Goddelyke Liefde-Vlammen, Of vervolg van Jezus En De Ziele* bij Philip Verbeek en Jacobus Verheyden.

71 K&H, nrs. 1024-33.

72 K&H, nrs. 1011-18. De eerste druk van 1694 (nrs. 1009-10) was met een privilege verschenen bij prentuitgever Nicolaus Visscher.

73 K&H, nrs. 1039-44. De eerste druk van 1698 (nrs. 1037-38), uitgegeven door Willem de Coup te Amsterdam, had geen illustraties.

Der Wereld, bestaande in Hondert konstige Figuren (1708),⁷⁴ *De Onwaardige Wereld, ver- toond in Vyftig Zinnebeelden* (1710),⁷⁵ *de Bykorf Des Gemoeds, Honing zaamelende uit al- lerly Bloemen* (1711),⁷⁶ *Het Leerzaam Huisraad, Vertoond in Vyftig Konstige Figuren* (ook in 1711),⁷⁷ *Des Menschen Begin, Midden en Einde; Vertoonende de het Kinderlyk Bedryf en Aanwas, In Een en vyftig Konstige Figuren*, dat postuum in 1712 verscheen en waarin een aandoenlijke opdracht aan zijn kleinzoon Jan voorkomt.⁷⁸ Na zijn dood bezorgden de uitgevers nog zijn *Geestelyke brieven* (1714) waarbij Adriaan Spinniker een lofdicht schreef.⁷⁹

In het zicht van het Nieuwe Jeruzalem gestrand

In de jaren dat de weduwe van Pieter Arentsz alleen de scepter zwaaid, vanaf 1688, lijken de relaties iets minder intensief te zijn geweest, maar zodra Cornelis van der Sys op het toneel verscheen, werden de banden weer aangehaald en kwamen er weer nieuwe werken van Jan van de pers.⁸⁰ Het meest ambitieuze project voor de Arentszen vormde wel *De Schriftuurlyke Geschiedenissen En Gelykenissen Van het Oude En Nieuwe Verbond*, een grote kwarto-editie met 337 illustraties van bijbel- scenes, met berijmde bijschriften en prozateksten van Jan Luyken zelf (afb. 10).

Dit werk zou met veel Luyken-tragiek omgeven worden. Aanvankelijk was Jans zoon Casper met het etsen ervan begonnen, maar door diens dood in 1708 – Jan werd toen voogd over zijn kleinzoon Jan – kon het werk niet worden voltooid. Daarop heeft Jan Luyken zelf deze zeer omvangrijke klus moeten klaren, met ge- volg dat er 206 prenten op zijn naam staan.⁸¹ Toch heeft ook Jan Luyken het werk net niet afgekregen, en dus ook de publicatie ervan niet meer mee mogen ma- ken. Hij is blijven steken in het begin van het laatste bijbelboek Openbaring, waar

74 K&H, nrs. 909-14.

75 K&H, nrs. 991-95.

76 K&H, nrs. 922-27.

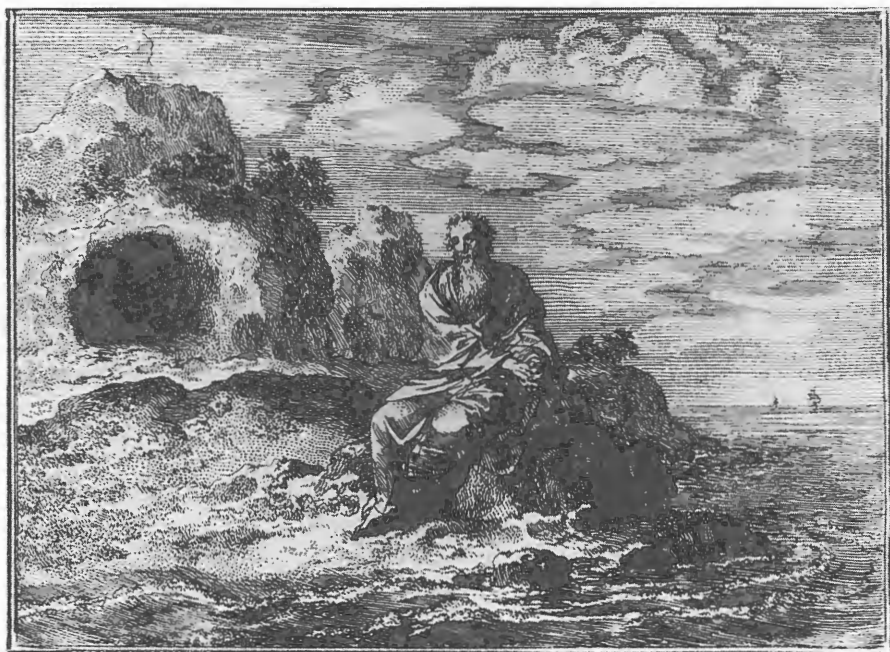
77 K&H, nrs. 974-78.

78 'Met het Leven van den Autheur'. Het bevat ook het kleine portret van Luyken, met daarbij lof- dichten van Adriaan Spinniker en Cornelis van Eeke (zie hierna). Aan het slot is nog een fondsljst opgenomen: 'Naamen der Boeken van Joannes Luiken, Die alle by de Wed: Pieter Arentz, en Kor- nelis vander Sys, gedrukt, en te bekomen zyn, op groot en gemeen papier.'; K&H, nrs. 932-36.

79 K&H, nrs. 949-53; ook de niet nader te identificeren P.H.N. heeft een lofdicht bijgedragen.

80 Vgl. de nogal ongenuanceerde mening van P. van Eeghen, vE&vdK, XXXIV: 'Voor dezen [Pie- ter Arentsz] bleef hij werkzaam tot 1687, doch na diens dood werd de relatie met de firma geheel afgesneden. In 1704 echter, nadat de firma was geworden Wed. P. Arentsz en K. van der Sys, werd de band weder aangeknoopt en bleef onafgebroken bestaan tot Luykens dood.' Nieuwe titels van Luyken verschenen niet bij haar, echter wel de herdrukken van *Jezus en de Zielen de Voncken*.

81 Inclusief de twee titelplaten totaal 208 prenten. Zie vE&vdK, 709-730, nr. 442, en H&K, nr. 1008.

Afb. 11 De laatste prent uit het NT-deel, nr. 148 (UBA: 1081 J 5)

Johannes op Patmos is beland.⁸² Ondertussen was het eerste deel, het Oude Testament, reeds op de pers gelegd. Zo tegen het einde van het drukproces daarvan, halverwege de totale productie van het boek, blies hij zijn laatste ademtocht uit, op 5 april 1712. Dat verklaart, dat voorafgaand aan het tweede deel van het werk, het Nieuwe Testament, een levensbeschrijving van Jan is opgenomen – letterlijk tussengevoegd⁸³ – waarbij tevens enkele gedichten op zijn leven en sterven werden afgedrukt, totaal 20 bladzijden omvattend, voornamelijk van de hand van de reeds eerder genoemde intimi Cornelis van Eeke en Adriaan Spinniker. Boven-

⁸² Dat het Nieuwe Testament-deel eindigt met deze beginscène van de Openbaring (1:9-19) is een duidelijke aanwijzing dat Jan Luyken waarlijk in het harnas, en in het zicht van het einde van deze klus gestorven is. De visionaire, apocalyptische raadselen, plagen en voorzeggingen die het boek Openbaring bevat, uitmondend in het zicht op het Nieuwe Jeruzalem, kennen een lange en rijke iconografische traditie. Het lijdt geen twijfel dat Jan Luyken daar natuurlijk wel raad mee had geweten – juist voor de mystiek ‘angehauchte’ pelgrim Luyken hadden deze scènes uit de Openbaring de apotheose moeten vormen.

⁸³ Met een aparte katernsignatuur (3†-4†[5†]²). Er zijn ook exemplaren waarin de biografie (later) aan het begin van het eerste deel is bijgebonden.

dien is er het bekende portret van Luyken door schilder Arnold Houbraken aan toegevoegd, die eveneens lidmaat van het Lam en de Toren was, begraven door Pieter Sluiter, en dat een zes-regelig bijschrift heeft van Adriaan Spinniker:

Dit is JAN LUIKEN. Neen; 't is maar de schets van't wezen.
Zyn geest, op God verliefd, bestraald met hemels licht,
Door sterk geloof en hoop vande aarde om hoog gereezen,
Leeft in zyn heilzaam werk van printkunst, en gedicht.
Noch speelt zyn' zedigheid en aandacht in de trekken
Van dit gelaat, om elk tot Godsvrucht op te wekken.⁸⁴

Hoewel het 'Kort Verhaal van het godvruchtig leven en zalig afsterven van Joannes Luiken', door niemand ondertekend is, lijkt Cornelis van Eeke de meest aannemelijke auteur ervan te zijn. Jan Luyken had zelf een sobere begrafenis gewenst, maar dat werd niet gerespecteerd. Het waren zijn uitgevers, de weduwe Arentsz en Cornelis van der Sys, die de uitvaart organiseerden en alle kosten voor hun rekening namen. Jan was gestorven als een tamelijk berooide kunstenaar, die volgens zijn levensbeschrijver het meeste geld aan de armen had gegeven. Zijn huishoudster Annetje van Vliet en zijn kleinzoon Jan, die nu in het weeshuis moest, kregen elk 284 gulden. In juli 1712 werden de inboedel en zijn nagelaten prentkunst op straat verkocht: de totale opbrengst bedroeg 438 gulden. Deze bijzondere, als graficus en als dichter zeer getalenteerde boekenman liet slechts zestien boeken na, zo staat in de boedelinventaris te lezen: 'Veertien boekjes in octavo ... Een bybel, doch niet compleet' en het 'Martelaarsboek, door Tieleman van Bragt'.⁸⁵ Was Van Braghts boek hem, naast de kennelijk stukgelezen bijbel, toch het meest dierbaar?⁸⁶ Wij zullen het antwoord nooit te weten komen. Deze

84 Het 'leven', het verkleinde portret en de lofdichten werden ook opgenomen in het eveneens in 1712 uitgebrachte *Des Menschen Begin, Midden en Einde* (zie eerder noot 78).

85 vE&vdK, LIV. De opbrengst bedroeg respectievelijk 3, 4 en nog eens 4 gulden.

86 Opmerkelijk is dat enkel de prenten (104 stuks) van de martelaarsspiegel, zonder verklaarend onderschrift, in 1696 – dus tijdens zijn leven – in Venetië verschenen in een 4°-oblong-editie getiteld: *Il Teatro Della Crudelta' Praticata delli più severi Tormenti del Mondo, cioè sin dalla Crocifissione di nostro Signore Giesu Cristo* met een inleidende opdracht van ene Girolmo Albrizzi aan de Venetiaanse schilder Antonio Zanchi (K&H 1003). Hier functioneerde het werk vooral als voorbeeldboek voor schilders. Zie E. Balmas, 'Jan Luyken e il suo "Teatro des Martyrs"' in: *Bollettino della Società di Studi Valdesi* (Torre Pellice, 1977), 3-26 (met dank aan Astrid Balsem, UBA). Later bracht de Leidse boekverkoper Pieter van der Aa een dergelijke editie uit met 116 prenten (aan het slot zijn enkele historieprenten toegevoegd), voorzien van een Frans en Duits onderschrift, getiteld *Theatre Des Martyrs... Schau-Buhne der Martyrer*. De Oud-Fries doopsgezinde leeraar en boekverkoper te Amsterdam, Marten Schagen, gaf de collectie (nu weer met 104 prenten) in 1738 uit onder de titel *Schouwtooneel Der Martelaren ... Theatre Des Martyrs ... Schau-Buhne der Martyrer*. Slechts twee prenten daarvan hebben daadwerkelijk een Nederlands onderschrift. K&H, nrs. 1004, resp. 1005-06.

stille, van vroomheid doortrokken werker had na zijn geruchtmakende begin als dichter van de *Duytse Lier* alle aandacht bij zijn werk en zijn familie gehouden. Willen we zijn biograaf geloven, dan had hij maar met weinigen intieme omgang:

In zyn ommevang was hy stil, deftig en minzaam, doch met weinige gemeenzaam. Die hem maar zag, kon zien dat hy een ingetogen leven leide. Hy beminde de eenzame wandelingen buiten, om te meer het zoet genieten Gods gewaar te worden, dewyl zeide; Dat hy de geschape dingen der natuur aanzag, als een brief geschreven door de hand van zyn beminde, het geen hem op de oorsprong aller dingen deed verlieven. Hy bezocht dikmaals de Godvruchtige, maar meest de behoeftige en geringe, en hielp haar nood met groote heimelykheid vervullen: wierd veel in zijn huis bezocht, ook van lieden van andere plaatsen; en schoon hy van weinig woorden was, ging ider gesticht en overtuigt van hem, want hy drukte hooge zaaken met laage woorden uit'.⁸⁷

Bij de allerlaatste prent die hij geëetst heeft, Johannes op Patmos (afb. 11) – de engel die hem het uitzicht moest bieden op het Nieuwe Jeruzalem heeft hij niet meer in koper vast kunnen leggen – drukte hij die hoge zaak als volgt in simpele bewoordingen uit:

Denkt, dat het zwaar Gewigt, der Groote Eeuwigheid,
Onnoembaar overhaald, 't gewigt, der kleine Tyd.
Nu staat uw kans noch schoon, eer dat de Deuren sluiten,
De Vroomen binnen, en, de Goddeloozen buiten.
Dat heerlyk BINNEN, daar de Eeuw'ge blydschap woond!
Dat deerlyk BUTTEN, daar het Quaad zyn Meester loond!
ô Mensch! Ziet zelve toe, en laat u niet verleiden,
Van 't Een te zoeken, en het Anderen te myden'.⁸⁸

Jan Luyken mag dan formeel als doopsgezinde kerkganger nauwelijks een warme band met de gemeente bij 't Lam hebben gehad – hoe is dat overigens überhaupt nog na te gaan: Van Eeghens commentaar mag dus bij voorbaat voorbarig lijken, feit is wel dat zijn naam sedert zijn inschrijving als lidmaat in 1673 nergens meer in de boeken van de kerk bij 't Lam voorkomt – in zijn ongekend arbeidzame leven is deze in zijn necrologie welhaast als 'ideaal-mennist' geportretteerde stichtelijke dichter en uitzonderlijk getalenteerde illustrator desondanks bijna vanaf de wieg, maar zeker tot aan zijn graf omringd geweest met geestelijke nazaten van Menno. Toegegeven, dat waren meestendeels geen doorsnee-mennisten, maar doopsgezinde 'Eigenheimers': mensen van bijzondere snit en zede.

87 *Schriftuurlyke Geschiedenissen*, †††2r.

88 *Idem*, 674-75.

Een brief van Adam Francke uit 1667

Inleiding

Adam Francke jr., een boekenuitgever uit Transsylvanië

Met deze kleine inleiding wil ik de aandacht vestigen op de rol van Adam Francke als uitgever van boeken, vooral van de *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. Tevens wil ik, hoofdzakelijk op basis van Hongaarse literatuur zijn connecties met Transsylvanië bespreken. Dankzij Ruud Lambours artikel over Daniel Zwicker¹ zijn veel gegevens over Francke's familie en het sociale leven in Amsterdam boven water gekomen, die als aanvulling kunnen dienen op deze korte biografie. Op de introductie volgt de transcriptie en de vertaling in het Nederlands van de Latijnse brief, die Adam Francke in 1667 vanuit Amsterdam naar Cluj² stuurde en die veel gegevens over het geestelijk leven in Amsterdam uit die tijd bevat. De brief is aan het eind van de vorige eeuw door Gergely Benczédý in het Hongaars vertaald en gepubliceerd.³ In november 1998 werd de Latijnse versie teruggevonden in Cluj, wat de uitgave ervan mogelijk maakt.

Adam Francke (of Francus) was de zoon van Adam Francke sr., een belangrijk en tamelijk bekend figuur in de geschiedenis van het Socinianisme. Laatstgenoemde werd in 1595 geboren in Freistadt in het huidige Oostenrijk en werd rector van het Sociniaanse college te Rakow in Polen.⁴ Na de dood van Joachim Steg-

1 R. Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker', gepubliceerd in dit nummer.

2 In het huidige Roemenië. In het Latijn heet deze plaats Claudiopolis, in het Duits Clausenburg en in het Hongaars Kolozsvár.

3 Gergely Benczédý, 'If. Franc Ádám levele Amsterdamból, 1667. Febr 15', *Keresztény Magvető* (1888) 28-38. De geadresseerde is zeer waarschijnlijk István Pauli, predikant van de Saksische Unitarische kerk te Cluj, die in 1653 in Leiden had gestudeerd en later correspondeerde met de Remonstrantse predikant Johannes Naeranus. Een van Naeranus' brieven is nog in Cluj: E. Lakó, ed. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca* (1997), no. 1105/H. Volgens C. Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum* (Warschau, 1967), 168 was Pauli een verwant van Adam Francke ('Stephanus Pauli Hungarus, gener Adami Franci, pastor Claudiopoli').

4 Archief van het Unitarische bisdom van Kolozsvár (voortaan AUBK), Fasciculus rerum scholasticarum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626-1696 II, 104. Een deel van dit Fasciculus is gepubliceerd door: E. Dományházy, M. Latzkovits en B. Keserü, *Fasciculus rerum scholasticum Collegii Claudiopolitani Unitariorum 1626-1696 I. Journals of the Years 1626-1648 1/1*. Szeged, 1997; Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 229-230: Anonymi epistola exhibens vitae ac mortis An-

mann sr.⁵ in 1633 verliet hij Rakow om hem op te volgen als predikant van de Saksische Unitarische gemeente van Cluj.⁶ Hij kreeg te maken met tegenwerking van de kant van de Transsylvaanse overheid,⁷ maar desondanks groeide zijn reputatie binnen de kerk. Op 28 november 1643 werd hij (waarschijnlijk na zijn studiereis naar Engeland)⁸ plechtig benoemd tot 'plebanus ecclesiarum Unitariorum Claudiopolitaniarum', predikant van alle congregaties in Cluj. Hij oefende deze functie uit tot aan zijn dood op 15 augustus 1655.⁹

Adam Francke jr. werd in 1639 in Cluj geboren. Hij vertrok als 'peregrinus Transylvanicus' in gezelschap van Péter Rázmán en Dániel Szentiványi en met financiële ondersteuning van de Unitarische gemeente van Cluj naar de Nederlanden, waar hij zich op 28 augustus 1660 inschreef als student in de theologie aan de universiteit van Leiden als Adamus Francus Transylvanus, 21 [jaar]. Op 10 december 1662 schreef hij zich in aan de universiteit van Frankfurt an der Oder.¹⁰ Uit een brief

dreae Wissowatii, nec non Ecclesiarum Unitariorum ejus tempore brevem historiam.

5 Voormalig predikant in Dantzig; hij werd in 1628 Unitarisch predikant in Cluj.

6 Zie het dagboek van Bálint Segesvári, uitgegeven door J. Bálint en J. Pataki, *Kolozsvári emlékirók 1603-1701* (1990), 165 (27 juli 1633): 'zij kwamen aan met de Duitse predikant uit Polen, Adamus Frank geheten; hij was een lange kerel, was toen vrijgezel en had een luide stem'.

7 In 1638 werd aan hem de bekende brief van Jan Stoinski (Statorius) geschreven, die door de Calvinistische vorst van Transsylvanië, Georg Rákóczy I, werd onderschept. Hij stuurde de brief naar professor Bisterfeld uit Alba Iulia (Gyulafehérvár) in het huidige Roemenië, die toen in Utrecht was en een antwoord op Johannus Crellius' *De Uno Deo Patre Libri II* vervaardigde. De korte brief werd in het Nederlands vertaald en door Gisbertus Voetius van een uitvoerige annotatie voorzien. Vervolgens werd het epistel opgehangen aan de stadspoorten, de kerkdeuren en de ingang van de universiteit. De brief met de annotatie is van belang voor het historisch onderzoek in Hongarije, omdat hij aantoont dat de Calvinisten van plan waren het leven van de nonconformisten onmogelijk te maken, vooral na de zogenaamde 'Complanatio van Dés' uit 1638, waarmee de vrijheid van de Unitariërs in Transsylvanië werd beperkt en het Sabbatarianisme verboden. Statorius informeerde bij Adam Francke sr. naar deze gebeurtenissen. Zie over deze welbekende gebeurtenissen: J.C. van Slee, *De geschiedenis van het Socinianisme in Nederland* (Haarlem, 1914), 110, 130, 210; W.J. Kühler, *Het Socinianisme in Nederland* (Leiden, 1912), 137; E.M. Wilbur, *A History of Unitarianism* (Cambridge, Mass., 1946), I, 551-552; Ö. Miklós, 'Statorius János lengyel szociniánus lelkész levele Frank Ádám kolozsvári unitárius lelkészhez 1638-ból', *Keresztény Magvető* 52 68-84.

8 Uit Wilbur, *History of Unitarianism* II, 180 zou men kunnen opmaken dat Adam Francke sr. in 1639 vanuit Cluj naar Cambridge reisde. Volgens Miklós, 'Statorius', 71 moest hij na het bekend worden van de brief van Statorius Cluj verlaten. De auteur vermeldt helaas geen bewijspplaats voor deze bewering.

9 AUBK, Fasciculus rerum I, 234 en II, 104. Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 168 dateert abusievelijk de dood van Francke een jaar later (Adamus Francus Silesus...obiit anno 1656, annus natus 60).

10 *Album Studiosorum Academiae Lugduno Bataviae 1575-1875* (Den Haag, 1875), 482; E. Friedländer, *Ältere Universitätsmatrikeln. Universität Frankfurt a.d. Oder*. 2 dln. (Leipzig, 1887-1888)

van Przypkowski¹¹ aan Naeranus blijkt dat hij reeds in 1664 in Amsterdam verbleef en tot zijn huwelijk in het huis van een koopman op het Singel woonde.¹²

De drukgeschiedenis van de beroemde *Bibliotheca Fratrum Polonorum* is verweven met de levensgeschiedenis van Francke jr. Vercruysse, die de drukgeschiedenis van dit uitvoerige en decoratieve werk het meest volledig samengevat heeft,¹³ verwerpt de suggestie dat het werk door de drukker Blaeu gedrukt is¹⁴ en verwijst naar 'une autre tradition établie en Hollande', die het persklaar maken van de Poolse Sociniaanse teksten aan Daniel de Breen, de bekende Collegiant en chiliaat, toeschrijft, die zijn brood verdiende als corrector in de drukkerij van Blaeu. Dit denkbeeld is voor het eerst geopperd door Christiaan Sepp, maar nog altijd overheerst de mening dat Frans Cuyper, de uitgever van de *Bibliotheca*, enige redactionele hulp moet hebben gehad van zijn gerespecteerde oom De Breen.¹⁵

Enkele brieven van Przypkowski, die vanuit het Oostpruisische dorp Kessel de druk van de eerste delen van de monumentale serie financierde, ondermijnen echter deze bewering. Volgens Sandius werden de werken van Crellius 'anno videlicet 1665' gepubliceerd en die van Schlichtingius 'in lucem emissa a circiter 1665'. Deze data congrueren met de gegevens uit de brieven, die Przypkowski in maart en juli 1665 schreef aan Johannes Naeranus, waarin ook de werkelijke uitgever wordt genoemd, namelijk Adam Francke jr.¹⁶ Hiermee is een chronologisch probleem uit de weg geruimd, want De Breen stierf in 1664 en Andreas Wisowati, die de publicatie van de later verschenen delen op zich nam, kwam pas in 1666 in Amsterdam aan. Het is mogelijk dat Cuyper door zijn oom, voor wie hij 'des sentiments de sympathie' voelde,¹⁷ geïnspireerd werd, maar De Breen hoeft

II, 95. Zie over zijn geboortjaar ook Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker'.

11 Samuel Przypkowski had in de Nederlanden gestudeerd en was een van de leidende figuren van de Poolse Socinianen.

12 Universiteitsbibliotheek Amsterdam (voortaan UBA), Handschriftencollectie, N78 C; Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker'.

13 J. Vercruysse, 'Bibliotheca Fratrum Polonorum. Histoire et Bibliographie', *Odrodzenie e Reformacja w Polsce* 21 (1976) 197-212.

14 Dit is recentelijk bevestigd door P. Visser, 'Blasphemous and pernicious: the role of printers and booksellers in the spread of dissident religious and philosophical ideas in the Netherlands in the second half of the seventeenth century', *Quaerendo* 26 (1996) 303-326. Op grond van een typografische analyse schrijft Visser het werk aan een andere drukker toe, namelijk Daniel Baccamude, die voordien de werken van Oudaen en Lubieniecki drukte in opdracht van Frans Cuyper, de uitgever van de *Bibliotheca*.

15 C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw* 2 dln. (Leiden, 1873-1874) II, 453-455; Van Slee, *Geschiedenis*, 245; Visser, 'Blasphemous and pernicious', 319; J. Trapman, 'Erasmus seen by a Dutch Collegiant: Daniel de Breen (1594-1664) and his posthumous Compendium Erasmicae (1677)', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 73 (1993) 162.

16 Sandius, *Bibliotheca Antitrinitariorum*, 118, 131; UBA, Handschriftencollectie, N78g.

17 Zie over hun relatie: J. Vercruysse, 'Frans Kuyper (1639-1691) ou les ambiguïtés du chris-

niet actief bij zijn werk betrokken geweest te zijn. Een andere brief van Przyrkowski aan Naeranus, van 29 juni 1664, leert ons dat hij reeds toen Francke aanbeval voor het doen van het voorbereidende werk.¹⁸ Natuurlijk gelden als sterkste bewijs zijn eigen woorden in de brief die hij naar Cluj stuurde, waarin hij toegeeft dat hij twee dikke delen van Crellius en Schlichtingius persklaar had gemaakt.¹⁹ Francke schijnt verder nog een belangrijke rol gespeeld te hebben bij het verzorgen van de publicaties uit de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig. Verder behartigde hij de financiële belangen van Przyrkowski en Lubieniecki in Amsterdam,²⁰ terwijl hij tevens de rol van bemiddelaar speelde tussen de leiders van de Remonstranten en Collegianten en de Poolse ballingen.

Een interessante passage uit een van de brieven van Przyrkowski aan Naeranus (die ook een samenvatting van een bericht van Francke bevat) onthult hoe bang aan het begin van 1665 de oude Poolse leiders waren voor hun Hollandse sympathisanten. De gangbare mening onder de Poolse vluchtelingen was, zo suggereert Francke, dat Isaac Pontanus, Arnold Poelenburg of Galenus Abrahamsz geen woord van Schlichtingius' opvattingen 'de metaphorico filio' begrepen. Zelfs Przyrkowski beval, evenals de verwanten van Schlichtingius Francke aan om de passages, die hier-

tianisme liberal hollandais', *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting* 2 (1974) 234.

18 UBA, Handschriftencollectie, N78C: 'si quid sit abs te ornatissimus Francus noster in editione librorum Julii Celsii de auctoris mente expiscetur: a per me ipsi negraveris etiam atque etiam peto'. Przyrkowski's eigen werk, *Cogitationes ad initium evangelii Matthaei* werd in deel 'P' van de *Bibliotheca*, 1-35 gepubliceerd. We hebben er geen bewijs voor dat Francke gehoor gegeven heeft aan dit nadrukkelijk verzoek, maar wat betreft de werken van Crellius en Schlichtingius staat dit buiten kijf, cf. de brief van Przyrkowski uit maart 1665, UBA, Handschriftencollectie, N78E: 'Adamus noster Francus apud vos ut audio operis posthumi Jonae Schlichtingii editioni praeest'.

19 Zie de hierachter uitgegeven brief. De rol van Adam Francke bij het uitgeven van de *Bibliotheca* was niet geheel onbekend. János Káldos, *Ungarländische Antitrinitarier II*, György Enyedi (Baden-Baden, 1993), 81 wees op grond van de Hongaarse versie van Francke's brief hier al op. Zie over Crellius het artikel van Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker'.

20 Zo werkte hij mee aan de publicatie van Lubieniecki's *Theatrum Cometicum*. Uit een brief aan Naeranus uit 1671 (UBA, Handschriftencollectie, N59) en een persoonlijke notitie van Lubieniecki ('Memoriale D. Adamo Franco circa rationes exemplarium *Theatrici Cometici* conferendas cum bibliopolis Batavis', UBA, Handschriftencollectie Ar 53-1) blijkt dat hij ook een sleutelrol speelde bij de verspreiding van het *Theatrum*. Dientengevolge moet hij ook betrokken zijn geweest bij de bittere controverse tussen Cuyper en Lubieniecki over deze uitgave, zie Visser, 'Blasphemous and pernicious', 320-321. Wat de financiën betreft, stuurde hij in verband met de *Bibliotheca* een 'peculiar charta' naar Przyrkowski (UBA, Handschriftencollectie, N78G). Verder was hij naar eigen zeggen betrokken bij de collecte voor de Poolse vluchtelingen, die georganiseerd was door Przyrkowski (UBA, Handschriftencollectie, N78 E). Francke werd ook door de Polen ondersteund. Hij ontving op 24 november 1666 150 daalders van Lubieniecki en op 9 mei 1667 nog eens 100 daalders (300 imperialen). Tussen 16 en 26 november 1669 kreeg hij 200 daalders (600 imperialen), terwijl op 12 juli 1667 291 imperialen 'faict payer au T. Adamus Francus en Amsterdam' als gratificatie uit naam van Lubieniecki (UBA, Handschriftencollectie, Ar 54-43).

over gingen maar uit het werk weg te laten. Een aantal broeders was zo bezorgd, dat zij wilden verhinderen dat Francke deze kwestie met de Remonstrantse predikant Johannes Naeranus besprak. Desondanks moest Przytkowski binnen enkele weken aan Naeranus zijn excuses aanbieden. De Nederlandse leiders waren in het algemeen niet geneigd om compromissen te aanvaarden. Zij waren erudiet genoeg om de persoonlijke mening van een auteur te laten voor wat het was. In de woorden van Adam Francke: 'Heer Naeranus was met ons van mening dat het een ondraaglijke tirannie zou zijn om iets te veranderen in of weg te laten uit geschriften van anderen, vooral als het om het werk ging van iemand als Schlichtingius, wiens verstand, eruditie en oordeel in de gehele wereld der letteren terecht worden bewonderd en die zelf evenmin zijn *Commentaria* aan welke censuur dan ook wenste te onderwerpen.'²¹ Natuurlijk gaf Przytkowski in zijn brief aan Naeranus deze 'ernormus lapsus' met plezier toe.²² Hongaarse geleerden vermoeden dat Francke naast de uitgave van de *Bibliotheca* en het *Theatrum Cometicum* betrokken was bij de herdruk, in de Nederlanden, van een bekend Sociniaans werk uit Transsylvanië: *Explicationes locorum veteris et novi Testamenti* van de hand van György Enyedi (1555-1597), de derde superintendent van de Unitarische kerk.²³

Gedurende deze jaren moet Francke zich bekwaamd hebben in het drukkersvak, daar we via een van zijn tijdgenoten zijn reputatie als typograaf horen roemen. Dit was niemand minder dan Nicholas Kis, de beroemde Hongaarse drukker, die zijn carrière begon bij de drukkerij van Blaeu in Amsterdam en later met zijn manier van lettersnijden naam maakte in (en orders kreeg uit) heel Europa. Aan het eind van de brief, die hij op 15 augustus 1684 vanuit Amsterdam naar Mihály Teleki in Transsylvanië verstuurde, noemde hij Adam Francke 'in vergelijking met anderen een halfgod in zijn professie'. De teneur van de brief is dat, mits onder de juiste condities, dat wil zeggen het verlenen van vrijheid door de staat, Francke bereid was terug te keren naar Transsylvanië om daar een drukkerij op te richten, die de vorst uitermate veel zou kunnen opleveren.²⁴ Kis drong er bij zijn superieuren op aan om Francke zijn zin te geven. Dit voorstel was niet ge-

21 Zie voor de vindplaats van de passage waarnaar Francke verwees J. Vercruyse, 'Bibliotheca Fratrum Polonorum. Tables et Index', *Tijdschrift voor de geschiedenis van de Verlichting* 5 (1977) 391.

22 UBA, Handschriftencollectie, N78K: 'Idem et D. Naeranus et cum eo etiam aliquibuscum super hoc negotio egi, illa nulla ratione debere omitti judicant. Imo ille (D. Naeranus) existimat nobiscum tyrannidem esse haud exiguum scriptis alicuius quaedam vel mutare vel omittere, praesertim in scriptis tanti viri quantus fuit Slichtingius, cujus ingenium, eruditionem et iudicium merito totus mirabitur orbis literaturi; quique ipse Commentaria sua noluit cujusdam censurae subici'. Vgl. UBA, Handschriftencollectie, N78G.

23 Káldos, *Ungarländische Antitrinitarier* II, 81.

24 De brief van Nicholas Kis aan Mihály Teleki en Mihály Tofeis is gepubliceerd in *Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* (I, 1980?), 299-315. Het citaat is te vinden op pp. 313-314.

heel onrealistisch, omdat Francke nog steeds uitstekende relaties onderhield met de Calvinistische aristocratie in Transsylvanië. Hij was gedurende zijn studiereis in de jaren zestig een 'condiscipulus' geweest van de bekende Miklós Bethlen, de latere kanselier. Dertien jaar later noemde Francke in een brief uit Londen Mihály Teleki, aan wie de brief van Kis gericht was, zijn beschermheer, wat vermoedelijk betekent dat het denkbeeld dat in de brief van Kis geopperd werd, gesteund werd door Teleki, die toen raadsheer van de vorst was.²⁵

Het plan ging echter niet door; Francke maakte in de Nederlanden succesvol carrière in zaken en in de politiek. Zeer waarschijnlijk dankzij welgestelde verwanten²⁶ werd hij in de jaren negentig 'commisarius et agens' van de Verenigde Oostindische Compagnie en na het overlijden van zijn vrouw werkte hij als postmeester ('primus officiarus') in Londen.²⁷ Ook de jongere generatie Transsylvaanse aristocraten zocht contact met Francke. Mihály Bethlen, de zoon van de kanselier, schreef in zijn dagboek dat hij tijdens zijn studiereis in 1694 Francke in Londen opzocht en samen met hem een ontmoeting had met Crellius. Verder zijn eveneens een aantal korte brieven bewaard gebleven van Adam Francke aan Pál Teneki, de zoon van de raadsheer van de vorst van Transsylvanië, die hem eveneens in Londen persoonlijk ontmoette.²⁸

Aan het begin van de achttiende eeuw kon Francke dankzij deze connecties Hongarije en Transsylvanië nog eens bezoeken. In 1703 brak in Hongarije onder leiding van Ferenc Rákóczy een opstand uit tegen de Habsburgers. De Nederlandse en Engelse ambassadeurs poogden de tegenstanders te verzoenen. Omdat Francke vloeiend Nederlands, Latijn en Hongaars kende, nam hij deel aan deze politieke missie. Zijn secretaris Lodewijck van Saan (die was geboren in Sobotiste of Sabatista in Hongarije, een dorp bewoond door Moravische broeders) hield in het Nederlands een dagboek bij over hun reis naar Hongarije. Volgens Saan reisde Francke na het voltooien van deze missie terug naar Londen en stierf in 1712 in die plaats.²⁹

Vertaling: S. Zijlstra.

²⁵ Miklós Bethlen (1642-1716) was een van de belangrijkste innovators van het Hongaarse Barokproza. Hij was diep beïnvloed door het Nederlandse Coccejanisme en het Carthesianisme. Van 1690 tot 1704 was hij kanselier van Transsylvanië. Zijn belangrijkste werk, *Önéletírás* (Memoires) schreef hij tussen 1708 en 1710 in de gevangenis. Mihály Teleki (1634-1690) was raadsheer van vorst Apafi Mihály I en sneuvelde in de slag bij Zernyest.

²⁶ Zie hierover Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker'.

²⁷ Z. Font, *Teleki Pál külföldi tanulmányútja 1695-1700* (Szeged, 1989), 376.

²⁸ J. Jankovics, ed. *Bethlen Mihály útínaplója 1691-95* (Boedapest, 1981), 89. Volgens Jankovics was deze Crellius de bekende Sociniaan Samuel Crellius (1660-1747), maar het kan ook de drukker Johannes Crellius III (1659?-1722) geweest zijn, zie over de laatstgenoemde het artikel van R. Lambour; Font, *Teleki*, 173, 181, 188, 326, 376.

²⁹ K-W. de Jong, 'Op reis naar Hongarije in de 18e eeuw' in: I. Heimlich, ed. *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken* (Boedapest, 1987), 92-99.

**Transcriptie van de brief van Adam Francke, geschreven in Amsterdam,
15 februri 1667.¹**

[1] Clarissime Domine affinis, frater in Christo charissime!

Gratiam et pacem a Deo omnis veri boni fonte, et a filio ejus Jesu Christo crucifixo Tibi omnibusque Christi crucem amantibus ex animo precor.

Literarum vestrarum quatuor numero hoc et praecedenti anno accepi, ad quarum nullas hactenus quicquam reposui. Primae a vobis scriptae fuerant 16 novembris 1665, secundae 22 julii, tertiae 16 augusti (per manus videlicet charissimi Valentini Baumgarthi), quarta et ultimae 15 novembris 1666 anni. Et licet omnes fuerint gratissimae, utpote a tam cara manu profectae, responsionemque mereantur, quia tamen occasio et tempus prurienti calamo obicem ponunt, respondendum duxi ad duas ultimas, quia hae necessitatem respondendi imponunt, propter querelas et reprehensionesne quibus scatent literae tuae, quaeque animam meam valde centristant. Mirari vero satis nequeo quod tam faciles praebeatis aures ad quidvis, etsi vanum et incertum, credendum, quodque non in ipso prius quaeratis fonte hujus aut illius rei veritatem, imo quod adhuc dubii ac incertii in tantam erumpatis acerbitatem, ut, [cum]suasiones et amicae admonitiones adhibendae essent, literis me compelletis acebo stylo instructis, modumque agendi adhibentes Christianis haud congruum, vestram duritiem coram aliis prostituentes. Unde autem, quaeso, et ex quo Sarpatakus iste quem nominas (quemque me nosse haud scio) illud habet, quod scilicet mihi matrimonii foedere junxerim opulentiae cujusdam viduae unigenitum, atque hocce quasi clavo ita me hic defixerim, ut per socrum ejusque divitias impossibile sit me hinc divelli et in patriam una cum conjuge commigrare? Cui fini et quo fundamento nixus Bethlemius, quem ultra biennium non vidi nec alibi quam in Galliis versari audivi haec eadem narrare potuit, cum non tantum vana et ficta sint omnia; sed et futilia, utpote nunquam a me vel dicta vel cogitata; licet alias occasio se obtulerit non una. Sed nec alterum verum est quod scilicet animum ad mercaturam applicuerim. Nam, licet in mercatoris domo degam ejusque librarum rationem habeam, id coactus tamen et ex penuria id ago, ignarus quem vivendae modum mihi in necessitate hac eligam; neque eo animo et fine, ut vel mercatora evadam, vel quod mercaturae totus deditus esse velim, verum ut quo ad redire liceat habeam quo honeste me tegam. Quod dicant praedicti isti duo sympatriotae me constituisse his in oris sedem figere, ne illud quidem verum est, etsi non negem me hactenus inter duo versari ex-

1 Het origineel bevindt zich in het Centraal archief van de Roemeense Unitarische kerk, no. Reg B./XLI/6.

trema atque haerere in bivio, nec scire vel indagare potuisse utrum duorum eligendum sit, redirene an manere. Ab utraque enim parte validae et urgentes rationes sunt, quarum aliae reditum aliae mansionem suadent, nonnullae et terrorem non exiguum animo incutiunt ac a patria absterrent: quarum unam saltem (omnes enim perscribere longum foret) eamque praecipuam ac veluti reliquarum fontem, et ex ea fluentes alias hac occasione perscribere libet. Prima itaque ac princeps illa est, quod spiritus ille Dordracenus inter vos quoque regnet, qui vestris placitis, vel ut clarius loquar vestris confessionibus subscribere nec ab iis ullo modo discrepandum esse jubet quoque quivis. Unitariam religionem amplecti et docere volens eo adigatur ut polliceri seque juramento obstringere debeat, non aliam se quam hanc religionem aliis instillaturum [2] ejusque solius constantem assertorem et defensorem futurum, et quae his adjungi solent alia in tali homine requisita: quodque eidem legi et ipse obstrictus sim si verum Unitariae Ecclesiae membrum, si doctor censendus sim vel censi velim, id enim juramentum Ecclesiae praestitum expresse requirit. Etsi alias in multis discepret animus, multaue videam in ea tueri doceri et defendi quae Christianae religionis dogmata evertunt potius quam stabiliunt, quoque Christianam libertatem tollunt. Talia sunt paedobaptismus quem exercetis literis Novi Testamenti ignotus; quod uni et soli concionatori, eique aliena saepe et ab alio elaborata preferenti, nonnunquam et vitae haud castigatae, in ecclesia loqui permissum sit: quod non liceat contradicere, quaerere, indagare et examinare prelata, idque in auditorum praesentia, quod nulla liceat habere collegia privata, quod amor fraternus et mite ad quidvis ferendum promptus animus in paucis imo fere in nullis reperiatur, quod frater a fratre in judicium trahatur quodque vindicta de eo sumatur: denique, ut multa alia silentio praeteream, quod ad tolerantiam et patientiam vocati, verborum Christi, omnem vindictam prohibentium et ad hostium suorum dilectionem invitantium, obliti, arma in manus sumant, eosque, quos diligere, quibus benefacere, et pro quibus preces ad Deum fundere debebant ferro persequantur et igne. Quam hilaris ego aliquando ex variis intellexi vires vestras humanas subinde infringi omnesque incolas sub jugum agi atque jus magistratus in alios transferri! Spem enim concep-ram non exiguam nostros hac ratione Christi crucem ambabus ulnis amplexuros, mundo et carnalibus armis ultimum vale dictaros ac ad quidvis ferendum, ovis instar promptos ac paratos vos praestituros. Nunc postquam spe frustratus hos ex malo in pejus transisse et ex iis qui Christi sacra vestigia presso pede sequi debebant, milites factos, video, tristis quid jam boni sperem, quidve mali non metuum haud scio. Inter milites vivere, cum iis in unum corpus coalescere, animam periculo exponere, eamque malis hominum factis et vivendo et audiendo excruciare, durum profecto et triste esset, imprimis si nulla sit spes conversionis aut mutationis in melius, cum alibi interea amplissimus pateat campus ad sublimiora et caelestia nec desint innumera virtutis incitamenta occasioque detur quotidie conveniendi, sancte ibi de iis quae ad Dei gloriam et nostram salutem faciunt

conferendi, fraternitatem colendi et omnia Christianae perfectionis officia obeundi, idque qua praestari potest cum mansuetudinae et lenitate. Hic nec frater infirmus nec a nobis dissentiens Christianus arcetur a nostra consortio, modo haec ejus sit intentio hic finis, quod sanctam piam et irreprehensibilem degere velit vitam, quodque omnia ad veritatis et pietatis trutinam examinari velit, praeterea ea qua alter ingenio suo assequi non valet, juxta regulam videlicet ad Rom XIV et XV a Paulo praescriptam. His et similibus exercitiis nos nostram exhilaramus animam, eamque, preces ad Deum fundendo, gratam et acceptam reddere conamur. Haec sunt quae me Hollandico solo affigunt, contraria facta et acta quae a patria absterrent, quibus et duas postremas, quas ad me dedisti, adjungi volo literas, nam et illae, utpote glabrasae admodum incitamento sunt roburque addunt ne de reditu cogitem. Caeterum durius sonant illa utrisque tuis magno numero congesta verba, quibus me levitatis [3] et inconstantiae ac perfidiae accusando perstringere conaris ac ad reditum in patriam permovere; verum durius adhuc sonat, quod mihi severam Divini numinis vindictam mineris, quodque Deum mihi nullo opodo partituum asseras. Quae verba an a leni benigno ac vere benevolo Christi spiritu profecta sint tibi ipsi omnibusque piis expendendum do. Ego enim hactenus non video exemplum in novo foedere ullum quod doceat Christum aut ejus apostolos tali modo suos compellasse: e contra ubique video singularem eorum in compellendis et praemonendis aliis effulgere modestiam, suavitatem, candorem et humanitatem. Sed amor forte ac zelus ista tibi dictavit verba nec eo animo a te probata quod me iis contristare vel in furorem agere velis. Id licet concedam et dem (prout etiam ago) non video tamen qui ea a suspitione acerbitalis ac duritiei liberare possim, cum ea magis quadrent in hominem sui suaeque conscientiae oblitum quam in hominem mundo valedicere, carnem crucifigere, nulli malo resistere, imo quaevis dura ac molesta pati deferre paratum. Cum anxius ac sollicitus amicis literarum tuarum copiam facerem, nullus erat, qui non miraretur istam vestram acerbitalatem ac in me compellendo duritiem; nec leviter eam culpabant in homine, qui pro verborum Christi fido ministro ac dispensatore habetur, quemque alios praecire decebat lenitate et mansuetudine. Placet hac occasione indicare judicia fratrum de tota mea causa, quam iis dijudicandam tradidi. Nec duorum tantum, sed totius collegii, ejusque tam Amsterodansis quam Rotterodamensis. Utriusque enim membra eaque praecipua in hanc rem adhibui. Hujus causa sollicitus ac tristis, infirmus licet ex morbo, et frigore ferociente, Rotterodamum excurri ipse, ibique causam meam proposui fratribus in timore Domini dijudicandam, praelegi et juramenti formulam eamque excutiendam dedi, obnixi eos simul rogans ut quicquid pro et contra afferri possent, maturo judicio examini subicerent, idque agerent quod Divino numini ejusque voluntati magis conveniens mihi salutare foret. Quod et factum est. Etenim nil omissum ab iis est quod ad haec agenda opus erat, compertumque me non habere rationes moerore animam exagitant, nec teneri juramento isto quondam a me imprudente rerumque cae-

lestium ac Christianae perfectionis ignaro praestito, utpote iniquo atque talia, quae nec a me nec ab ullo alio Christianarum a bono ad melius hinc ad optima adspiranti praestari salva conscientia possunt, poscenti et exigenti. Nemo certe nostrum capere potest, qui vobis et primoribus nostris in mentem venire potuerit, ut tale aut ullum a Christianis, imperitis praesertim et ob aetatem adhuc imprudentibus, exigeretis juramentum; imo quod mos hic Christianae libertati plane adversus tantopere in nostra ecclesia invaluerit, ut ad eum caeci non videatis quae inde oriri possint mala. Nonne juramenta talia compedes Christianis animis injiciunt, ne ad altiora ac magis caelestia adspirent; nisi forte, dicatis omnia in Unitaria confessione tam esse certa rata ac vera quam verum est bis duo esse quatuor, quod tamen nemo dixerit nisi meliorum ignarus. Attamen isto me stringere conaris juramento, dum ad ejus attentam considerationem me provocas, haud ignarus quis et qualis illud praestiterim, imprudens nimirum rudis et rerum caelestium ac spirituum minime gnarus, caecus praeterea ad ea omnia quae a me postulastis, quaeque cum divini nominis invocatione imprudens ultro pollicitus sum. Quam autem ego [4] paullo prudentior factus luceque caelesti collustratus, tunc peccaverim, nunquam melius quam nunc videre possum. Etenim eodem fundamento quo pollicitus sum me Unitariae confessionis ac religionis constantem assertorem ac defensorem futurum polliceri me potuisse, me Calvinianam religionem tutaturum ac defensurum, (utpote aequum huius ac illius adhuc ignarus) satis animadverto. Nec illud me jam latet quod caelestis praeco Christus prohibuerit, ne in quovis jure casu, imo ne juremus omnino, locis vobis satis notis, ideoque factum seriam poenitentiam fuisse expiandum. Agnosco culpam ac delictum etsi per ignorantiam et imprudentiam commissum, ejusque veniam supples a Deo misericordiarum fonte indefessis precibus imploro, qui et quassatam arundinem haud confringet, linumque fumigans minime exstinguet, quique, quia semper patulas praebet aures ad preces delicta agnoscentium eaque seria cum poenitentia deprecantium, ne mihi quidem delictorum meorum veniam denegaturus est. Ad eum ego confugio et apello, qui solus perdere et servare potest, cuique soli, quia ab ejus pendeo arbitrio sive stem sive scadam, competit judicium absolutionis et damnationis, ad eum inquam cujus sum sive vivam sive moriar. Praeter hunc propitium mihi que faventem habeo Christum, verum illud patientiae exemplar, qui et mea spes, meum solatium et fortissima turris est adversus omnes calamitatum et adversitatum procellas, quique semper expansos habet manus ad amplexandos ac in suum sinum recipiendos omnes qui ejus suave jugum salutemque adferentem crucem benevoli in suos recipiunt humeros, non respiciens ad eorum ante acta multiplicia peccata, utpote ad seriam (eorum) poenitentiam jampridem remissa suoque sacrosancto sanguine expiata. Atque hinc non est quod mihi meaeque metuam animae ab ullis sive a sinistris sive a dextris advolantibus malis ac periculis, non a minis et objurcationibus, nec ab ulla alia re qua vel laedere vel turbare meam conscientiam possit, adest enim semper lateri custos exoptatus, adstat et Christus qui semper

perrigit dextram . In summa (cum victor sim per eum qui dilexit nos) persuasus sum neque mortem neque vitam, neque angelos, neque principatus, neque potestates, neque praesentia, neque futura, neque sublimitatem neque profunditatem, neque ullam aliam rem conditam me posse separare a charitate Dei quae est in Christo Jesu Domino nostro. Et haec inter alia de juramento sufficiant. Antequam transeam ad alia, serio vos monitos esse volo, ne quae scripsi in sinistram interpretetis partem. Non enim eo animo ac fine ea scripsi, quod me vobis opponere aut ullius mali vos accusare velim, sed quod ea mea sit sententia is animus, quodque pro iis, ni meliora a quispiam mihi ostendantur, mortem quoque pati paratus sim, paratus eadem etiam aliis instillare. Ignoscite etiam quod reverendorum aut amplissimorum virorum nomine vos non compellem, quoque vester alumnus me vobis parem facere videar. Prius enim sacris literis N. Testamenti clare prohibitum video: posterius natura corporis, cujus caput Christus est. Omnes enim Christi membra sumus, eaque sibi similia. Non est inter Christianos mas vel foemina non Dominus vel servus. Omnes idem jus filiorum Dei habemus, utpote eodem spiritu regeniti, ex quo nullus dominus plus nactus est quam servus, denique si omnes simus fratres, omnes uno fratrum nomine compelandi [5] sumus, non dominorum aut aliorum quibus utuntur mundi filii. Sed transeo ad alia. Gratulor autem valde quod negotium cum amicis et fratribus Hollandis de meo negotio conferendi generoso et amicissimo Lubinjeckio (cujus et veram effigiem a nobis aeri incisam) commiseritis. Is enim, qua est modestia et humanitate, rem ex aequo moderari poterit, utpote in omnium oculis gratus ac charus. Habebit interim insignis hic amicus quod agat, nec deerunt ipsi antagonista, qui parati sunt causam meam defendere contra omnes adversam partem tuentes, quicumque tandem illi sint. Ut nunc de sumtibus quoque mihi peregrinanti atque oras alienas invisenti concessis nonnihil agam, etsi videam te magnis cum ambagibus magnoque nisi extollere antistitum nostrorum liberalitatem et benevolentiam, nondum tamen video bonam te hactenus instituisse calculationem, vel quod sumtus temporis contuleris ac examinaveris, nam is sufficere ad vitam sustentandam et acquirenda ac comparanda necessaria potuerit. Quod ei non ideo innuo quod Dominos patronos parsimoniae aut tenacitatis accusare velim. Id enim esset benevolentiam ingratitudine et inhumanitate pensare. Neque etiam ego tam ingratus cuculus sum, ut nolim vestram agnoscere benevolentiam aut pensitare quanta cum molestia et difficultate imo in quanta aeraris ecclesiastici egestate nobis nonnunquam nostraeque egestati subveneritis. Ego certe, si quis unquam, haec talia gratus agnosco et agnoscam quoad spiritus hos reget artus. Quod itaque monui, ideo saltem monui, ut indicarem quam sine fundamento asseras et urgeas sumtus nobis datos sufficere potuisse non appropportionato sumtu temporis. Regeretis vos quidem, redeundum nobis jam pridem fuisse atque in id 350 imperiales transmissos esse. Sed quid hoc aliud est quam dicere nos coelum oppugnare et maria exhaurire debuisse. Quis enim nostrum magnos istos periculorum montes qui tunc oculis nostris obversabantur

superare poterat? Nosne tres homunciones? Nosne, qui a Domino Tobia Deak et quam plurimis aliis praemoniti ne nosmet in praesentia conjiceremus mortis pericula ultro nos in praesenti isti objicere debebamus malo? Nonne ipsi praescripseratis Transylvanos Claudiopolitanos imprimis, in Hungaria canum instar trucidari a Caesarianis? Nonne etiam exempla allata sunt? Patebatne iter per Poloniam quoque undique latrociniis et bellis infestam? Nonne exempla habuimus plurima de trucidatis, non inermibus studiosis, sed cataphractis et magno comitatu instructis nobilibus Polonis? Quid quaeso vos in tali ageretis casu? Praecipitesne in ista rueretis pericula? Hoc certe nemo sanae mentis credit. Quod itaque vultis ut vobis fiat, id aliis quoque ut eveniat permittite, eorumque salutem ut vestram (a Christo edocti) diligite. Cum itaque inter Scyllam et Charybdim positi nesciremus quo nos vertere et quodnam duorum extremorum (discedendi nimirum aut manendi) eligere deberemus: vitae saltem honestae sustentandae rationem habere cogebarur. Atque huic impendendi erant praedicti 350 imperiales, ex quibus decedere tamen adhuc debebant et debita ante contracta. Quibus consumptis, spe imprimis novi subsidii mittendi decollante, nova vivendi ratio, novus sumtus acquirendi modus arripi debuit. Hinc Dominus St. Ivani cum Petro Adami in Angliam profecti hactenus poedagogi munere funguntur, eoque frugaliter licet, vitam tolerant. Hinc ego Amstelodami nonnullorum bonorum probique amantium virorum benevolentia aliquandiu altus sum. Hinc libros prius corrigendo, [6] ordinando ac ad prelum preparando, post mercatorum libros curando, accepta et expensa in libros referendo, sumtus mihi comparavi necessarios. Hinc etiam est, quod vitae simul et studionem rationem gerens nec somno nec labori pepercerim ulli, imo quod dies noctesque desudando nec quadrantem horae praeterlabi patiundo etiam multum de nocturno somno decerpendo (cujus rei testes esse possunt duo ista granda volumina Crellii et Slichtingii nuper impressa, a me prius in ordinem digesta, et primum istud atque descriptum) morbum mihi conciliarem familiarem, hospitis instar fidi mihi adhaerentem, meque ad extollendam vocem et producendum sermonem ineptum reddentem, sicque longa tabe me excruciantem. Hinc tandem est quod (tractu temporis) me bonis et humilibus associando collegiaeque eorum frequentando, didicerim quam praedarum et generosum sit, eniti ad sublimiora ac magis salutaria, quodque patriae patriosque moribus aliam praeferam Hollandiam ejusque mores eximios Christianaeque religioni convenientiores; quod tamen pace vestra dixerim, atque ut dictat conscientia, quam normam esse volo omnium faciendorum et ommitendorum. Summa illa 120 imperialium ex fatribus exulibus missa ac data pecunia nobis est reddita, recens ab amplissimis patronis, quibus immortales eo nomine agimus gratias, missa. Redditi sunt et 60 isti quos ex meo restituere promisisti, imperiales. Licet autem 66 imperialium, ex praedicta fratrum pecunia sumendorum meminerim, antehac ex praescripto tamen tuo 60 tantum mihi tradi peti, totidem in patria ex meo restituendos. Gratias autem tibi quoque hoc nomine ago maximas et agnoscam be-

neficiū ad extremum usque vitae halitum. De 30 auxeis Keovendium missis nil hactenus inaudiui, nec Baumgartus curam investigandae istius pecuniae sibi commissam esse meminit. Quis vero Koevendius iste sit et cur nos de ista pecunia non praemonuerit, praeterea quando et cui pecuniam illam tradiderit scire aveo. Etenim si Wratislaviensi cuiquam mercatori tradidit, necessario is eam vel retinere, vel transmittere in Hollandiam debuit. Si prius, monendus erit ne alienum sui faciat juris, si posterius, indicare is debebit quo et ad quem eam miserit. Pecuniam in Hollandia pro fratribus exulibus collectam, recte ad fratres in Transylvania degentes pervenisse licet sperem; significari tamen nobis id peto. Indicetur vero una quanta illa fuerit summa, nostra enim id scire interest, cum insigni cum foenore et fratrum lucro eam Wratislaviā miserimus; quod lucrum pensare debuit damnum longioris morae, quam causabatur ignorantia fratrum circa cambya, quod vidimus ex literis ad Verrinum et Lenichium datis. Summa capitalis fuit 1866 imperialium et dimidii. Lucrum circiter eo 200 si non plurimum imperialium esse debuit. Opera vero pretium est ut fratres chyrographum suum, (quod quitantie vocamus) nec unius sed plurium fratrum manu subscriptum ad nos dent, quibus testentur redditam sibi esse istam pecuniam. Author(?) etiam essem ut iidem literis ad fratres contribuentes datis gratias agant pro praestita ista munificentia et liberalitate. Puto enim hac ratione stimulum iis addi posse, ad iterandam collectam, multos alacriores adque ad contribuendum promptiores reddi posse. Literae verae istae [7] per manus nobilissimi Lubinjeckii ad me dirigi poterunt, quibus ego et titulum seu inscriptionem addere potero, et suo tempore in collegiis publicis praelegere. Hac de re moneas velim Reverendum Dominum Lachovium quem plurimum meo salvere jubebis nomine, et indicabis portionem Gychianam per cambyum Wratislaviā ad me mitti debere, a me posthac Guchio reddendam, cum ex summa illa summa ista sumi non potuerit, utpote jam Wratislaviā missa. Quod pecuniam Valentino Baumgharto destinatam ex eadem pecunae summa sumendam esse non indicaveritis antequam illam Wratislaviā mitteremus, valde doleo. Passus enim damnum 10 imperialium non fuisset sicuti pati nuper debuit cum cambyum cum tot imperialium damno in Hollandiam mitteret. Id a necessario fieri debuit: dum enim pecunia cum lucro hinc in Germanium mittitur, cum damno huc remitti debet, ita ut, si hinc 200 imperiales cum 10 imperialium lucro Wratislaviā mittantur, totidem imperiales cum totidem imperialium damno inde ad nos mitti debeant. Caeterum id vos monere volui pecuniam seu sumtus charissimo Valentino datos ad 60 imperiales esse redactos, et hos in id tantum tempus suffecturos quod studiis Leydensibus destinavit. Proposuit namque (atque id ex meo consilio) Leydae commorari 5 adhuc menses, reliquum vero peregrinationis tempus Amstelodami absolvere, ibique studia sua theologica sub incomparabili viro Domino Isaaco Pontano nuper in locum charissimi Poelymburgii defuncti suffecto, ejusque collega vel Lymburgio vel Gedeone Curcellaeo (res enim nondum decisa est, nec conclusum quis istorum duorum nomen professoris me-

reatur) absolvere, aut saltem continuare constituit. Quod ideo moneo ne insignis hic juvenis cum insigni suo damno ob sumtus defectum Leydae obhaerere cogatur. Non est enim quod a Remonstrantibus, imprimis post obitum insignis patroni Poelemburgii, quicquam exspectet, utpote difficilibus admodum ad dandam mutuo pecuniam. Nollem etiam ut vel obolum quispiam nostratium ab iis mutuo acciperet, ob causas mihi et multis aliis satis notas. Quod tamen non stomachabundus, verum experientia edoctus scribo. Perscriberem tibi si brevitatis temporis non obstaret, varia hujus rei experimenta. Praeter quae hoc unicum saltem tibi dijudicandum do et perpendendum: quod scilicet in collectam 12 millium imperialium vix mille quingentos imperiales contulerint cuncti Remonstrantes, etiamque fere inviti et a Naerano (quod lapidi dixerim) coacti. Reliquum pecuniae datum est a Mennonitis, iis praesertim qui collegia privata frequentant quique numero infinitis gradibus a Remonstrantibus distant, nonnulli qui suendo et nendo aliquid conflagunt pecunia. Addo Remonstrantes hac conditione in collectam contribuisse ne denuo redirent et novi subsidii conferendi mentionem facerent fratres; cum ex adverso alii parati sint tertio et quarto contribuere. Pontanus ipse, qui inter omnes excellit doctrina et prudentia, ab hac re immunis non est. Memini satis quid mecum cum aliis egerit, quod tamen oblivione fere oblitteratum est. Objectum etiam a me saepe ipsi est hoc factum, manente tamen et augescente nostra amicitia. Non potui hac occasione silentio praeterire, quod Zwickerus, quem a 5 mensibus non vidi gratia plurimorum exciderit, quodque in multorum oculis suspectus sit, propter duas videlicet causas: primo quod contra Galenum scribens atramentum veneno miscuerit [8] et Galenum ita depinxerit, ut ne pessimus quidem scurra turpius depingi potuerit. Addidit namque catalogum, in quo ipsi, si bene memini, 27 nomina indidit. Nominat eum hominem perversum, iniquum, falsiloquam, vanum, hypocritum et perversorem causarum bonarum ut taceam plura alia nomina viro ob insignem probitatem incomparabili ab eo indita. Alterum est quod patrimonium liberorum Vossii (in ejus aedibus defuncti ac ad testandum condendum ab eo instigati imo fere, idque insciis liberis, coacti) per fas et nefas sui juris faciat, quodque ne obolum quidem ex eo liberis Vossii dare velit, monitus licet et rogatus a variis viris praestantissimis, quorum nonnullos fere ludibrio habuit. Metuo valde ne breve in jus trahatur et ad restitutionem adigatur, postquam Ladenbachiam ex aedibus extrusit. Longum foret valde enumerare quae in medium protulit non tantum ante, sed et post hoc factum, ipsius sinceritatem prostituentia. Certe nullus fere est qui antehac magni eum faciens nunc non lyppis eum intueatur oculis, sed ad alia. Gratias tibi ago maximas pro tua ista humanitate et benevolentia, quod mihi petendi non denegaveris tres quos mihi misisti annulos; quos tamen meos non fuisse doleo. Nolim enim sine jure alienorum bonorum esse possessor, etsi non negem, eosdem annulos quondam haereditario jure ad me devolutos esse, me existimasse et adhuc existimare, atque ideo me sciendi avidum esse an non errem. Si tamen tui sint et jure ad te pertineant, ex cymmelio isto

muliebri reddi pretium cupio et peto, et, si mihi contingat manere in Hollandia (quod tamen affirmare minime ausim) omnes ecclesiae expensas ex meis bonis restitui volo, sicut et in iuramento promiseram et me obstrinxeram. Sed gratias quoque ago proscriptis istis variis. Videbimus et examinabimus ea, et si luce digna sint, prelo quoque ea subijciemus. Reperi ego multa alia in angulo apud chirurgum quendam, pastoris Remonstrantis jam pridem defuncti filium, nonnulla manu fratrum exarata atque ab iisdem ad pastorem illum transmissa, quae si vixerimus, percurremus hac aestate, et quae digna prelo judicaverimus, ea prelo subijciemus. Utinam quicquid ad manus aliorum est ego in meis haberem manibus. Nam, si quis unquam, ego certe in id incumbo ut omnia luce digna lucem videant, et ut veritas ac Dei gloria propagetur. Exspecto nonnulla scripta Crellii p.m. a filio Christophoro, quae jam pridem mittere voluit, quia promisit. Scriptum illud Joachimi Steghimanni p.m. 'De norma et iudice controversiarum' ego pro me retinere constitui, quoniam filius ejusdem nominis in bivio constitutus vix scit annon in Transylvaniam cum familia abiturus sit. Id nuper plane constituerat agere, offensus nisi fallor, a nonnullis, sed jam sententiam paululum mutasse videtur, videns quanto in eum ferantur amore nonnulli fratres. De Antitritheia R. Domini Baumgarthi scribere ad eundem constitui [si] saltem temporis aliquid supersit. Catechesis Racoviana Major a Joanne Simplicio (qui Slichtingius est) revisa et aucta jam sudat sub prelo, brevi, ut spero, omnium oculis exponenda. Hanc ego cum reliquis libris quos pro te emi et adhuc emam, Deo volente, vobis mittere, constitui, non [9] omisso isto tractatulo Wolozogenii quem emi cupis. De typographia Heltiana (quia ut aliquid innuam, quo satisfacere Domino Ravio possis) petis dicam breviter sententiam meam, quod scilicet, etsi redire liceat, nullo mihi esse possit usui, partim ob literum defectum, partim ob antiquitatem, quia istae literae obtusae cum novis misceri non possunt, ob defectum quia tales literae his in oris comparavi non possunt. Structura praeterea typographiae mihi nullo modo placet. Non placet etiam quod Albensis illa typographia Claudiopolim sit translata, quicquid enim lucri ex nostra illa habere poteramus, id omne in Calvinianos post haec redundabit. Nec video propressa pretium esse ut propter pauca, aliqua scripta aliqua erigatur typographia, cum hic locorum in promptu sit typographia qua uti possum ex arbitrio. Si tamen animus sit reparandi typographiam Heltianam, facilem me ad comparandas literas invenietis, indicate saltem quales habere velitis literas, an descendian vel ascendian, nomina et formam indicare vobis poterit Wasarhelius quem amicissime salutari cupio. Non ita pridem cum defuncta domina Praevostia visitarem chartas quasdam, incidi forte fortuito in epistolam quandam mancam parenti meo ...² inscriptam, ac a principe Rakoczio quondam interceptam et theologis Reformatis in Hollandiam transmissam, atque etiam a Voetio theologo idem, quod Calvinus olim circa Servetum, tentante refutata, aut

2 Woord onleesbaar.

saltem sanoris et convitiis excepta. Finem saltem et inscriptionem habeo. Finis hic est: Interim mali rumores ores facile malas de nobis parient suspiciones, quae vestram refutabunt epistolam ita tamen, ut nemo interim divinare possit haec me ad te scripsisse. Lubens edoceri vellem quales et a quo istae scriptae fuerint; literae compiam etiam earum mihi fieri peto, si nimirum eae vobis ad manus sint. Praeter illas, quas misisti, Dudithii literas, reperi alias ad Dekani scriptas. Quia haud ingratum vobis fore spero, adjiciam colophonis loco statum Hollandiae et Angliae praesentem. Si bene memini, indicavi vobis quondam, duas illas nationes ita adversus se invicem esse exacerbatas, ut tandem in crudele [er]uperint bellum. Quid post actum sit et quis victor quis victus fuerit non indicavi. Tres autem habiti sunt conflictus; in primo ob proditorem Angli evasere superiores. Nam archithalassus noster cum navi rupta combustus, 16 naves Hollandis ereptae et multi in captivitatem abducti sunt. Et nisi Deus miraculose restitisset Anglis, tota Hollandorum classis, quae ex 116 constabat navibus eximiis, in eorum pervenisset manus. Post hanc pugnam proditores capti et interfecti sunt, atque post menses duos nova classis ex pluribus navibus constans instaurata est, sed haec paulo post a vehementia venti ita fuit dissipata, ut nonnullae naves portum Anglicum, nonnullae Norvegicum petere debuerint. Unde vento sedato Angli ex suo portu egressi Hollandosque adorti 6 iis eripuerunt naves, plerasque mercatorias. Paulo post aggressi sunt portus Norvegicos, in quibus erant multae fugitivae naves, sed hic ita fuere excepti Angli ut archithalassus praeter 5 naves etiam vitam ibi reliquirit, paulo ante montium Norvegicorum et maris dominum se jactitans. Rediit interim Ruyterus ex India, qui et classim instruens Anglos ita adortus est, ut 4 dierum spatio fere eos consumserit, sicut legere est in adjunctis, quas ob temporis brevitatem addere malui quam historiam totam pertractare: Post hanc pugnam fuit tertia [10] quidam, sed ambiguo successu. Neuter enim de victoria multum gloriari potuit: etenim uterque duas tantum amisit naves, easque minimas. Habent tamen quod sibi gratulentur Angli, quod nova proditio nonnullorum Hollandorum eos ex praesentissimo periculo eripererit. Nam nunquam tam facile atque tunc ab Hollandis obrui potuissent, praesertim si Trompius cum sua classe quae ex 36 constabat navibus manere voluisset, qui et posthac omni officio privatus est. Proditorum nonnulli (duo scilicet consules Rotterodamenses et unus principis Mauritii spurius) fuga sibi consuluerunt, nonnulli in exilium acti, unus etiam capite plexus est. Restaurata interea classis mare denuo petiit Anglicae se opponere volens, sed propter ventum vehementem pugnari ultra horam non potuit. In hac capta unica navis Anglica est, Hollandica nulla. Postea bis Hollandi Anglos adorti, sed hi videntes bonam Hollandorum ordinem et animum, redire quam pugnare maluerunt. Nunc de novo instruuntur classes, nec ab Hollandis tantum, sed et a Danis et Gallis, Hollandiae confoederatis, quorum hi duo ultimi non mari tantum, sed et terra Anglos persequi conantur. Anno praeterito ex insperato proditor quidam fugitivus cum Anglis instructus portum Tessel adortus, intra breve temporis spatium 150 naves

mercatorias et insulam Schellingh nominatam in cineres redegit. Idem tentatum fuit ante 6 dies, sed sine successu: milites enim in portu eos ita exceperunt, ut de-nuo mare petere debuerint. Adderem plura, verum quia dominus Szentivani redi-re brevi constituit, ei reliqua commitam. Remonstrantium ecclesia Leydensis auc-ta in duas partes est divisa. Altera pars Varmund, altera in urbe ipsa sacra sua peragit, contranitente licet magistratu et pastoribus. Nos hisce diebus nacti sumus magistratum valde moderatum; tres enim consules plane Remonstrantes sunt. De duobus meis sociis nil scribo, quia ipsimet ad vos scripserunt. Indicate quaeso an Preussius vel Slichtingii, exemplaria aliquot operam Crellii et Slichtingii ad vos transmissierint. Jam pridem enim 50 paria ad ipsis missa sunt. Preussius edicto principis Brandenburgici proscriptus ad vos abire nuper cogitabat. Sed manet adhuc in Marchia tamen mansurus, ut spero, ad annos plurimos. Hic jam vela con-traho. Deus qui cordes hominum in manu sua tenet, regat ita animum nostrum, ut officii nostri memores immoti, eminentes simus in opere domini, scientes labo-rem nostrum non fore nec esse inanem in domino Christo Salvatore. Utinam (?) det nobis pro divite sua gloria ut fortiter corroboremur per spiritum suum in inte-riore homine, et ut inhabitet Christus per fidem in cordibus nostris. Ut in charita-te radicati et fundati valeamus assequi cum omnibus sanctis, quae illa sit longitudo et latitudo, et profunditas et sublimitas, et nosse charitatem illam Christi vim noti-tia supereminentiorem, ut impleamur ad omnem usque plenitudinem illam Dei. Christus verum mansuetudinis et patientiae exemplar, dirigat ita vias nostras, ut ad quidvis ferendum parati discamus ambulare ut convenit vocationi qua vocati sumus, cum omni nimirum animi submissione et lenitate, cum irae cohibitione, sufferentes alii alios per charitatem, et studentes conservare unitatem spiritus per connexum pacis. Christus inquam, cui vivere gestio, det vobis haec quoque pa-tienti et candido excipere animo, utpote a puro ac amico corde profecta, et intel-ligere me non meum privatum, sed publicum quaerere commodum Divinique no-minis gloriam et meae animae quaerere salutem. Ignosce, charissime affinis, festinanti et tumultuariæ scriptioni, et saluta salutandos, salutatus ab amicis. Vale iterum iterumque et fave.

Amstelodami, 15 februarii (stilo novo) 1667.

Tuo in Christo fratri et affini
Adamo Franco

Fasc XLI 6

Vertaling¹

[1] Beste vriend. Mijn beminde broeder in Christus!

Ik wens jullie en allen, die Christus' kruis beminnen de genade en vrede van God, die een bron van al het goede is en van Jezus Christus, die gekruisigd is.

Dit jaar en het afgelopen jaar heb ik vier brieven van jullie ontvangen, die ik allemaal onbeantwoord heb gelaten. De eerste brief dateert van 16 november 1665, de tweede van 22 juli, de derde van 16 augustus (geschreven door Valentinus Baumgarthus),² de vierde en laatste van 15 november 1666. Hoewel deze brieven mij allemaal zeer dierbaar waren, daar een zo dierbare hand ze op papier zette en waard waren om beantwoord te worden, stonden gelegenheid en tijd mijn anders zo jeukende pen toch in de weg, zodat ik nu slechts de twee laatste kan en wil beantwoorden en wel daarom, omdat zij het mij noodzakelijk maken te antwoorden vanwege klachten en verwijten, waar jouw brieven van wemelen en die mijn hart zeer bedroefd maken. Ik ben stomverbaasd, dat je blijkbaar aan elk nieuwtje, hoe ijdel en ongewis ook, gehoor verleent en geloof hecht, dat je juist bij de bron niet naar de waarheid van het een en ander vraagt, ja zelfs twijfelend en onzeker in verwensing en uitbarst, dat jullie, hoewel jullie wenken en vriendelijke aansporingen moesten gebruiken, met een brief die in een bittere stijl geschreven is mij toespreken, waarbij jullie een handelwijze aan de dag leggen, die christenen niet betaamt en jullie hardheid openlijk anderen tentoonspreiden. Vanwaar en van wie weet de door jouw genoemde Sarpatakus, die ik niet eens ken, dat ik met de enige dochter van een rijke weduwe gehuwd ben en als het ware met deze sleutel mij hier zo heb vastgemaakt dat ik mij van mijn schoonmoeder en haar rijkdom nooit meer kan losrukken en met mijn vrouw naar mijn geboorteland terugkeren?

Ik vraag me af hoe Bethlemius³, die ik meer dan twee jaar niet gezien heb en over wie ik niets anders vernomen heb dan dat hij zich in Frankrijk ophield, hetzelfde kon zeggen, terwijl dit alles niet alleen ongegrond en verzonnen is, maar

¹ Toen de originele Latijnse brief nog niet bekend was, is een Nederlandse vertaling uit het Hongaars gemaakt door de volgende docenten en derdejaars studenten van de vakgroep Nederlands aan de Eötvös Universiteit te Boedapest: dr. Tamás Balogh (docent), Miklós Fenyves, Katalin Kámory, Katalin Koltai, Eszter Varsa, István L. Szabó, Sandór Téglási, Ádám Teszéri, Gergely Nagy, Éva Ház, Zoltán Urbán, Anikó Füresz, Ágnes Ócsai, Klára Perényi, Pálfi Nikolett, Nóra Jeney, Mónika Lasányi, Krisztina Törő (docent) en dr. Judit Gera (docent). De redactie van *Doopsgezinde Bijdragen* dankt de betrokkenen voor hun inspanningen en heeft van deze vertaling dankbaar gebruik gemaakt bij de vertaling uit het oorspronkelijke Latijn.

² Vermoedelijk Bálint Baumgarthen sr., de superintendent van Transsylvanië.

³ Miklós Bethlen, de latere kanselier van Transsylvanië.

ook gemeen, omdat ik nooit zulke dingen heb gezegd noch ooit overwogen heb; hoewel elders geen enkele gelegenheid zich heeft voorgedaan.

Maar een andere bewering, namelijk dat ik ben begonnen handel te drijven, is evenmin juist. Want al ben ik gehuisvest in het huis van een koopman en al ben ik diens boekhouder, ik doe dit alles door armoede gedwongen, zonder voor een bepaalde leefwijze te kunnen kiezen. Ik heb aandrang noch bedoeling om of uit de koophandel weg te gaan of om mij helemaal aan de handel over te geven, maar om mij fatsoenlijk in leven te houden, totdat ik mag terugkeren. Wat onze twee landgenoten zeggen, namelijk dat ik me hier wil neerzetten is beslist niet waar. Nochtans ontken ik niet dat ik nog weifel tussen twee uitersten, dat ik op een tweesprong sta en niet heb kunnen beslissen welke van de twee ik zal kiezen: zal ik blijven of zal ik naar huis terugkeren, want voor elk van beide alternatieven zijn gegronde redenen aan te voeren, waarvan sommige voor een terugkeer, andere voor blijven pleiten en sommige mij met niet geringe ontzetting vervullen en me van een terugkeer naar mijn vaderland afschrikken. Ik heb lust om tenminste een hiervan (alle te vermelden zou te lang duren), uitvoerig te beschrijven, de belangrijkste en als het ware de bron van de anderen, en de anderen die hieruit voortkomen, bij gelegenheid op te sommen.

De eerste en belangrijkste reden is dat de geest van Dordrecht, die verplicht stelt om jullie dogma's of beter gezegd jullie confessies te onderschrijven, waarvan jullie onder geen beding mogen afwijken, onder jullie heerst. De aanhanger en verkondiger van het Unitarische geloof wordt gedwongen te beloven en zich met een eed verplichten dat hij anderen alleen dit geloof verkondigt [2] en dat hij voortaan alleen dit geloof zal verdedigen en beschermen. Hiermee worden nog meer dingen verbonden, die van een dergelijk iemand vereist worden. Ook ik ben door dezelfde verplichting gebonden, als ik een trouw lid van de Unitarische kerk wil zijn, als doctor gecensureerd te worden, hetgeen de eed, afgelegd voor de kerk uitdrukkelijk vereist. Toch zijn er velen die er andere opvattingen op na houden. En ik zie dat er vaak dingen geleerd en verdedigd worden, die de dogma's van het christelijk geloof eerder bederven dan versterken en ook de christelijke vrijheid vernietigen. Zo bijvoorbeeld de kinderdoop, die jullie praktiseren, hoewel dat niet in het Nieuwe Testament staat, of dat in de kerk slechts één, de predikant, mag preken (die de woorden van iemand anders overneemt en vaak een onzuiver leven leidt), wiens woorden men niet openlijk in twijfel mag trekken, onderzoeken of tegenspreken. Verder dat niemand private colleges mag houden en dat er maar een paar zijn of misschien niemand, die van hun naasten houden en een zachtzinnig en gediensstig gemoed hebben. Dat de ene broeder door de ander voor het gerecht gesleept en veroordeeld wordt. Tenslotte, om stilzwijgend voorbij te gaan aan talrijke andere voorbeelden, noem ik nog degenen die, geroepen tot verdraagzaamheid en geduld, de woorden van Christus, die elke wraak verbiedt en liefde voor onze vijanden voorschrijft, vergeten, naar de

wapens grijpen en te vuur en te zwaard degenen vervolgen, die zij moeten liefhebben, van weldaden voorzien en voor wie zij moeten bidden.

Met welke vreugde heb ik van verschillende personen vernomen dat jullie menselijke kracht allengs gebroken werd en onder het juk gebracht werd en het magistraatsrecht in de hand van anderen zou komen. Ik koesterde namelijk grote hoop dat daarmee het kruis van Christus met open armen door ons zou worden omhelsd en dat wij aan de wereld en de vleselijke wapens een laatste vaarwel zouden zeggen en jullie je als een schaap bereid en genegen zouden betonen om alles te verdragen. Nu ik in mijn hoop teleurgesteld ben, zie ik dat zij van kwaad tot erger zijn gebracht en degenen soldaten zijn geworden die in de heilige voetstappen van Christus dienden te treden; ik ben somber om wat ik aan goeds verwacht, ik weet niet voor welk kwaad ik niet hoef te vrezen. Om onder soldaten te leven, met hen tot één lichaam te worden, onze geest aan gevaar bloot te stellen en haar door het zien en horen van misdaden te kwellen zou waarlijk hard en treurig zijn, met name als er geen hoop is op een verandering of ommekeer ten goede, terwijl elders intussen een breed veld naar het hogere en het hemelse openstaat en er geen gebrek is aan talloze prikkels tot een deugdelijk leven en de gelegenheid geboden wordt om dagelijks bijeen te komen, op heilige wijze te spreken over die dingen, die bijdragen tot de glorie van God en het heil, de broederschap in ere te houden en alle plichten der christelijke volmaaktheid te vervullen, dit alles met vriendelijkheid en zachtzinnigheid.

Uit onze gemeente alhier wordt noch de zwakke broeder noch de andersdenkende christen uitgesloten, mits hij één intentie en doel heeft: het leiden van een heilig en onberispelijk leven en alles te meten met de maat van de rechtvaardigheid en vroomheid. Wat vervolgens de dingen betreft die iemand met zijn verstand niet kan volgen, moet hij zich laten leiden door Paulus' brief aan de Romeinen, XIV en XV. Met deze en soortgelijke oefeningen maken we onze geest blijde en door tot de Here te bidden trachten we hiervoor dank te zeggen. Dit zijn de redenen die mij aan de Nederlanden binden en die me weerhouden terug te keren naar mijn vaderland, waartoe ik jouw laatste brieven, die je mij geschreven hebt ook wil rekenen, omdat de inhoud daarvan me juist doet bewegen om geheel niet aan terugkeren te denken.

Voor het overige, je uitvoerige woorden in deze beide brieven beschuldigen me van lichtzinnigheid, [3] weinig doorzettingsvermogen en ontrouw, waarmee je me poogt te berispen en mij te bewegen naar mijn vaderland terug te keren. Het klinkt daarnaast nog harder dat je me met Gods strenge vergelding bedreigt en dat je zegt dat ik Zijn bescherming zal ontberen. De beoordeling of deze woorden zacht en welwillend en in de ware geest Christi geschreven zijn, laat ik ter afweging aan jouw en andere vromen. Ik heb nog geen enkel voorbeeld gevonden in het Nieuwe Testament, waarin Christus of zijn apostelen op zo'n manier hebben gesproken; ik zie daarentegen overal dat zij, als het over aanspreken

en waarschuwen van anderen gaat, uitblinken in bescheidenheid, lieflijkheid, eerlijkheid en menselijkheid. Maar ik geloof dat het eerder liefde en ijver was die je deze woorden deed opschrijven en dat de woorden niet bedoeld waren om me verdrietig of kwaad te maken. Ik wil dit toegeven, maar zie ik niet hoe ik deze van de verdenking van bitterheid en hardheid kan bevrijden, omdat ze eerder bij een man passen die van zijn geweten vervreemd is dan bij iemand die bereid is de wereld vaarwel te zeggen, zijn vlees te kruisigen, elk kwaad te weerstaan en zelfs juist lastige en onaangename dingen te verdragen.

Toen ik, bezorgd en gekweld, je brief aan mijn vrienden liet zien, stond iedereen verbaasd over jullie barsheid en strengheid jegens mij. Zij laakten de strengheid tegen een persoon die als een trouw dienaar en rentmeester van het woord van Christus gezien wordt en in zachtheid en goedheid anderen voorgaat. Ik wil bij deze gelegenheid spreken over de mening van mijn broeders over de hele zaak, die ik aan hen ter beoordeling heb toevertrouwd, niet slechts aan twee van hen, maar aan het gehele college van zowel Amsterdam als Rotterdam.⁴ Ik heb de leden van beide colleges eerst en vooral verzocht deze zaak, waarvoor ik bezorgd, bedroefd en hoewel verzwakt door ziekte, alsmede gekweld door koude, zelf naar Rotterdam ben gegaan om daar de zaak aan mijn geloofsbroeders voor te leggen, naar de vreze des Heren te beoordelen. Ik heb de eedsformule voorgedragen en ter onderzoek overgegeven, waarbij ik hen tegelijk dringend verzocht heb om alles wat zij er voor en tegen konden inbrengen aan een rijp onderzoek te onderwerpen en om dat te doen, wat meer past bij de goddelijke macht en zijn wil, en voor mij heilzaam is. Dat is ook gebeurd.

Want zij hebben alles gedaan wat er gedaan moest worden en aldus geconcludeerd dat er inderdaad geen redenen waren om mijn ziel met droefheid op te ja-gen en ik niet gebonden was aan die eed, die ik eens in een onwijs moment heb afgelegd, toen ik de hemelse dingen en de christelijke volkomenheid nog niet kende, een eed die onbillijk is en dergelijke dingen verlangt die noch door mij noch door enig ander christen, die van het goede naar het betere en het beste streeft, met een gerust geweten gedaan kunnen worden. Waarlijk, niemand van ons kan begrijpen hoe jullie en onze voornaamsten het in hun hoofd gehaald hebben om een dergelijke eed of welke eed dan ook te verlangen van christenen, vooral die nog onkundig en onverstandig van jaren zijn, ja zelfs dat deze gewoonte, die duidelijk in strijd is met de christelijke vrijheid, zozeer in onze kerk de overhand gekregen heeft, dat jullie blinden niet kunnen inzien welk kwaad daaraan kan ontspruiten. Werken dergelijke eden soms niet belemmerend voor een christen bij zijn streven naar het hogere of liever het hemelse, tenzij jullie misschien menen dat alles wat in de Unitarische confessie staat zo zeker en waar is als twee maal twee vier is, wat toch alleen een mens kan beweren die niet beter

4 Bedoeld zijn de Collegiantencolleges.

weet? Toch wil je me verplichten tot die eed, terwijl je me oproept tot een nauwkeurige overdenking, heel goed wetend wie en wat ik was, toen ik die eed heb afgelegd, namelijk als onverstandige, omdat ik met hemelse en geestelijke zaken nagenoeg onbekend was, om vervolgens blindelings alles te doen wat van mij werd verlangd, hetgeen ik onverstandige onder het aanroepen van Gods naam zelfs heb beloofd. Nu ik echter [4] iets wijzer en door het hemels licht beschenen ben geworden, kan ik beter dan ooit zien hoezeer ik toen gezondigd heb. Immers, ik had op dezelfde grondslag waarop ik toezegde een standvastig verdediger van de Unitarische confessie en religie te zullen zijn, kunnen beloven dat ik beschermer en verdediger van de Calvinistische religie zou zijn, omdat ik het ene evenmin had leren kennen als het andere.

U weet heel goed wat de hemelse heraut Christus verboden heeft, namelijk dat we nooit in het eerste het beste zweren, ja zelfs helemaal nooit zweren (zie de aan u bekende plaatsen) en dat het daarom, als het gedaan is, met een zware sanctie moet worden bestraft. Ik beken schuld aan het delict, hoewel het in onwetendheid en onverstand is begaan en vraag daarvoor deemoedig en onvermoeibaar met gebeden vergiffenis aan God, de bron van medelijden, die het gekrookte riet niet zal breken noch de rokende vlaspit zal doven,⁵ en die omdat hij altijd zijn oren heeft openstaan voor de gebeden van hen, die hun vergrijpen erkennen en met diep berouw om genade smeken, zelfs mij niet vergiffenis voor mijn zonden zal weigeren. Tot hem neem ik mijn toevlucht en hem roep ik aan, die als enige kan verdoemen en redden, aan wie alleen het oordeel van vrij spraak of verdoemenis toekomt, omdat het van zijn oordeel afhangt of ik sta of val.

Naast hem, die mij genadig en welgezind is, heb ik Christus, het ware voorbeeld van geduld, die mijn hoop, troost en mijn zeer sterke zuil tegen alle stormen van ongeluk en tegenslag is en die altijd met open armen degenen ontvangt en aan zijn borst drukt, die zijn zachte juk en heilbrengende kruis⁶ blijmoedig op hun schouders nemen en die niet ziet op hun veelvuldige zonden van vroeger, omdat hij immers reeds hun boetedoening voldaan heeft en hen met zijn heilige bloed heeft verzoend. Dus hoef ik, wat mijzelf en het heil van mijn ziel betreft, me niet bezorgd te maken over de van links of rechts komende ongelukken en gevaren, en over de bedreigingen en de verwijten en al het andere dat de rust van mijn geweten kan bederven of verstoren. Want een uitgekozen wacht, Christus, die mij altijd de rechterhand toereikt, is aan mijn zijde. In het kort (wanneer ik zegevier door Hem die ons heeft lief gehad), ik ben ervan overtuigd dat noch dood noch leven noch engelen noch vorsten noch machten noch heden noch toekomst noch diepte noch hoogte noch iets anders, dat verborgen is, mij kan

⁵ Jesaja 42:3.

⁶ Mattheüs 11:30.

scheiden van de liefde Gods, die in onze heer Jezus Christus is.⁷ Laat dit genoeg zijn ten aanzien van de kwestie van de eed.

Voordat ik tot een ander thema overga wil ik jullie, hoewel laat, ernstig waarschuwen om dat wat ik geschreven heb niet verkeerd uit te leggen. Ik heb dit niet met die gezindheid en bedoeling geschreven dat ik jullie vijandig gezind ben of omdat ik jullie van enig kwaad beschuldig, maar omdat dit mijn mening en gezindheid is; daarvoor ben ik bereid te sterven, tenzij iemand een betere visie geeft. Ik ben ook bereid om deze opvatting en deze overtuiging aan een ieder mee te delen. Vergeeft mij ook dat ik jullie niet als 'eerwaarde heer' of 'hooggeachte heer' aanspreek en mijzelf aan jullie gelijk schijn te stellen, hoewel ik slechts jullie leerling ben. Ik zie dat het eerste immers in het Nieuwe Testament duidelijk verboden⁸ wordt en het tweede wordt door de aard van dat lichaam bevolen, waarvan Christus het hoofd is. Wij zijn immers allen leden van Christus en zijn derhalve voor hem gelijk. Onder de christenen zijn geen mannen of vrouwen, er is geen heer of dienaar. Wij allen hebben het recht van de zonen van God, omdat we opnieuw geboren zijn uit dezelfde geest, waaruit een heer niet meer gekregen heeft dan een slaaf. Tenslotte, als wij allen broeders zijn, dan zouden we ook broeders genoemd moeten worden [5] en niet gebieders of iets dergelijks, titels die door de kinderen der wereld gebruikt worden.

Maar ik ga over op een ander thema. Het doet me veel plezier dat jullie de opdracht om samen met mijn Nederlandse vrienden en broeders in het bespreken van mijn zaak hebben toevertrouwd aan de edele en goedgunstige Lubinieckius,⁹ wiens ware afbeelding door ons in koper is gestoken. Hij kan wegens zijn bescheidenheid en menselijkheid de zaak op billijke wijze regelen, omdat hij in aler ogen welgevallig en aangenaam is. Deze goede vriend zal namelijk weten wat hij moet doen en er zal ook geen tekort zijn aan zulke tegenstanders, die bereid zijn mijn zaak te verdedigen tegen degenen (wie dezen ook mogen zijn), die tot de andere partij behoren.

Nu moet ik ook iets vertellen over de gelden die voor mij als reiziger en bezoeker van vreemde landen werden bestemd. Hoewel ik zie dat je met veel omhaal van woorden en grote inspanning de vrijgevigheid en gunst van onze bestuurders prijst, kan ik toch niet zien dat je tot nu toe een goede berekening opgesteld hebt van wat je aan uitgaven in de loop der tijd hebt verzameld en gecontroleerd, want dit kon niet voldoende zijn om van te leven en het nodige te verwerven en aan te schaffen. Dit zeg ik niet om de beschermheren te willen beschuldigen van gierigheid en zuinigheid. Dat zou immers betekenen dat ik welwillendheid met on-

7 Romeinen 8:38-39.

8 Mattheüs 23:10-11, Lucas 22:26.

9 Stanislaus Lublienicki, Pools edelman. Hij was predikant bij de Ecclesia minor (Unitariërs) in Polen.

dankbaarheid en onmenselijkheid zou vergelden. Ik ben ook geen ondankbare lomperd, die jullie welwillendheid niet zou willen waarderen en niet zou begrijpen met hoeveel last en moeite, ja zelfs wanneer de kerkelijke schatkist bijna leeg was, jullie ons in onze nooddrift ondersteund hebben. Ik geef dit grif toe en ik zal het ook altijd in dankbaarheid toegeven, zolang er een ziel in mij woont. Ik heb je dan ook alleen gewaarschuwd om jouw alleen maar te zeggen, hoezeer jij zonder grond beweert en volhoudt dat het geld, dat ons gegeven werd, genoeg had moeten zijn, waarbij de kosten niet in overeenstemming zijn met de tijd. Jullie zullen daartegen inbrengen dat we al eerder naar huis hadden moeten terugkeren en dat daarvoor 350 imperialen zijn gestuurd. Maar dit zou betekenen dat we de hemel hadden moeten bestormen en de zeeën leegscheppen. Wie van ons kon immers de grote bergen van gevaren, die zich toen voor ons verhieven, ooit beklimmen? Wij met ons drieën, wij kleine mensen toch niet?

Wij toch niet, die, na door de heer Tobias Deak en vele anderen van te voren gewaarschuwd te zijn om ons niet in doodsgevaar te begeven, ons tegen dit zekere kwaad te weer moesten stellen? Hebben jullie niet zelf geschreven dat in Hongarije de Transsylvaniërs, in het bijzonder die uit Claudiopolis¹⁰ als honden door de keizerlijke soldaten zijn doodgeslagen? Zijn daar geen genoeg voorbeelden van? Is ook de weg via Polen open, het land dat overal ook door rovers en gevechtshandelingen onveilig gemaakt wordt? Zijn er niet heel veel gevallen bekend van doodslaan, niet alleen van ongewapende studenten, maar ook van geharnaste, van een groot gevolg voorziene Poolse edelen? Wat, vraag ik, zouden jullie in een dergelijk geval doen? Zouden jullie hals over kop de dreiging tegemoet gaan? Iemand met gezond verstand zal dit beslist niet geloven. Dus indien jullie iets willen, sta dit ook aan anderen toe en acht het behoud van hen even hoog als dat van jullie zelf (zoals door Christus geleerd is).

Nu wij derhalve tussen Scylla en Charybdis geraakt waren en niet wisten waar toe ons te wenden en welk van beide uitersten (weggaan of blijven) we moesten kiezen, waren we gehouden om tenminste een eerzaam leven te leiden. Daaraan moesten we de genoemde 350 imperialen besteden, waarvan we eerst nog oude schulden moesten aftrekken. Nadat dit bedrag opgeraakt was, konden we geen nieuwe geldzending verwachten; wij moesten een nieuwe manier van leven en nieuwe bronnen van inkomsten vinden. De heren St.Ivani en Peter Adam¹¹ zijn naar Engeland gegaan en onderhouden zich met lesgeven; zij leven daarvan, ook al is het sober. Ik heb gedurende enige tijd in Amsterdam geteerd op de welwillendheid van enkele goede mannen, die eerlijkheid waarderen. Hier verdiende ik eerst mijn noodzakelijke uitgaven met het corrigeren, [6] redigeren en pers-

10 Cluj (Kolozsvár).

11 Metgezellen van Adam Francke op zijn studiereis. Zij schreven zich tegelijk met hem in aan de universiteit van Leiden.

klaar maken van boeken en daarna met boekhouden voor kooplieden en met het opnemen van inkomsten en uitgaven in hun boeken. Hierdoor ging ik slaap wel, en zwaar werk niet uit de weg en zwoegde zowel 's nachts als overdag, tegelijk rekening houdend met mijn leven en mijn studie, en liet geen kwartier vervliegen om me te kunnen bedruipen en mijn studie voort te zetten (de getuigen hiervan zijn de twee dikke delen Crellius en Schlichtingius, die onlangs gedrukt zijn na door mij geredigeerd, waarna het eerste werk ook door mij overgeschreven is), en hierdoor kreeg ik last van een kwaal, die als een getrouwe gastheer aan me kleeft en het mij onmogelijk maakt om mijn stem te verheffen en een toespraak te houden, en die mij kwelt en langzaam verteert. Tenslotte leerde ik hier in de loop der tijd, door mij onder goede en deemoedige mensen te begeven en hun colleges te bezoeken, hoe schoon en edel het is om naar iets verheveners of iets heilzamers te streven; ik geef de voorkeur aan de milde Nederlanden met hun bij het christelijk geloof beter passende zeden boven mijn eigen land en haar zeden. Ik hoop dat jullie me deze woorden niet kwalijk nemen, maar mijn geweten, dat normatief is voor alles wat ik wel en niet doe, eist dit.

De som van 120 imperialen, door de broeders uit hun ballingschap gestuurd, en het geschonken geld zijn teruggegeven, een nieuwe [som] is door de zeer gerespecteerde beschermheren gestuurd, waarvoor wij hen onvergetelijk dankbaar zijn. Ook de 60 imperialen die jij beloofde uit mijn bezit terug te geven zijn mij ter hand gesteld. Hoewel ik mij herinner dat ik 66 imperialen uit het bovengenoemde geld van de broeders had moeten krijgen, vroeg ik te voren in navolging van jouw instructie slechts 60; dit bedrag moet in mijn vaderland uit mijn middelen gerestitueerd worden. Ik zeg je ook hiervoor hartelijk dank en ik zal je voor deze weldaad tot aan mijn laatste ademtocht dankbaar zijn. Tot nog toe heb ik niets gehoord van de 30 goudstukken, die naar Keovendus gestuurd zijn; Baumgartius herinnert zich ook niet, dat hem het onderzoek naar dat geld was toevertrouwd. Maar ik wil graag weten wie deze Koevendius is, waarom hij ons niet over dat geld bericht heeft en wanneer en bovendien aan wie hij dat geld gegeven heeft. Want als hij het aan een handelaar in Wratislawa¹² gegeven heeft, dan heeft die het zeker onder zich moeten houden of het naar de Nederlanden moeten sturen. Als hij het eerste gedaan heeft, moet hij vermaand worden om geld van iemand anders niet weg te nemen, maar als het laatste gedaan heeft, is het zijn plicht om te vertellen waarheen en aan wie hij het geld gezonden heeft.

Ik hoop dat het geld, dat in Holland voor de verbannen broeders¹³ werd ingezameld, rechtstreeks de broeders die in Transsylvanië leven, bereikt heeft. Desondanks vraag ik jullie ons dit bekend te maken. Ook moeten jullie aangeven hoe groot het bedrag was, want het is in ons belang dit te weten, omdat we dit geld

12 Pressburg, het huidige Bratislava in Slowakije.

13 De uit Polen verdreven Socinianen.

met grote rente naar Wratislava gestuurd hebben, waar onze broeders veel profijt van hebben getrokken. Deze rentewinst moet het verlies vereffenen, dat ontstaan is door de grote vertraging, die veroorzaakt werd doordat de broeders niet goed op de hoogte waren hoe met een wisselbrief om te gaan. Dit zagen we al in de brief, die Verrinus en Lenichius gekregen hebben. Het hele bedrag beliep 1866 en een halve imperialen. De rente moet ongeveer 200 imperialen, zo niet meer, geweest zijn. Het is de moeite waard dat de broeders hem ondertekenen (wat wij een kwitantie noemen), niet slechts door één, maar door meerdere broeders, en die naar ons sturen, waarmee zij verklaren dat zij het geld ontvangen hebben. Ik wil gaarne het voorstel doen dat zij de broeders, die het geld ingezameld hebben, door middel van een brief bedanken voor hun mildheid en vrijgevigheid. Ik denk dat op deze wijze hen een prikkel gegeven kan worden, dat bij een nieuwe inzameling velen nog blijder en geneger zijn tot het doneren van een bijdrage. Julie brief [7] kan via de edele heer Lubinieckius naar mij gestuurd worden. Ik kan er titel of opschrift bijschrijven en hem op zijn tijd in de colleges voorlezen. Julie moeten de eerwaarde heer Lachovius hierover informeren, doe hem ook de hartelijke groeten.

Vestig er zijn aandacht op, dat het deel van Guchius met een wisselbrief via Wratislava naar mij toegestuurd moet worden, dan zal ik het hem overhandigen, omdat het niet uit het geld, dat reeds naar Wratislava gestuurd is, betaald kan worden. Het spijt mij ontzettend dat jullie mij niet eerder gezegd hebben dat wij het geld, dat voor Valentinus Baumgarthus¹⁴ bestemd was, van deze som moesten aftrekken, alvorens het gehele bedrag naar Wratislava te versturen. In dat geval had hij namelijk geen schade van 10 imperialen geleden, zoals nu, daar hij een wisselbrief ten koste van een verlies van zoveel imperialen naar Holland stuurde. Dat verlies is onvermijdelijk, want terwijl het geld van hier naar Duitsland gaat met winst, moet het naar ons met verlies terugkomen, en wel zo dat, als 200 imperialen met 20 imperialen winst naar Wratislava worden gestuurd, evenveel imperialen met het verlies van evenveel imperialen naar ons gestuurd moeten worden.

Bovendien wil ik je aandacht erop vestigen dat het bedrag dat aan de rechtshapen Valentinus is gegeven tot 60 imperialen gedaald is en dat zal alleen genoeg zijn voor die tijd die hij in Leiden aan zijn studie heeft besteed, want hij heeft namelijk besloten (op mijn advies) om nog vijf maanden in Leiden te blijven. De overige tijd van zijn peregrinatie zal hij in Amsterdam afmaken, en daar heeft hij besloten zijn theologische studie af te ronden of in elk geval voort te zetten onder de onvergelykbare heer Isaacus Pontanus,¹⁵ die onlangs in plaats van de overleden Poelymburgius¹⁶ werd aangesteld, en onder diens collega Lymbur-

14 Bálint Baumgarthen, zoon van de gelijknamige superintendent van Transsylvanië.

15 Isaac Pontanus (1625-1710), Remonstrants predikant te Amsterdam.

16 Arnold Poelenburg (?-1666), hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam.

gius¹⁷ of Gedeon Curcellaeus¹⁸ (want er is nog geen beslissing gevallen wie van beiden het professoriaat wordt gegund). Ik zeg dit daarom, opdat deze bekwame jongeman met een bijzondere schade voor zichzelf vanwege het aanzienlijke verlies aan geld niet genooddaakt zou zijn om in Leiden vast te zitten.

Van de Remonstranten is, in het bijzonder na de dood van de weldoener Poelmburg, niets te verwachten, daar het zeer moeilijk is om van hen geld te lenen. Ik zou het ook niet goedkeuren dat iemand van de onzen ook maar een stuiver van hen leent, om redenen die mij en vele anderen voldoende bekend zijn. Dit schrijf ik niet uit ergernis, maar omdat ik door ervaring wijs geworden ben. Ik zou verschillende van mijn ervaringen aan jou kunnen schrijven, maar de korthed der tijd laat dit niet toe. Ik geef je slechts één ter beoordeling en afweging: de gehele Remonstrantse gemeenschap heeft namelijk voor de inzameling, die 12.000 imperialen opbracht, amper 1500 imperialen bijeengebracht, en dat tegen hun zin en lapidair gezegd gedwongen door Naeranus.¹⁹ De rest van het geld kwam van de Mennonieten, in het bijzonder van degenen die de private colleges bezoeken en die in getale zeer sterk van de Remonstranten verschillen; velen brachten wat geld bijeen met weven en naaien. Ik voeg hieraan toe dat de Remonstranten het geld gaven onder voorwaarde dat de broeders zich niet opnieuw tot hen zouden wenden om over een nieuwe inzameling spreken, terwijl daarentegen de anderen bereid zijn om voor een derde en vierde keer geld te geven. Pontanus zelf, die boven alle anderen uitsteekt in kennis en verstand, is in dezen niet vrij van blaam. Ik kan me goed herinneren wat hij deed met mij en met anderen, wat toch bijna in de vergetelheid geraakt is. Ikzelf heb hem dit vaak verweten, maar toch bleef onze vriendschap overeind en groeide zelfs.

Ik kon bij deze gelegenheid niet verzwijgen dat Zwickerus,²⁰ die ik in vijf maanden niet gezien heb, bij velen uit de gratie is geraakt en argwanend wordt bekeken. Dit heeft namelijk twee redenen. Ten eerste: toen hij tegen Galenus²¹ schreef, mengde hij zijn inkt met vergif en beeldde hem af [8] als geen nar lelijker kon worden afgebeeld. Want in een lange lijst van namen gaf hij hem, als ik mij goed herinner, 27 spotnamen. Hij noemde hem een pervers mens, oneerlijk, kwaadsprekend, ijdel en vals, iemand die het goede verderft, waarbij ik maar zwijg over de andere spotnamen, die hij gebruikte voor een man die wegens zijn

17 Philippus van Limborch (1633-1712), vanaf 1667 hoogleraar aan het Remonstrants Seminarium te Amsterdam.

18 Zoon van de bekende Remonstrantse theoloog Stephanus Curcellaeus (Etienne de Courcelles).

19 Johannes Naeranus (1608-1679), Remonstrants predikant, onderhield veel contacten met Poolse Antitrinitariërs.

20 Over hem Lambour, 'De familie en vrienden van Daniel Zwicker'.

21 Galenus Abrahamsz (1622-1706), voorganger bij de doopsgezinde Verenigde Vlaamse, Friese en Hoogduitse gemeente te Amsterdam.

opvallende rechtschapenheid niet met hem te vergelijken is. Ten tweede: hij eigent zich de erfenis van de kinderen van Vossius²² toe (deze is in zijn huis gestorven; Zwicker liet hem buiten medeweten van zijn kinderen een testament maken, hij dwong hem bijna daartoe), waarbij zich niet al te veel van het recht aantrok. Hij wil zelfs geen stuiver aan de kinderen geven, hoewel veel uitnemende lieden – sommigen van hen waren bijna het mikpunt van zijn spot – hem waarschuwd en hem daarom vroegen. Ik vrees met een groten vreze dat hij binnenkort voor de rechtbank zal worden gesleept en tot restitutie wordt gedwongen, nu hij ook mevrouw Ladenbach²³ uit haar huis verdreven heeft. Het zou lang duren om alles op te sommen wat hij daarvoor en daarna gedaan heeft aan dingen die zijn eerlijkheid bevleken. Er is zeker bijna niemand, die hem vroeger hoogachtte, welke hem niet met zere ogen bekijkt.

Maar nu wil ik het over iets anders hebben. Ik dank je zeer voor je menselijkheid en goedhartigheid om navraag te doen naar de drie gouden ringen, die jij me gezonden hebt. Ik betreur echter dat zij toch niet van mij zijn geweest. Ik wil niet de onrechtmatige bezitter van andermans goed zijn, hoewel ik niet ontken dat ik die ringen ooit door vererving verkregen heb. Dit heb ik altijd gedacht en dat doe ik nog steeds; juist daarom wil ik graag weten of ik me niet vergis? Als die ringen van jouw zijn en jouw rechtmatig bezit vormen, dan wens en vraag ik dat de prijs van dit vrouwensieraad wordt teruggegeven. Bijgeval ik in de Nederlanden blijf (wat ik echter niet in het minst durf te verzekeren), wil ik dat alle kosten aan de kerk uit mijn bezittingen worden teruggegeven, zoals ik met een eed beloofd en mijzelf verplicht heb.

Ik dank je ook voor het sturen van verschillende geschriften. Wij zullen ze bekijken en onderzoeken, en als zij het waard zijn om te verschijnen, laten we ze ook drukken. Ik vond ook in een hoek bij een chirurgijn, de zoon van een allang overleden Remonstrants predikant, velerlei andere geschriften, die door de broeders opgetekend en door hen naar die predikant gezonden zijn. Als we nog in leven zijn, bekijken we ze deze zomer en laten die, welke het waard zijn, drukken. Kon ik maar al de geschriften, die anderen bezitten in mijn handen krijgen! Want als er iemand is, die er naar streeft al die geschriften aan het daglicht te brengen en de waarheid en glorie Gods te verspreiden, dan ben ik het.

Ik zit te wachten op enkele geschriften van Crellius zaliger gedachtenis, die hij eigenhandig geschreven heeft en die zijn zoon Christophorus al lang geleden wilde sturen, omdat hij het beloofd had. Het geschrift getiteld *De norma et judice controversiarum* van Joachimus Steghmannus zaliger gedachtenis wil ik bij mij houden, omdat zijn zoon, die dezelfde naam draagt, twijfelt en nauwelijks weet of hij met zijn gezin naar Transsylvanië zal gaan of niet. Onlangs besloot hij inderdaad

22 Zie over hem het artikel van R.C. Lambour in dit nummer.

23 Over haar: zie vorige noot.

om te gaan, want – als ik mij niet vergis – sommigen hadden hem beledigd. Maar zoals het nu lijkt, is zijn besluit een beetje veranderd, omdat hij ziet hoe liefdevol sommige broeders met hem omgaan. Ik heb de beslissing genomen hem over de *Antitritheia* van de geëerde heer Baumgarthius te schrijven, als daar tenminste tijd voor is. De Grote Rakowse Catechismus, die door Jan Simplicius (dat is: Schlichtingius) is herzien en vermeerderd, is al ter perse; ik denk dat die binnenkort te verkrijgen is. Ik heb besloten deze aan jullie te sturen, samen met de andere boeken die ik voor jullie gekocht heb of nog zal kopen, zo God het wil. Ik zal verder niet [9] vergeten het traktaatje van Wolozogenius,²⁴ dat je wilt hebben, te kopen.

Jij verzoekt mij om mijn mening over de drukkerij van Heltius te geven, omdat ik een wenk zou kunnen geven, waarmee je de heer Ravius tevreden kunt stellen. Ik geef mijn mening in het kort: ook al zou ik terugkeren, dan zou ik er geen gebruik van willen maken, deels omdat de drukkerij een groot tekort aan letters heeft, deels omdat die letters oud zijn en je versleten letters en nieuwe letters niet door elkaar kunt gebruiken. Bovendien zijn hier dat soort letters niet te krijgen. Daarnaast bevat me de structuur van de drukkerij helemaal niet. Het bevat me evenmin dat de drukkerij van Alba²⁵ naar Claudiopolis is verhuisd, omdat al wat wij aan winst konden hebben nu geheel naar de Calvinisten zal vloeien. Ik vind het niet de moeite waard om voor enkele schriften een drukkerij op te richten, omdat er hier een klaar staat, die ik naar hartelust kan gebruiken. Als jullie toch van zins zijn om de drukkerij van Heltius in gereedheid te brengen, kunnen jullie mij altijd vragen om nieuwe letters aan te schaffen; jullie moeten alleen vertellen welk lettertype jullie nodig hebben: descendentia of ascendentia. De naam en vorm kan Wasarhelius jullie vertellen (kun jij hem van mij hartelijk groeten?).

Niet zo lang geleden, toen ik na de dood van mevrouw Praevostius²⁶ enkele papieren doorlas, ontdekte ik heel toevallig een ietwat verminkte brief, die aan mijn vader was geschreven en die door vorst Rakoczius was onderschept en naar de gereformeerde theologen in de Nederlanden doorgestuurd, welke brief door de theoloog Voetius zelve – die zoiets wilde als Calvin met Servet – weerlegd of liever bevuild en beschimpt is. Het einde en het opschrift heb ik nog. Het slot luidt: ‘kwade geruchten kunnen intussen tegen ons duistere verdenkingen doen rijzen, waarmee uw brief wordt weerlegd, en wel op zo’n manier dat niemand vermoeden kan dat deze door mij aan u geschreven is’. Ik wil heel graag weten wat voor brief dit is en door wie deze brief geschreven is en wil graag dat daarvan een kopie voor mij gemaakt wordt, natuurlijk als hij in jullie bezit is. Naast de brief van Dudithius, die jij gestuurd hebt, vond ik nog een andere, die aan Deak gericht was.

²⁴ Johann Ludwig von Wolzogen (ca. 1600-1661), afkomstig uit Oostenrijk, vertrok naar Polen en werd Sociniaan. Hij schreef een commentaar op het Nieuwe Testament.

²⁵ Alba Iulia, ten zuiden van Cluj, in Roemenië.

²⁶ Echtgenote van Bartholomeus Praevostius (1587-1669), Remonstrants predikant te Amsterdam.

Omdat ik verwacht dat het allen zeer aangenaam zal zijn, voeg ik in plaats van een colofon een beschrijving van de huidige toestand van de Nederlanden en Engeland toe. Als ik me goed herinner, heb ik jullie ooit meegedeeld dat die twee staten zo vijandig en verbitterd op elkaar zijn dat zij tenslotte in een wrede en bittere oorlog verweekeld raakten. Wat er vervolgens gebeurde en wie uiteindelijk de overwinnaar en wie de overwonnenen was, heb ik niet meegedeeld. Er zijn drie zeeslagen geleverd; uit de eerste kwamen de Engelsen door verraad als winnaars te voorschijn. Want onze admiraal verbrandde met zijn vernielde schip en de Nederlanders verloren 16 schepen, terwijl velen in gevangenschap geraakten. En als God niet op wonderbaarlijke wijze de Engelsen weerhouden had, was de gehele Nederlandse vloot, die bestond uit 116 uitnemende oorlogsschepen, in hun handen gevallen.

Na deze zeeslag zijn de verraders gevangen genomen en omgebracht en twee maanden later is een vloot, bestaande uit meer schepen samengesteld, maar deze is kort hierna door een hevige storm zo verstrooid dat sommige schepen een Engelse, anderen een Noorse haven moesten opzoeken. Nadat de storm was gaan liggen zijn de Engelsen uitgevaren, hebben de Nederlanders aangevallen en hen zes oorlogsschepen ontnomen, alsmede talrijke koopvaardischepen. Kort daarna hebben zij de Noorse havens aangevallen, waarin veel schepen hun toevlucht gezocht hadden, maar hier kregen de Engelsen zo'n warm onthaal dat, behalve dat zij vijf schepen verloren, ook hun admiraal, die kort tevoren nog had gesnoefd de heer der bergen en zeeën van Noorwegen te zijn, het leven liet.

Intussen was De Ruyter teruggekeerd uit Indië. Hij bouwde ook een vloot op, die de Engelsen zo krachtig aanviel, dat zij in een tijdspanne van vier dagen bijna vernietigd werden, zoals te lezen is in het bijvoegsel, dat ik wegens de korthed der tijd liever toevoeg dan de hele historie te verhalen. Na dit gevecht was er nog een derde [10] slag, maar die eindigde onbeslist. Geen van beiden kon zich echt op de overwinning beroemen. Immers, beiden verloren slechts twee schepen, en nog wel hele kleine. De Engelsen konden zich desniettemin gelukkig prijzen, omdat een nieuw verraad van verschillende Nederlanders hen uit het meest onmiddellijke gevaar redde, want nooit zo gemakkelijk als toen hadden zij door de Nederlanders verslagen kunnen worden, vooral indien Tromp²⁷ met zijn eskader, dat uit 36 schepen bestond, bij de vloot had willen blijven. Hiervoor is hij later uit al zijn functies gezet. Sommige verraders (te weten twee schepenen uit Rotterdam en een buitenechtelijke zoon van Prins Maurits) besloten te vluchten, anderen werden verbannen, één werd zelfs onthoofd.

Nadat de vloot intussen weer opgekalefaterd was, koos zij opnieuw zee om de Engelsen het hoofd te bieden, maar vanwege een zware storm kon er slechts een uur gevochten worden. Tijdens deze slag werd een Engels schip genomen, terwijl

27 Vice-admiraal Cornelis Tromp, die in 1672 weer in zijn functie hersteld werd.

de Nederlanders er geen verloren. Later vielen de Nederlanders de Engelsen nog tweemaal aan, maar toen dezen de goede slagorde en de krijgslust van de Hollanders zagen, trokken zij zich liever terug dan dat zij gingen vechten. Opnieuw werden nu vloten uitgerust, niet alleen door de Nederlanders, maar ook door de Denen en Fransen, die met de Nederlanden verbonden waren en die niet alleen ter zee, maar ook te land de Engelsen achtervolgden. In het voorgaande jaar viel een voortvluchtige verrader met de Engelsen onverwacht (?) de haven Texel aan. Hij legde in korte tijd 150 koopvaardischepen in de as, evenals een eiland, genaamd Schellingh.²⁸ Hetzelfde hebben zij zes dagen geleden geprobeerd, maar zonder succes. De soldaten in de haven bereidden hen een zo warme ontvangst, dat zij besloten weer de zee op te zoeken. Ik zou hier nog meer aan kunnen toevoegen, maar aangezien de heer Szentivani van plan is binnenkort naar huis te gaan, zal ik hem de rest meedelen.

Na gegroeid te zijn is de Leidse Remonstrantse gemeente in twee delen uiteengevallen. Het ene deel houdt zijn kerkdiensten in Varmund,²⁹ het andere in de stad, hoewel de magistraat en de predikanten daartegen zijn. Wat ons betreft, we hebben onlangs een zeer gematigde magistraat gekregen. Het is namelijk zo dat drie schepenen duidelijk Remonstrants zijn. Over mijn twee vrienden schrijf ik nu niets, omdat zijzelf jullie al geschreven hebben.

Laat alstublieft weten of Preussius³⁰ of Schlichtingius jullie een flink aantal exemplaren van het werk van Crellius en Schlichtingius gezonden hebben, want we hebben hen al lang een stuk of vijftig exemplaren toegestuurd. Verbannen door een verordening van de vorst van Brandenburg heeft Preussius onlangs al overwogen om naar jullie te gaan. Voorlopig is hij echter nog in Moravië; ik hoop dat hij daar nog verscheidene jaren zal blijven. Hiermee sluit ik mijn brief af.

God, die het menselijk hart in zijn hand houdt, moge onze ziel zo begeleiden, dat wij onze plicht niet vergeten en rustig en uitstekend presteren in het werk des Heren, in de wetenschap dat onze inspanning niet ijdel zal zijn in het oog van onze Heiland Christus. Moge Hij ons overeenkomstig zijn rijke glorie geven dat Christus door het geloof in onze harten woont. Dat we in liefde geworteld en versterkt met alle heiligen kunnen bereiken wat die lengte en breedte, diepte en hoogte is en die liefde van Christus kennen, een kracht die boven alle kennis uitsteekt en geheel en al vervuld worden van God.³¹ Christus is het waarachtig voorbeeld van vriendelijkheid en geduld, laat hem derhalve onze wegen zo leiden, dat wij bereid zijn om alles te dragen, en leren wandelen, zoals het onze roeping,

28 Terschelling.

29 Warmond, in de buurt van Leiden.

30 Johannes Preuss was predikant van de Socinianen in Königswalde bij Frankfort aan de Oder.

31 Efeziërs 3:18.

waarmee wij zijn geroepen betaamt, natuurlijk in alle nederigheid en zachtheid des geestes, door het in toom houden van de toorn en door het verdragen van elkander in liefde en ons, verbonden in vrede, beijveren de eenheid in de geest te bewaren.

Moge Christus, zeg ik u, voor wie ik wens te leven, jullie geven dit met een geduldige en een reine geest aan te nemen, als met een zuiver, liefhebbend hart tot stand gebracht, en begrijpen dat ik niet mijzelf, maar het belang van iedereen zoek en dat ik de glorie van Gods naam en het behoud van mijn ziel zoek. Vergeef mij, mijn beste vriend, dit haastige en verwarde schrijven, groet degenen die gegroet moeten worden en wees zelf gegroet door je vrienden. Nogmaals vaarwel, het ga je goed.

Jouw broeder en vriend in Christus, Adam Franc.

Amsterdam, 15 februari (nieuwe stijl) 1667.

Vertaling: S. Zijlstra, met dank aan Dr. J.C. Bedaux te Deventer, die de vertaling verbeterd en bewerkt heeft.

Mededelingen

Erratum DB 1998

In het artikel van Nine Treffers-Mesdag, 'De Pastorie in Sneek onder de bezetting', *Doopsgezinde Bijdragen* 24 (1999) is op pagina 276, 7e regel van onderen, een fout geslopen. In plaats van 'Meerburg, de naamloze vennootschap (waar mijn vader bij was betrokken...)' leze men: 'waar Flims vader bij was betrokken'.

De redactie

Stand van zaken onderzoekproject Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek

Stuurgroep

Ter voorbereiding van het nationale onderzoekvoorstel 'Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek' is per 7 augustus 1998 het bestuur van de coördinerende werkgroep vervangen door dat van een stuurgroep. Dat betekende dat de facto alleen afscheid genomen moest worden van mw. drs. Frouke Veenstra-Vis (RUGroningen), die van meet af aan zich heeft ingezet als secretaris van het eliteproject. Thans zijn alle direct bij het project betrokken instellingen in de stuurgroep vertegenwoordigd. De samenstelling is als volgt:

prof. dr. Piet Visser (UvAmsterdam) – voorzitter
drs. Daan de Clercq (Dg. Sem.) – ambtelijk secretaris
dr. Wiebe Bergsma (Fr. Akademy)
prof. dr. Simon Groenveld (UvLeiden)
prof. dr. Jan van Herwaarden (Erasmus Un. Rotterdam)
dr. Yme B. Kuiper (RUGroningen)
prof. dr. Leo Noordegraaf (UvAmsterdam)
dr. Cor Trompetter (VU Amsterdam)
prof. dr. Sjouke Voolstra (Dg. Sem.)

Nationaal onderzoekproject

In de loop van 1997-98 is met veel inzet door tal van leden van de stuurgroep 'Elitevorming onder doopsgezinden in de Republiek' hard gewerkt om de verschillende landelijke initiatieven op dit terrein te bundelen en te formaliseren tot één

nationaal onderzoekproject. Dit heeft geresulteerd in het formuleren van:

- een algemene projectbeschrijving, met doelstelling en uitwerking per project ten behoeve van een subsidieaanvraag 1999 die op 1 september 1998 werd ingediend bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- een projectsubsidieaanvraag eveneens bij NWO ingediend t.b.v. een voor het gehele project te ontwikkelen interactieve database, die de deelprojectonderzoekers zullen aanleggen en die beheerd zal worden door de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (Doopsgezinde Bibliotheek).

In de algemene projectbeschrijving (aanvraag a.), waarvoor behalve ondergetekende ook prof. dr. L. Noordegraaf (Economische en sociale geschiedenis, Universiteit van Amsterdam) en prof. dr. J.N. Bremmer (Godsdienstwetenschap en -geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen) als aanvragers fungeerden, zijn 10 projecten nader uitgewerkt. Het betreft onderzoek naar de doopsgezinden in: 1) Harlingen – uit te voeren door de Rijksuniversiteit Groningen; 2) de Friese Zuidwesthoek – Fryske Akademy/RUG; 3) Groningen-stad – RUG; 4) Groningen – platteland – RUG; 5) Twente/Deventer – Vrije Universiteit Amsterdam; 6) de Zaanstreek – Universiteit van Amsterdam; 7) Amsterdam I (tot ca. 1670) – UvA; 8) Amsterdam II (na ca. 1670) – UvA-Doopsgezind Seminarium; 9) Haarlem – Universiteit van Leiden; 10) Rotterdam – Erasmus Universiteit Rotterdam. De resultaten van deze 10 deelonderzoeken dienen te worden samengevat in een algemene, synthetiserende studie.

De projectsubsidieaanvraag (aanvraag b.) behelst een door het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatievoorziening (NIWI) te Amsterdam te ontwikkelen software- en een door de UB Amsterdam te beheren hardwaresysteem, dat de onderzoekers in staat stelt door middel van een standaardinvoerprogramma alle uit het bronnenonderzoek te destilleren gegevens (data en teksten) zodanig digitaal op te slaan dat ze onderling en interactief te raadplegen en aan te vullen zijn. Na afloop van het onderzoek worden alle gegevens als 'source-in-progress' overgedragen aan de Doopsgezinde Bibliotheek/Doopsgezind Documentatiecentrum van de UBA en via het Web raadpleegbaar gesteld.

Begin januari 1999 werd bekend dat NWO de onderzoeksaanvraag (a.) niet wenste te subsidiëren. Dat betekende helaas een gedeeltelijke streep door de rekening. NWO had als hoofdbezwaar dat dit type elite-onderzoek niet echt innovatief meer was, en dat er teveel deelprojecten voorzien waren. De werkgroep had niet alle deelprojecten voor subsidiëring door NWO aangediend, omdat reeds van tevoren enkele projecten m.b.v. universitaire, c.q. particuliere middelen gesponsord, c.q. ten uitvoer konden gebracht. Waar de werkgroep in de veronderstelling verkeerde daarmee bij NWO een 'goede beurt' te maken, moet geconstateerd worden dat het totale project de facto daarop is afgerekend: een deel van

het onderzoek zou ongeacht een NWO-bijdrage toch wel ten uitvoer kunnen worden gebracht. In de loop van 1999 heeft de stuurgroep zich beraden op de aldus ontstane situatie. Dat heeft ertoe geleid dat tot een 'uitvoeringssanering' moest worden overgegaan. Voorshands niet uitgevoerd zullen worden deelprojecten 5 (Twente/Deventer) en 10 (Rotterdam). Voor deelproject 2 (Friese Zuidwesthoek) wordt – met succes zoals het zich nu laat aanzien – sponsoring door Friese fondsen gezocht; deelproject 1 (Harlingen) en 3 en 4 (gecombineerd tot één project Groningen stad en land) worden door de RUG ten uitvoer gebracht; voor deelproject 9 (Haarlem) wordt alsnog private sponsoring gezocht; voor deelprojecten 6 (de Zaanstreek, waarvoor thans een vrijwilligster, mw. drs. R. Hooysschuur, voorbereidend onderzoek verricht) en 7 (Amsterdam I) zullen i.h.k. van de NWO-subsidieronde 2000 nieuwe aanvragen worden ingediend; deelproject 8 (Amsterdam II) is als eerste reeds per 1 januari 1999 in uitvoering genomen, dankzij de aanstelling van drs. Daan de Clercq in dienst van het Doopsgezind Seminarium, die dit project als promotieonderzoek verricht.

De aanvraag voor het projectsubsidie (b.) t.b.v. de interactieve database is evenwel wél door NWO gehonoreerd. Dit voor het totale, zij het enigszins gereduceerde, onderzoeksproject belangrijke en moderne, wetenschappelijk-logistieke programma, dat als bron ook voor de toekomst van de Doopsgezinde Bibliotheek van grote betekenis zal zijn, wordt thans door het NIWI in nauwe samenspraak met een apart daartoe in het leven geroepen database-werkgroep tot ontwikkeling gebracht. Gestreefd wordt dat de hele configuratie (software en hardware) vanaf 1 januari 2000 werkzaam zal zijn.

Samenvattend kan gesteld worden dat een projectbeschrijving van een kleine 70 bladzijden (!) sneller afgewezen dan gemaakt is. Desalniettemin heeft de stuurgroep, die veel lof verdient voor de totstandkoming van de projectbeschrijving, zich geenszins uit het veld geslagen geweten. Temeer daar de tweede, niet minder belangrijke projectaanvraag, wél succesvol is verlopen. Dankzij en de belangrijke steun die het project van meet af aan van het Doopsgezind Seminarium mocht ontvangen, en de belangrijke materiële en facilitaire inspanningen die andere instellingen, zoals de Rijksuniversiteit Groningen, de Fryske Akademy en enkele Friese, niet doopsgezinde fondsen zich wensen te getroosten, is het mogelijk een omvangrijk nationaal onderzoeksproject als dit met enthousiasme te blijven 'pushen'. De relevantie van dit onderzoek blijft, naar doelstelling en uitwerking, ondanks het niet verkrijgen van de NWO-steun, recht overeind staan. Moge dit geloof in een goede zaak ook nog andere doperse fondsen over de streep trekken om dit nationale project tot een succes te maken. De resultaten zullen niet alleen de Nederlandse (cultuur-)geschiedenis, maar vooral ook de doperse geschiedschrijving ten goede komen, die met belangwekkende, stimulerende en nieuwe inzichten verrijkt zal worden.

Piet Visser

Studiedag te Leeuwarden op 28 mei 1999

Op vrijdag 28 mei 1999 kwam de onderzoekswerkgroep 'Elitevorming onder Doopsgezinden' bijeen in de Fryske Akademy te Leeuwarden voor een studiedag, of zoals het organiserend comité het noemde: een 'Arbeitsgespräch'. Na een hartelijk openingswoord door gastheer dr. Lammert G. Jansma, wetenschappelijk directeur van de Fryske Akademy, informeerde prof. dr. Piet Visser de ca. dertig aanwezigen over de stand van zaken aangaande actuele ontwikkelingen van het onderzoekproject (zie hierboven). Onderbroken door een lunch, werden vijf lezingen gegeven rond het thema: 'Economie en politiek. Aspecten van elitevorming onder doopsgezinden in het laatste kwart van de achttiende eeuw'.

Dr. Joke Spaans (UvAmsterdam) sprak in dit kader over de veranderende plaats van de doopsgezinden in de achttiende eeuw, welk onderwerp zij toelichtte aan de hand van haar onderzoek naar de armenzorg in Friesland. De rol van de doopsgezinde textielondernemers in de Twentse politiek, in de jaren 1780-1800, werd belicht door dr. Cor Trompetter (VU-Amsterdam), waarbij hij de nadruk legde op de economische motieven van deze ondernemers. Dr. Yme Kuiper (RUGroningen) sprak vervolgens over de gegoede burgerij in Harlingen in de late achttiende eeuw. Dr. Rolf van der Woude (VU-Amsterdam) belichtte het onderwerp economie en politiek bij de doopsgezinden in de jaren 1780-1800 in de stad Groningen. Laatste spreker was Dr. Alle de Jonge, die een verhelderende uiteenzetting gaf van de belangrijke rol die doopsgezinden hebben gespeeld in de bloeiende genootschapscultuur in het achttiende-eeuwse Haarlem. De studiedag, die door aanwezigen en organisatoren als zeer geslaagd werd beschouwd, werd afgesloten door een rondetafelgesprek.

Daan de Clercq

Recensies

C. Arnold Snyder, *Anabaptist History and Theology. An Introduction*. Kitchener, Ont., Pandora Press, 1995. Pp. 433. ISBN 0-9698762-0-3.

Doperse geschiedschrijving is al problematisch, uit de gereconstrueerde geschiedenis een theologie te destilleren nog meer. Laten we ervan uitgaan dat de zestiende-eeuwse doperse beweging primair ontstaan is als een reactie op een niet-bijbelse of niet correct bijbels gefundeerde, resp. rooms-katholieke of protestantse, geloofspraktijk en slechts in mindere mate als kritiek op een gevestigde of nieuw ontworpen systematische of dogmatische theologie. Dan houdt dit in dat iedere poging tot (theo-)logische ordening van de doperse geloofsinzichten pas laat op gang kwam en in haar welslagen sterk beperkt werd door de historische omstandigheden. Omdat het ontbrak aan een tolerante omgeving en aan voldoende theologisch geschoolde leidslieden, kan voor de begintijd alleen gesproken worden van doperse 'theologie' in de zin van anti-intellectualistische reflectie op een biblicistische *praxis pietatis*. Van een wetenschappelijk verantwoorde theologische systeembouw is nauwelijks sprake geweest. Kan dan deze primitieve theologie, die primair praktisch, pedagogisch of stichtelijk van karakter is, behulpzaam zijn bij de doordenking van de doperse identiteit bijna een half millennium later?

Historici zullen geneigd zijn de onoverbrugbare kloof tussen toen en nu te beklemtonen, hoewel we hun wel mogen vragen hoe zij 'waardenvrij' of zonder tijdgebonden vooronderstellingen er dan wel in slagen recht te doen aan alle aspecten (dus niet alleen de sociale of politieke) van een godsdienstige beweging uit de reformatietijd. Theologen daarentegen nemen soms al te gemakkelijk een continuïteit aan tussen de zestiende- en twintigste-eeuwse wijzen van geloven en hebben te weinig aandacht voor de invloed van de niet-theologische factoren en de breuken in de tussenliggende tijd.

In dit spanningsveld is het een waagstuk om een overzicht te geven van zowel de geschiedenis als het geloofsgoed van de doperse beweging in de zestiende eeuw. Dit telt des te zwaarder, wanneer de auteur ook recht wil doen aan de pluriformiteit en de situatiegebondenheid van de ontstaansgeschiedenis ervan, zoals die recentelijk met name door sociale onderzoekers sterk naar voren is gebracht. Hoe voorkom je dat de 'theologie' van de doperse beweging geen lappendeken wordt of anderzijds dat de theoloog met te vroege syntheses de historicus voor de voeten loopt? Arnold Snyder heeft de moed gehad om een integratie van zowel een historische als theologische benadering – en dreigden die niet te veel uit el-

kaar te groeien? – van de zestiende-eeuwse doperse beweging tot stand te brengen. Daarvoor verdient hij alle lof.

Snyder, die hoogleraar kerkgeschiedenis is aan het Conrad Grebel College, dat verbonden is met de universiteit van Waterloo, Ont., beschrijft de wordingsgeschiedenis van de Europese doperse beweging als een implementatie van het radikaal reformatorisch gedachtengoed uit de sfeer van Karlstadt, Müntzer en Schwenckfeld, met name op het terrein van de ecclesiologie. 'In sum, Anabaptism was not so much "Protestantism taken to its proper ends" as it was *Radical Protestantism taken some ecclesiological steps further*' (p. 95). Of hetzelfde gezegd kan worden van de 'nadere doperse reformatie' in de Nederlanden, d.w.z. na de val van Munster en onder leiding van Menno Simons c.s., is voor mij nog een open vraag. Daarvoor zijn de directe lijnen met de genoemde leiders en bewegingen in Duitsland te dun. Wellicht heeft het Nederlandse doperdom na 1535 toch een sterke mate van zelfstandigheid en discontinuïteit vertoond, zonder dat evenwel de relatie met het melchioritisme in al haar verschijningsvormen geloofchend hoeft te worden.

Maar is er dan niet sprake van een geloofstype dat alle stromingen binnen het doperdom gemeenschappelijk hebben? Snyder beantwoordt de vraag door de gemeenschappelijke opvattingen over de Heilige Geest centraal te stellen, als een kracht die innerlijke en uiterlijke transformatie bewerkstelligt: 'the active pneumatology'. Deze leer is zodoende zowel het medium voor het verstaan van het begin van de doperse beweging, als de inspiratiebron voor de huidige generatie die in de doperse traditie willen staan.

Vragen rond de transformatie van de gelovige en van de geloofsgemeenschap als voorwaarde voor het verkrijgen van heilszekerheid, m.a.w. pneumatologie en soteriologie, vormen zo de kern van de doperse theologie als een eenheid van een nieuwe, bijbelse leer en een daaraan getoetste praktijk. Snyder vraagt met recht veel aandacht voor de wijze waarop in de doperse beweging de integratie van innerlijke en uiterlijke verandering, geest en letter, spiritualisme en biblicisme in verschillende gradaties tot stand gebracht wordt. Zeer waarschijnlijk ook onder invloed van externe factoren krijgen deze polen een groter of kleiner gewicht. De weerbarstigheid van de realiteit zal niet weinig gelovigen van het eerste uur van biblicisten in spiritualisten hebben veranderd, maar ook niet minder zullen spiritualisten biblicistischer zijn geworden, toen de vragen naar de continuïteit en consolidatie van de doperse reformatie zich aandienen. Onmiskenbaar hebben kwesties rond de integratie van innerlijk en uiterlijk de beweging ook verdeeld – een teken dat ze de zenuw ervan raken.

Enerzijds wijst de auteur terecht op het 'spiritualistisch substratum' van de gehele doperse beweging en voert hij een pleidooi voor nieuw onderzoek naar de 'inner, spiritual dimension', in zijn actualisatie (relativerend en gekscherend 'a dandy sermon' genoemd), anderzijds streeft hij naar een nieuwe balans tussen

spiritualisme en legalisme. De vertegenwoordigers van het biblicistische en liberale doperdom, resp. Menno Simons (ook Conrad Grebel?) en Hans Denck, hebben blijkbaar hun glans verloren. Nu wordt Pilgrim Marbeck in het licht van de schijnwerpers gezet, de man van de middenweg, als voorbeeld en norm van de eigentijdse, brede 'Believers' Church tradititon'. Maar aan dergelijke keuzes is niet te ontkomen, als we de beoefening van de doperse geschiedenis en theologie als een voortgaand gesprek willen voeren en de vraag van de relevantie ervan niet buiten beschouwing willen laten. Voor dit gesprek levert Snyder een introductie op hoog niveau.

Sjouke Voolstra

Abraham Friesen, *Erasmus, the Anabaptists, and the Great Commission*. Grand Rapids, Mich./Cambridge, U.K., William B. Eerdmans Publishing Company, 1998. Pp. 196. ISBN 0-8028-4448-0.

De auteur, hoogleraar in de Renaissance- en Reformatiegeschiedenis aan de Universiteit van California, St. Barbara, heeft in de afgelopen jaren in een aantal publicaties geprobeerd om de doperse beweging te herleiden tot het bijbels humanisme met Erasmus als representant bij uitstek. Deze geleerde heeft met zijn kritische editie en annotatie van het Nieuwe Testament, maar ook met zijn opvattingen over een door Christus geïnspireerde vroomheid ontegenzeggelijk een grote invloed uitgeoefend op het reformatiestreven in de plastische fase, voordat de scherpe confessionele grenzen zich aftekenden. Dat streven naar inbedding van de doperse reformatie in het bijbels humanisme is niet nieuw. We vinden het in de negentiende-eeuwse historiografie van liberale signatuur in met name Duitsland en Nederland, met als achterliggend motief om zodoende tussen protestantse neo-orthodoxie en katholiek ultramontanisme een derde weg te creëren van nationalistisch, ondogmatisch en praktisch christendom.

Ook Friesen heeft zijn eigen agenda, zelfs met het oog op de 21e eeuw, wanneer hij Erasmus weer eens naar de voorgrond haalt. De toekomstige eenheid tussen conservatieve en liberale christenen in het algemeen en de mennonieten in het bijzonder kan volgens hem alleen maar in Erasmiaanse geest tot stand komen. Niet, dat Friesen de fout van zijn negentiende-eeuwse collegae herhaalt, door een vertekend beeld van Erasmus zelf te geven, als het prototype van een vrijzinnig christen. Hij wil door een herbezinning op de Erasmiaanse oorsprong de herprofilering van de christelijke en doperse identiteit een dienst bewijzen. Om tot een meer holistische en apostolische vorm van christendom te komen, is echter wel een ontplatonisering van Erasmus nodig. Juist op dit punt kunnen dopers het voortouw nemen, aangezien hun reformatiestreven gekarakteriseerd kan worden als de radicale realisering van een nieuwtestamenteel vroomheids-

type dat voor Erasmus te veel een ideaal bleef. Aldus Friesen.

In deze meest recente publicatie, waarin hij de resultaten van zijn eerdere onderzoeken op dit terrein nog eens samenvat, spitst hij het probleem van de schatplichtigheid van de vroege dopers aan Erasmus toe op een bijbelpassage, het zendingsbevel: Mat. 28:18-20 ('the Great Commission'). De wijze waarop de humanist deze tekst in zijn parafrasen op de Evangeliën en het boek Handelingen heeft uitgelegd, vormt de sleutel waarmee het geheim van de intieme relatie tussen Erasmus en de dopers wordt ontsloten. Op zichzelf is dat niet afkeurenswaardig; iedere onderzoeker onderneemt steeds weer pogingen om een complexe werkelijkheid met een simpele formule te verklaren. En hoe eenvoudiger, hoe genialer. Maar Friesen, als bedrijver van *intellectual history* wil meer. Hij gebruikt het voorkomen van Erasmus' uitleg van het zendingsbevel in geschriften van doperse leidlieden als een sjibbolet, waaraan de zuivere mennoniet herkend kan worden. Zodoende worden Menno en Munster opnieuw van elkaar gescheiden. Het West-Europese doperdom wordt van Melchior Hoffmans invloed losgeweekt en opnieuw met het Zwitserse verbonden; dat alles onder de noemer van Erasmus. Ziehier de nieuwe *geistesgeschichtliche monogenese*, die tegen de polygenese van de sociaalhistorici in stelling wordt gebracht.

Er zullen slechts weinig serieuze onderzoekers zijn die een zekere affiniteit van de doperse beweging met het bijbels humanisme ontkennen. Maar de kwestie van een meer of minder directe afhankelijkheid van Erasmus vraagt om onderzoek dat aan de historische aspecten van deze relatie geen afbreuk doet. En dat laatste is helaas bij Friesen vaak het geval. Houdt iedere verwijzing in de doperse literatuur naar Matt. 28, in de samenhang van Erasmus' commentaar bij Handel. 2, 8, 10 en 19, automatisch in dat hier van een directe afhankelijkheid van Erasmus sprake is? Of is die meer indirect, wellicht bemiddeld door de encyclopedist Sebastian Franck? Is Erasmus' gedachtengoed de enige motor van de doperse reformatie? Maken zijn ideeën niet veeleer slechts een onderdeel uit van vele andere reformatische stimulansen? Is er in de jaren '20 van de zestiende eeuw sprake van een zuiver erasmiaanse leer, die vervolgens moet samenvallen met het *sola scriptura* principe dat de biblicistische dopers aanhingen? Dit alles is toch in tegenspraak met het eclecticisme dat de doperse leiders vertonen. Zo noemt bijvoorbeeld Menno Simons Erasmus, naast Augustinus, Luther, Melchior Hoffman, Bucer en Bullinger, een vertegenwoordiger van de leer van mensen, niet samenvallend met wat het Evangelie (volgens Menno!) leert. ('Fundamentboek', ed. H.W. Meihuizen, p. 117.)

Friesens exclusief monogenetisch erasmianisme leidt soms tot vreemde gedachtenkronkels. Neem nogmaals de rol van Menno. Hij kan als zuivere erasmiaan niets te maken hebben gehad met Melchior Hoffman, omdat de laatste in zijn 'Ordonnantie Gods' (1530) – ook een uitleg van het zendingsbevel – geen directe afhankelijkheid van Erasmus' 'Parafrasen' vertoont. De Friese reformator

heeft zich dus, door Erasmus geïnspireerd, volkomen zelfstandig ontwikkeld, los van welke melchioritische invloeden ook. De melchioritische incarnatieleer, die hij zijn leven lang tegen vriend en vijand heeft verdedigd, is hem tegen zijn wil opgedrongen. De smalle basis voor deze hypothese ontleent Friesen aan *Opera Omnia* f. 525a. Pas na zijn doop (1536? 1537?) is hij met deze leer in aanraking gekomen, zou Menno op deze plaats zelf verklaard hebben. Maar bij nauwkeurige lezing blijkt dat Menno 'ook na de ontfangen Doopsel' vanwege dit geloofsartikel verontrust is geweest, alvorens hij het als waarheid aanvaardde. Dus ook voor zijn doop, d.w.z. in de periode sinds 1531, toen Hoffmans gedachten in de Nederlanden werden verspreid en in praktijk gebracht. Wat Friesen op grond van de onnauwkeurige lezing van deze ene bewijsplaats verder nog beweert over de biografie en bekering van Menno roept meer problemen dan oplossingen op. Interessanter opgave voor een *intellectual historian* was het geweest om de erasmiaanse geest in de melchioritische incarnatieleer te traceren via de erasmianen Crautwald en Schwenckfeld.

Ondanks alle onverwachte vergezichten en excursen, resulteert Friesens benaderingswijze in een onterechte reductie van de doperse beweging tot een onterecht verondersteld onvermengd erasmianisme. Het is goed dat het *sola scriptura* principe en de hulpmiddelen die Erasmus verschaftte voor zelfstandig bijbelonderzoek door lagere geestelijken en leken ('profetie'), opnieuw onder de aandacht wordt gebracht als een belangrijk interpretament van de doperse reformatie. Maar historisch-genetische connecties die een veel grotere pluriformiteit aan constituerende gedachten vertonen, mogen daardoor niet veronachtzaamd worden. Ook cultuur- of geestesgeschiedenis kent een grens, namelijk waar hypothetische aannames in strijd komen met de historische realiteit. Die grens heeft Friesen niet voldoende verkend en gerespecteerd. Dat is jammer, want het verzwakt zijn terecht opnieuw gepresenteerde thema van de relatie van het bijbels humanisme en het vroege doperdom.

Sjouke Voolstra

Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum en Leeuwarden, Verloren en Fryske Akademy, 1997) ISBN 90-6550-574-1

Bij het woord 'armenzorg' ten tijde van de Republiek dient zich in ons collectieve geheugen onmiddellijk een positieve herinnering aan. Welke oude stad in Nederland beschikt niet over een of meer mooie hofjes, ooit opgericht ten behoeve van armlastige oude mannen of vrouwen? Weeshuizen als het 'Maagdenhuis' in Amsterdam vormen eveneens een bevestiging van het beeld dat de Nederlander

van zichzelf gecreëerd heeft: dat van een sociaal voelende vaderlander die goed zorgde voor degenen die in behoeftige omstandigheden waren geraakt. Ongetwijfeld is dit waar – maar het is slechts een deel van de waarheid. De gast- en weeshuizen, waarvan de geschiedenis in menig gedenkboek is vastgelegd, vormden als het ware het neusje van de zalm in de vaderlandse armenzorg. Verreweg het grootste deel van de zorg voor de armen: de thuiszittende armen, die ondersteund werden door stadsarmvoogdijen en diaconieën, bleef onderbelicht.

Daar is nu verandering in gekomen door het belangrijke boek van Joke Spaans. In haar werk biedt zij een grondige analyse van de armenzorg in de provincie Friesland, in het bijzonder in die plaatsen waar het bronnenmateriaal haar de meeste mogelijkheden gaf. Op basis van uitvoerig archiefonderzoek heeft zij een heel leesbare studie geschreven over de naamlozen in de geschiedenis. Ook hier was aanvankelijk het uitgangspunt: het verzoek van een eeuwenoude liefdadige instelling – het Ritske Boelema Gasthuis te Leeuwarden – om de oorsprong van de eigen organisatie eens uit de doeken te doen. De interesse van een aantal broederinstellingen – het Sint Anthony Gasthuis, het Old Burger Weeshuis en de Ottema-Kingma Stichting – maakte het mogelijk om een veel ruimer opgezette studie te realiseren.

Op het eerste gezicht lijkt een dergelijke studie eenvoudig en zonder problemen: in de middeleeuwse, katholieke traditie was de zorg voor de armen een taak van de parochie. Na Opstand en Reformatie namen stad en gereformeerde kerk die zorg over. De werkelijkheid was gecompliceerder, want de Republiek was een religieus pluriforme maatschappij: gemengde huwelijken en verhuizingen deden menigmaal vragen rijzen welke instelling in welke stad aansprakelijk was voor de ondersteuning van aan lager wal geraakte zielen. En als dan al duidelijkheid bestond (de meeste armen behoorden niet tot een kerkgenootschap), bleef de organisatie van een toereikende armenzorg een geweldige last voor de verantwoordelijken. Hoe op een dergelijke gecompliceerde materie vat te krijgen?

De keuze voor een gewest is een eerste belangrijke principiële beslissing geweest. Onder de Republiek waren de gewesten in belangrijke mate soeverein en de provinciale wetgeving bood een kader aan de steden om zelf hun armenzorg te organiseren. De keuze voor Friesland in plaats van het al zo vaak bestudeerde Holland is een voorbeeld dat navolging verdient. Een tweede belangrijke beslissing tot geleiding van de studie is de verdeling in drie perioden. Deel een behandelt het katholieke tijdvak, tot de politieke omwenteling in Friesland van 1580. Deel twee is gewijd aan de zeventiende eeuw, waarin een ander systeem van – zoals de schrijver wil: 'humanistische' – armenzorg gerealiseerd werd. Deel drie omvat het laatste kwart van de zeventiende en de achttiende eeuw, toen door de afnemende welvaart een rationalistischer armenzorg noodzakelijk werd.

Aan het begin van de armenzorg in de Nederlanden staat het edict van 1531, dat tot aan het eind van de achttiende eeuw de armenzorg zou bepalen. De

auteur beschouwt het als een achterhaald standpunt dat pas de Reformatie tot een nadere bezinning op de armenzorg heeft geleid. Al na het midden van de zestiende eeuw nemen de steden hun verantwoordelijkheid op voor de armenzorg als onderdeel van het 'humanistisch' gedachtengoed, zonder dat de auteur voldoende onderbouwt wat zij nu precies met dit 'humanistisch' bedoelt.¹ Na de Reformatie, met het wegvallen van kloosters en charitatieve katholieke instellingen, wordt het meer dan voorheen de taak van de overheid – provincie en steden – voor de armen zorg te dragen. Zo besloten de Staten tot de oprichting van een Landschaps tucht- en werkhuis. De armvoogdijen in de Friese steden, alle elf, kregen jaarlijks een subsidie van de gewestelijke ontvanger van de kloostergoederen. Zonder blikken of blozen en zonder nadere toelichting vindt de auteur 'het niet erg waarschijnlijk dat deze subsidie aan de steden een compensatie was voor het wegvallen van de kloosterliefdadigheid' (blz. 73). Had zij dat expressis verbis ergens vermeld willen zien? Maar deze kanttekeningen zijn de enige die ik bij dit boek wil plaatsen. Wanneer de schrijver vervolgens overgaat tot een beschrijving van de ontwikkeling van de armenzorg zowel gewestelijk als stedelijk, biedt zij een schat aan bijzonderheden, opgedolven uit de archieven: gewestelijke regelgeving, verbod op landloperij en bedelarij, tucht-, wees- en werkhuisen, oortjes- en wintergeld, stadsarmvoogdijen enz. enz. Zo laat ze zien hoe de stad Sneek in 1585 door de provincie werd gelast om het bedelen te verbieden of hoe in Franeker en Leeuwarden enkele gevallen van zelfverrijking aan het licht kwamen. Een voortreffelijk register ontsluit haar boek op tal van onderwerpen, ook op kerkgenootschappen.

Wanneer komen nu de dopers om de hoek kijken? Zodra blijkt dat de gereformeerde armenzorg alleen lidmaten van de gereformeerde kerk bedeeft. Dan zijn de dopers aangewezen op ondersteuning door de eigen kring of door de stedelijke armenzorg. De religieuze pluriformiteit leidde slechts zelden tot een gemeenschappelijke stichting. Interessant is de situatie in Franeker, met recht 'een geval apart' genoemd. Daar kreeg het 'Stads provenhuis' een gemengd college van voogden: twee leden namens de stichters, een lid van de raad, een lid van de gezwoeren gemeente, een bevelhebber van de schutterij en daarnaast een gereformeerde, een katholieke en een doopsgezinde burger (blz. 143-144). Soms werden in een stedelijk burgerweeshuis, dat *dus* gereformeerd was, doopsgezinde of katholieke binnenouders aangesteld. Toen echter in Harlingen na de sluiting van de vrede van Munster het voorstel werd gedaan om de zeeliedenbeurs (een onderlinge verzekering) ten goede te laten komen van de wezen en de beurs te verdelen over de verschillende diaconieën, met inbegrip van de doopsgezinden,

1 Verg. bijvoorbeeld de weinig concrete mededeling: 'Humanistische inspiratie leidde in de zestiende eeuw tot de stichting van weeshuizen' (blz. 164). Waarom hier niet gewoon over medemenselijkheid of *caritas* gesproken?

stuitte vermoedelijk het laatste toch op zodanige bezwaren dat van het plan niets gekomen is.

Een essentieel probleem bij de armenzorg van de ‘getolereerde gemeenten’ was dat zij juridisch niet verantwoordelijk gehouden konden worden om de eenvoudige reden dat zij niet mochten bestaan. Zij konden dus geen rechtsgeldige organisatie vormen en diensgevolge geen bezit er op na houden (blz. 152). In de praktijk kwam het er echter toch op neer dat men voor de eigen armen en wezen zorgde en ook gehouden werd dit te doen. De doopsgezinde armenzorg deelde in de karakteristiek van het algemene doperdom: door soberheid tot welstand, ja zelfs rijkdom gekomen. In 1798 bleken de doopsgezinde armen rijker bedeed dan de anderen, en de denominaties bedeeden ook verschillend: de verenigde Waterlandse en Vlaamse gemeente in Sneek gaf iets meer dan dertig gulden, de Oudvlaamse maar liefst honderdvijfentwintig gulden! Een overeenkomst met de gereformeerden lag in de eis dat een bedeelde lidmaat moest zijn van de kerk: belijdenis moest hebben gedaan en regelmatig de dienst hebben bijgewoond. Was dit niet het geval, dan kon een diaconie proberen onder de verplichting tot ondersteuning uit te komen. Schrijnend is het voorbeeld van de weduwe in Leeuwarden die door de doperse diaconie was uitgesloten van bedeling, omdat zij al geruime tijd de dienst niet had bijgewoond. De diaconie verwees haar daarom naar de stadsarmvoogdij. Het kwam tot een proces tot voor het Hof van Friesland, omdat ook de magistraat weigerde haar bij te staan. Wat bleek? De vrouw had altijd aan de gemeente bijgedragen tot ze – door ziekte tot armoede vervallen – niet langer de kerkdiensten had kunnen bijwonen. Van de zijde van de gemeente had men haar nooit bezocht of navraag gedaan; men probeerde van haar af te komen door haar stilzwijgend terzijde te schuiven. Het Hof gelastte de diaconie om haar te ondersteunen (blz. 276). Overigens maakte juist de mogelijkheid tot uitsluiting de rijkdom van de armenkassen groter. En wie werd bedeed zou het weten ook: de ondersteunden moesten merktekens dragen, de Menno-nieten een M! (blz. 315). Als laatste voorbeeld uit de rijke studie van Joke Spaans vermeld ik het doopsgezinde diaconiehuis van Harlingen, waarvan een reglement uit 1769 bewaard is. Zou het niet aardig zijn wanneer de auteur dit reglement eens in ons blad zou willen publiceren? Het is met haar boek ten slotte als met het kostelijke Friese roggebrood: een enkel smeug sneetje smaakt zoveel heerlijker dan het hele brood achter elkaar!

Anton van der Lem

Signalementen

W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerde protestantisme in Friesland 1580-1650* (Hilversum, Verloren – Leeuwarden, Fryske Akademy, 1999) ISBN 90-6550-044-8.

Deze fraai verzorgde en vernieuwende studie richt zich op de vraag wat de plaats was van het gereformeerde protestantisme in de Friese maatschappij sedert 1580, het eerste jaar waarin de als Gideonsbende begonnen nieuwe godsdienstige beweging de publieke kerk vormde.

In dat kader wordt allereerst nagegaan of en in hoeverre in Friesland in de periode 1580-1650 de bevoorrechte gereformeerde kerk een minderheidskerk is geweest, hoe die gereformeerde kerk in lidmatenaantallen is gegroeid, welke drijvende krachten haar groei hebben beïnvloed en welke weerstanden de gereformeerden bij de uitbouw van hun kerk moesten overwinnen. In het tweede hoofdstuk, waarin de getalsmatige groei van de gereformeerde kerk in de provincie Friesland zo goed mogelijk wordt gereconstrueerd, wordt tevens gepoogd een vergelijking te maken met de aantallen doopsgezinden, katholieken en confessioneel niet-gebondenen. In de volgende hoofdstukken staan het gereformeerde geloof, de gemeentevorming, de realisatie van de idealen van de gereformeerden en de opbouw van de gereformeerde kerk centraal. Tevens wordt in deze studie onderzocht hoe de mensen van verschillende confessies met elkaar leefden.

C. Berkvens-Stevelinck, J. Israel and G.H.M. Posthumus Meyjes, ed. *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden etc., Brill, 1997) ISBN 90-04-10768 1. Studies in the history of Christian thought 76 ISSN 0081-8607.

Een congres in Wassenaar in juni 1994 over dit onderwerp is de aanleiding voor deze uitgave.

Het boek opent met een artikel van de hand van Jonathan Israel die als afsluiting van het congres de bijdragen en discussies samenvatte. In zijn bijdrage geeft hij een summier, maar heldere uiteenzetting van de tolerantie en intolerantie tussen de gereformeerde kerk en de andere kerkelijke groeperingen in de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw en tevens plaatst hij daarbinnen de zestien bijdragen die het boek bevat. Daarvan vermelden wij hier alleen de drie artikelen waarnaar via het trefwoord *mennonites* of *anabaptists* verwezen wordt. M.E.H.N. Mout, 'Limits and debates: a comparative view of Dutch tolera-

tion in the sixteenth and early seventeenth centuries'; H. Posthumus Meyjes, 'Tolérance et irénisme'; W. Frijhoff, 'Dimensions de la coexistence confessionnelle'. In het laatste artikel wordt de veiling van de bibliotheek van de doopsgezinde Frans Jansz. van Santen in 1662 als voorbeeld opgenomen. Bietenholz' artikel over Zwicker en Berkvens-Stevelincks studie over de *Historie der Reformatie* van Gerard Brandt mogen hier niet onvermeld blijven.

B. van den Bosch-Vervoort, *De doopsgezinde Haarlemse hofjes. Zuiderhofje-Wijnbergshofje-Bruiningshofje-Blokshofje* (Haarlem, De Vrieseborch, 1999) ISBN 90-6076-458-7. Haarlemse miniaturen 49.

Drie van de vier doopsgezinde hofjes in Haarlem worden nog beheerd door doopsgezinden. Het Blokshofje werd in 1970 verkocht. Dit laatste hofje krijgt dan ook de minste aandacht in de beschrijvingen, die naast de gebruikelijke aandacht voor de geschiedenis van gebouw en bestuur, ook veel informatie bieden over bewoonsters en hun leefomstandigheden. Bijna een derde van het boekje wordt gevuld met interviews van respectievelijk een regent, bewoner en voormalig regentes, waardoor het doopsgezind hofjesleven eind twintigste eeuw enig relief krijgt.

J. ten Doornkaat Koolman, *Dirk Philips. Friend and colleague of Menno Simons 1504-1568*. Translated from the Dutch by W.E. Keeney. Edited by A.C. Snyder (Kitchener, Ohio, Pandora Press, 1998) ISBN 0-99698762-3-8.

Behalve de bijlagen die al eerder vertaald en uitgegeven zijn door professor William E. Keeney, Cornelius J. Dyck en Alvin J. Beachy in WDP (*Writings of Dirk Philips*, Scottdale, PA, Herald Press, 1992) is nu de biografie van Dirk Philips in het Engels beschikbaar. Het boek is vertaald door Keeney, die al 40 jaar publiceert over Dirk Philips, en vervolgens vanuit die vertaling hertaald in een goed lopende tekst door Arnold C. Snyder. Het resultaat is een goed leesbare biografie. Aanvullend in deze uitgave zijn een korte levensbeschrijving van de auteur, J. ten Doornkaat Koolman (1885-1978), en een selectieve bibliografie van diens geschriften. Ook is een nieuwe en uitgebreidere index toegevoegd. Het werk is in 1964 in het Nederlands verschenen.

J. van Eijnatten, *Mutua Christianorum Tolerantia. Irenicism and toleration in the Netherlands: The Stinstra affair 1740-1745* (Florence, L.S. Olschki, 1998) ISBN 88-222-4656-X.

Na het eerste deel uit deze serie *Studi e testi per la storia della tolleranza in Europa nei secoli XVI-XVIII* over Daniel Zwicker, dat in de vorige Bijdragen is gesignaleerd, is nu het tweede deel verschenen, waarin de Nederlanden centraal staan. De eerste drie woorden van de titel van het boek zijn ontleend aan de 'Oratio de mutua christianorum tolerantia' die op 8 februari 1745 door Johannes van den Honert – professor, theoloog en calvinist – bij de 170ste verjaardag van de Leidse Universiteit werd gehouden. Deze redevoering over de onderlinge verdraagzaamheid der christenen is de laatste verklaring in de zaak Stinstra, die in 1740 begon met het aanbieden door Joannes Stinstra e.a. van de 'Deductie voor het regt van de vrijheid van geloove, godsdienst, en conscientie. Gevoegd by een request op den naam van de doopsgezinde gemeenten in Friesland ingeleverd aan de Edele Mogende Heeren Staaten der gemelde Provincie, ten Landdage gewoonlijk vergaderd te Leeuwarden Ao 1740'. In Van den Honerts en Stinstra's tekst komen de behoefte aan en de grenzen van de verdraagzaamheid aan de orde. Beide teksten ontleenen een groot deel van hun argumenten aan eerdere confrontaties tussen doopsgezinden en calvinisten en zijn qua opbouw en relatieve korthed vergelijkbaar. Daarnaast zijn zij beide produkten van hun tijd met een argumentatie die beïnvloed is door veranderde filosofische inzichten, politieke veranderingen, buitenlandse intellectuele invloeden en een nieuwe religieuze bewustheid. Het geestelijk klimaat van waaruit deze beide teksten ontstonden krijgt ruimschoots aandacht, waarbij ook andere teksten en pamfletten die een rol speelden in deze zaak worden meegenomen. Op deze wijze wordt een beeld geschetst van de aard en betekenis van de zaak Stinstra en wordt de basis gecreëerd om beide teksten op hun waarde te kunnen beoordelen. De teksten zelf zijn als een appendix achter in het boek opgenomen. De *Deductie* in het Nederlands met de Engelse vertaling er naast; de *Oratio* in het Latijn, een taal die de lezer geacht wordt passief te beheersen. Een gedrukte vertaling uit 1747 – aanwezig in de meeste grotere bibliotheken – kan de niet klassiek-geschoolde lezer hier uitkomst bieden. Het is een gedegen studie die de zaak Stinstra internationaal toegankelijk maakt.

N. Fischer en M. Kobelt-Groch, ed.. *Aussenseiter zwischen Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Hans-Jürgen Goertz zum 60. Geburtstag* (Leiden etc., Brill, 1997) ISBN 90-04-10498-4. Ook verschenen als deel 61 van: *Studies in medieval and reformation thought* ISSN 0585-6914.

De auteur van vele artikelen en monografieën over Thomas Müntzer en over de doopsgezinden wordt in deze bundel onder meer gefêteerd met een artikel van Marion Kobelt-Groch, 'Unter Zechern, Spielern und Häschern. Täufer im Wirtshaus', waarin de rol van de herberg als verzamelplaats van doopsgezinden wordt aangemerkt, maar meer nog als een plek waarin doopsgezinden door hun afwij-

zende houding t.o.v. een aantal gebruiken opvielen en daardoor opgepakt werden. Michael Driedger beschrijft het proces tegen de koopman Hans Plus die ervan verdacht werd wederdoper te zijn in: 'Sind Mennoniten Tatsächlich Wiedertäufer? Der Reichskammergerichtsprozess Hübner contra Plus 1661-1663'. Het vierde deel van de bundel is getiteld: 'Beispiele Täuferische Aktivität' en bevat bijdragen van Ralf Klötzer, 'Hoffnungen auf die andere Wirklichkeit. Die Erwartungshorizonte in der Täuferstadt Münster 1534/35' en Werner O. Packull, 'Weite Wege von Mähren nach Hessen. Die zweite Missionsreise Peter Riedemanns'. Heinold Fast beschrijft het leven van de doopsgezinde schilder Jörg Propst Rotenfelder, zijn denkwereld, zijn plaats in de discussie tussen Marpeck en de Zwitserse doopsgezinden, in zijn tijd in: 'Von Amt des "Lesers". Zum Kompilator des sogenannten Kunstbuches. Auf den Spuren Jörg Malers'. Andere artikelen zijn onder meer James M. Stayer, 'Luther und die Schwärmer. Karl Holl und das abenteuerliche Leben eines Textes' en Günter Vogler, 'Ernst Bloch und Thomas Müntzer. Historie und Gegenwart in der Müntzer-Interpretation eines Philosophen'.

A. Friesen, 'Present at the inception: Menno Simons and the beginnings of Dutch Anabaptism' in: *The Mennonite Quarterly Review* 72 (1998) pp. 351-388.

Menno's rol in de dagen na Munster zorgde voor een theoretische en praktische onderbouwing van zijn geweldloze theologie. Het is echter al lang voor zijn openlijke bekering dat Menno, volgens de auteur, een nauwe relatie had ontwikkeld met de Schrift en de evangelische theologie, mede geïnspireerd door de geschriften van Erasmus.

F.W. Gorter, *Dagboek*. 3 diskettes samengesteld door D.E. Dop naar het typoscript van G.N. Schutter. Enschede, 1999.

Hoewel het gebruikelijk is alleen papieren informatiedragers te signaleren, wil ik graag een uitzondering maken voor deze diskettes op WP5.1. Foeke Wigles Gorter (1756-1836) was vanaf 1784 lekenprediker bij de Doopsgezinde gemeente te Knijpe en vanaf 1790 tot aan zijn dood bij de Doopsgezinde gemeente in Sappemeer. Van 1780 tot 1835 heeft hij een dagboek bijgehouden dat met een hiaat voor de jaren 1790 tot 1804 en van 1807 tot 1811 bewaard is gebleven. In 1965 is door G.N. Schutter te Sappemeer een transcriptie gemaakt, die nu samen met de proponentsscriptie van H.W. Meihuizen uit 1933 over Gorter is ingelezen op de computer. Een uitgave van het dagboek is in voorbereiding.

A. Hoekema, '150 Years of Dutch Mennonite Missions from a historical perspective' in: *Mission Focus: Annual Review* 6 (1998) pp. 173-184.

De voordracht van 24 oktober 1997 in Schoorl, die onder de titel '150 jaar doopsgezinde zending in historisch perspectief' in de Doopsgezinde Bijdragen van 1998 verscheen is hier zonder de illustraties in het Engels opgenomen.

A. Hoekema, V. Kal en H. de Vries, *De reikwijdte van het geduld. Wijsgerige en theologische opstellen. Aangeboden aan Auke de Jong bij zijn afscheid als hoogleraar* (Zoetermeer, uitgeverij Boekencentrum, 1999) ISBN 90239 0380 3.

Bij het afscheid in maart 1999 als hoogleraar wijsbegeerte van de godsdienst en zedekunde aan de Universiteit van Amsterdam en aan het Doopsgezind Seminarium werd deze bundel opstellen waarin geduld de rode draad vormt aangeboden aan Auke de Jong. Dertien bijdragen van collega's, vrienden en leerlingen zijn in deze bundel opgenomen. De eerste zeven opstellen zijn wijsgerig van aard, daarna volgen twee opstellen waarin het geduld onderzocht wordt buiten de context van Europa. Daaronder valt ook de bijdrage van Alle Hoekema, 'Kijk maar, alles staat op het ticket geschreven. Lotsaanvaarding in een Indonesische context'. Aan de hand van werken van vier schrijvers van moderne Indonesische letterie wordt een beeld geschetst van de verschillende wijzen om zich in de genoemde levenshouding te schikken of zich ertegen af te zetten. In een dubbel naschrift wordt kort ingegaan op de mogelijke verbanden met de *Gelassenheit* van Martin Heidegger en met de christelijke theologie in Indonesië. De vier laatste opstellen zijn theologisch van aard. Daaronder is ook de bijdrage van Sjouke Voolstra, 'Gelassenheit als wezenskenmerk van de radicaal reformatorische vroomheid'. Via de betekenis van de term *Gelassenheit* in de Duitse mystiek van de Middeleeuwen wordt aan de hand van Andreas Karlstadt geïllustreerd hoe dat begrip gerecipieerd, geactualiseerd en van een bijbels fundament voorzien wordt in de radicale reformatie waarvan de doperse beweging een van de vruchten is.

N. Klaversma en K. Hannema, *Jan en Casper Luyken te boek gesteld. Catalogus van de boekencollectie Van Eeghen in het Amsterdams Historisch Museum* (Hilversum, Verloren, 1999) ISBN 90-6550-581-4.

De presentatie van dit boek vormde de aanleiding voor de Jan Luyken tentoonstelling in de Universiteitsbibliotheek Amsterdam, die ook opgenomen was in het voorjaarsuitstapje van de DHK. Het boek, of liever de catalogus, beschrijft alle boeken van het Amsterdams Historisch Museum met prenten van Jan en Casper

Luyken. De basis van deze rijke verzameling vormt de collectie boeken van Christiaan Pieter van Eeghen, die na zijn dood door de familie geschonken is. In de loop der jaren is deze collectie uitgegroeid tot de 1508 nummers die nu beschreven zijn. De boeken zijn beschreven volgens de voor oude drukken gebruikelijke normen, met de collatieformule, de vingerafdruk volgens de STCN norm en de exemplaarbijzonderheden. Voor boeken na 1800 zijn andere, minder uitgebreide regels gevolgd. Verschillende exemplaren van een druk, alsmede de verschillende delen van een meerdelig werk hebben een eigen nummer en ook de boeken die al dan niet toevallig zijn samengebonden met een boek waarin prenten van Luyken staan zijn beschreven. Het is een mooie catalogus van een prachtige verzameling, die beslist meer bekendheid verdient.

H. Miedema, *Karel van Mander. The Lives of the Illustrious Netherlandish and German Painters* (Doornspijk, Davaco, 1999) ISBN 90-70288-95-8.

Met dit zesde en laatste deel is 'Het Schilder-Boeck', het magnum opus van de doopsgezinde schilder Karel van Mander opnieuw toegankelijk gemaakt voor de internationale wetenschappelijke wereld. Het eerste deel, dat in 1994 is verschenen, bevat de tekst in facsimile van de uitgave uit 1604 en de beschrijving van Van Manders leven uit de uitgave van 1618, met de Engelse vertalingen. De vijf volgende delen bevatten het commentaar. De noten zijn informatief en degelijk met beschrijvingen van de besproken schilders en schilderijen, en met verwijzingen naar artikelen over die schilders en schilderijen. Het nieuwe standaardwerk over van Mander ofwel "Miedema's van Mander".

E. Munnig-Schmidt en A.J.A.M. Lisman met tekeningen van C.J.Th. Schut, *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel. Historische beschrijvingen en afbeeldingen van kastelen, buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten aan de Vecht en de Angstel – van Zuilen tot Muiden. Alphen aan den Rijn* (Canaletto in samenwerking met het Oudheidkundig Genootschap Niftarlake, 1997) ISBN 90-6469-611-x.

Van de ongeveer 100 nog bestaande buitenplaatsen, die in deze vierde, opnieuw gewijzigde en aangevulde uitgave zijn beschreven, is twintig procent ooit in doopsgezinde handen geweest. Met name de Mennistenhemel, van Breukelen tot Loenen, levert hierin een groot aandeel met buitens als Boomrijk, Boom en Bosch, Queekhoven, Vroeglust, Groenevecht, Vijverhof, Sterreschans, Rupelmonde en Nieuwerhoek. Naast een afbeelding van de hand van de heer Schut en een korte beschrijving, veelal aangevuld met een historische schets, wordt indien

voorhanden van ieder huis achter in het boek de literatuur en een overzicht van eigenaren verstrekt.

L. van der Ploeg, *Rondom de vermaning. Geschiedenis van de Doopsgezinde Gemeente van Visbuurt en Ternaard* (Ternaard 1998).

Op 1 januari 1999 is de gemeente Holwerd/Blija/Ternaard ontstaan door samenvoeging van de Doopsgezinde gemeente Holwerd/Blija met de Ternaarder gemeente. Ruim 149 jaar daarvoor, op 15 maart 1849, hadden de doopsgezinde leden en enige belangstellende ingezetenen te Ternaard beraadslaagd of een op zich zelf staande gemeente los van Holwerd en Blija wenselijk was. Nadat men de zaken financieel had onderzocht, werd de gemeente op 21 december 1849 als opgericht beschouwd. De gebeurtenissen in de gemeente gedurende deze anderhalve eeuw, de verschillende predikanten, diakenen, kosteren en boekhouders passeren de revue na een korte inleiding over de geschiedenis voor 1849. Voor de periode 1906-1914 zijn de herinneringen van Ds. J.G. Frerichs gebruikt zoals hij deze in 1956 heeft gepubliceerd. Het is een fraai geïllustreerd overzicht geworden.

J.D. Roth, E. Back, ed. *Migrant Muses: Mennonite Writing in the U.S* (Goshen, Indiana, Mennonite Historical Society, 1998).

Het oktobernummer van *The Mennonite Quarterly Review* uit 1998 is met nieuwe paginering en een aantal kleine wijzigingen onder bovengenoemde titel als boek uitgegeven. In dit boek zijn 17 essays en 7 recensies opgenomen die een beeld geven van de huidige betrokkenheid van de Amerikaanse Mennonieten bij de literatuur. Speciale vermelding verdient hier het artikel van Ervin Beck, 'The signifying Menno: archetypes for authors and critics', waarin een aantal standaardvormen die kenmerkend zijn voor doopsgezinde literatuur de revue passeren. Aan bod komen onder meer het Menniste zusje, een Menniste leugen, Menniste zoet, zelfopoffering en het beeld van de martelares.

W. Stuve, 'Krupende door het Land van Voorn'. *De geschiedenis van de doopsgezinden op Voorne-Putten-Rozenburg* (Bernisse, Stichting Streekhistorie Voorne-Putten en Rozenburg, 1999). Publicatiereeks no. 12. Besteladres: Bernisseweg 13, 3211 AB Geervliet.

Na het verzamelen, ordenen en uitgeven van het bronnenmateriaal over doopsgezinden op Goeree en Voorne-Putten – met name in Goedereede, Ouddorp en

Brielle – waarvan wij in 1997 melding maakten, heeft het werk van de heer Stuve terecht een plaats gevonden in de Publicatiereeks van de Stichting Streekhistorie Voorne-Putten en Rozenburg.

Het werkje begint met een korte en algemene inleiding over de geschiedenis van de doopsgezinden in Nederland. Daarna komt Voorne aan bod. De overgeleverde doopsgezinde geschiedenis van Brielle begint in 1533 met de doop van Janneke Melchior Symonsdr. door Cornelis Pietersz uit den Briel. Vervolgens zijn er mededelingen uit 1534 van doopactiviteiten door Jan Beukelsz en Gerrit Boekbinder en in datzelfde jaar door Meynardt van Delft, die o.a. Anneke Jansdr. in Brielle doopte. In de zestiende eeuw en zeventiende eeuw bloeide het doopsgezinde gemeentelven, maar in de achttiende eeuw kwam het verval en het einde van de Verenigde Vlaamse & Waterlandse doopsgezinde gemeente. Ook Geervliet, Spijkenisse en Heenvliet kenden hun eigen gemeenten, alle Vlaams. Niet alleen voor de lokale geschiedenis is dit boekje een belangrijke bron, met haar vele lijsten met namen van leraren, attestaties, huwelijken, vrijgestelden van burgerdienst, biografische schetsen etc., maar ook voor de geschiedenis van het Nederlandse doperdom. Tenslotte een aardig gegeven: de beroemde zeventiende-eeuwse admiraal Witte Cornelisz. de With uit Brielle had doopsgezinde ouders.

L. Terpstra, 'Leid mij in Uw waarheid'. Een onderzoek naar de hermeneutiek van de dopers en Calvijn. Kampen 1999. Doctoraalscriptie theologiegeschiedenis.

In deze scriptie, waarvan nog enkele exemplaren bij de auteur verkrijgbaar zijn, wordt de uitleg van de Schrift door Calvijn en de dopers aan een nader onderzoek onderworpen. Beide richtingen beriepen zich op de Bijbel als de enige autoriteit voor het ware geloof, maar geen van beide slaagde erin de ander te overtuigen van haar visie op onderwerpen als de doop, de eed en de zwaardmacht. Deze verschillen worden historisch verklaard door een verschil in de hermeneutiek van beide richtingen. Laas Terpstra onderzoekt de overeenkomsten en verschillen in de hermeneutiek van Calvijn en de dopers en probeert vervolgens zijn conclusies zichtbaar te maken door Calvijns en Menno's uitleg van Psalm 25 naast elkaar te leggen. Voor Menno's uitleg baseert hij zich niet alleen op de uitgave 1558, maar ook op de vroegere uitgave van 1539 en op de hertaling van H.W. Meihuizen met toelichting van J.P. Jacobszoon en de vertaling van S.J. de Zee. Een degelijke en diepgaande studie.

J.D. Thiesen, *Mennonite & Nazi? Attitudes among Mennonite colonists in Latin America, 1933-1945* (Kitchener, Ontario, Pandora Press, 1999) ISBN 0-9683462-5-1.

Met uitzondering van mogelijk alleen in Duitsland zelf werd er door doopsgezinden nergens zo positief op het nationaal-socialisme en *Het Nieuwe Duitsland* gereageerd als in Zuid- Amerika. Deze voorzichtig geformuleerde uitspraak, met name naar de Duitse doopsgezinden, is geen schokkend nieuws voor wie de geschiedenis van Fernheim (Paraguay) enigszins kent. In deze studie over doopsgezinde kolonisten in Zuid- en Midden-Amerika, die in meerderheid direkt uit Rusland of via Canada daar terecht waren gekomen, probeert Thiesen de antwoorden te vinden op de vraag hoe dit kon gebeuren. Lokale verschillen, toeval, gebeurtenissen uit het (recente) verleden, de tegenstellingen tussen geloof en politiek, de kracht van de oppositie vanuit de conservatieve doopsgezinde kringen, de invloed van het onderwijs en de predikanten, buitenlandse inmenging, anti-communistische gevoelens, doopsgezinde landeigenaren tegenover landarbeiders, alle mogelijke verklaringen passeren de revue en voegen iets toe aan het beeld, maar een eenduidig antwoord is er niet en kan ook niet gegeven worden. In het hoofdstuk 'Postwar Developments' komt de vlucht van vier Nederlandse oorlogsverdachten naar Zuid-Amerika even ter sprake.

Joost Vermoolen, *Genealogie en geschiedenis van het geslacht Mesdag* (Zutphen, Walburg Pers, 1998) ISBN 90-5730-033-8.

Een monumentaal werk. Dit rijk geïllustreerde en prachtig uitgevoerde familieboek is in drie delen opgedeeld. In het eerste deel wordt de stamboom gepresenteerd van circa 1400 tot heden met soms uitgebreide biografische beschrijvingen. In deel II wordt de geschiedenis van de familie Mesdag beschreven. Dit deel is opgesplitst in een Vlaamse (1400-1600), Friese (1600-1800) en Groninger (1800-1900) periode. Bijzondere aandacht wordt in dit deel geschonken aan enkele zaken die van grote invloed zijn geweest op de familiegeschiedenis: de emigratie vanuit Vlaanderen naar de Noordelijke Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw, de doopsgezinde overtuiging in de zeventiende en achttiende eeuw en de maatschappelijke doorbraak van de burgerlijke elite in de negentiende eeuw. In deel drie wordt stilgestaan bij de geschiedenis van de Stichting Mesdagfonds. Elk hoofdstuk wordt gevolgd door een korte samenvatting in het Engels.

In de Bijlagen is de brief van Jacques Mesdach aan zijn vrouw Sussaneke opgenomen. Jacques werd op 8 november 1567 te Kortrijk verbrand. De brief is geciteerd naar de uitgave in Van Braght. Het boek wordt ontsloten door een index op persoonsnamen en een uitgebreide literatuurlijst.

P. Visser, '“Wherever Christ is Among Us We Will Gather”: Mennonite Worship Places in the Netherlands' in: *The Mennonite Quarterly Review* 73 (1999) pp. 215-235.

Een chronologisch geordende beschouwing over de architectuur van vermaningen in Nederland vanaf het einde van de zestiende eeuw. Het gehele nummer van dit tijdschrift is gevuld met artikelen over architectuur van kerken en vermaningen over de gehele wereld.

S. Vuyk, *Uitdovende Verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1998) ISBN 90-6707-463-2.

Dit boek is een vervolg op Vuyks dissertatie *De verdraagzame gemeente van vrije christenen, remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek*. In dat werk kwam de belangstelling in die kringen voor een verlichte theologie en politieke democratie, een herboren kerk en educatief ingestelde cultuur tussen 1780 en 1800 aan bod. De periode na 1800 wordt gekenmerkt door een uitdovende Verlichting, waarin de rechten van de mens niet voor iedereen blijken te gelden, wetenschappelijk onderzoek geremd wordt en tolerantie naast het denken als wereldburger veelal verwordt tot nationaal gericht denken. Deze periode, die afgesloten wordt met de laatste leerlingen van Jan van Konijnenburg, hoogleraar van het seminarium van 1790-1827, wordt aan de hand van 15 biografische schetsen beschreven, voorafgegaan en afgerond door beschouwingen. In hoofdstuk 8 wordt een kort uitslagje gemaakt buiten de remonstrantse broederschap in: 'Verlichte doopsgezinde burens: Gerrit Heselink en Rinse Koopman'.

Verenigingsnieuws

Najaarsexcursie van de DHK 23-25 oktober 1998

In de herfst van 1998 ging de Doopsgezinde Historische Kring voort met haar ambitieuze excursieprogramma naar onze broedergemeenten in het buitenland. Werden vorig jaar de vrijwel verdwenen gemeenten in Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen in twee dagen bezocht, nu waren wegens de lange heen- en terugreis drie dagen nodig om de oude en nieuwe broedergemeenten in de Palts te bezoeken. Eckbert Driedger, voorzitter van de voor ons zo belangrijke Mennonitische Geschichtsverein, en Gary Waltner, hoofd van de Mennonitische Forschungsstelle, beiden daar werkzaam en wonend, hadden ons uitgenodigd voor een bezoek.

Op vrijdag 23 oktober vertrokken 59 deelnemers en -neemsters vanaf het station Den Bosch per bus (enkele met de auto), naar onze logeeradressen, 'Hotel Braun' in Kirchheimbolanden, voor de anderen Hotel 'Wasseruhr', waar we tegen zes uur aankwamen. Na de maaltijd konden we met elkaar en enkele gastheren en -vrouwen kennis maken, waarna Eckbert Driedger voor ons een inleiding hield over de geschiedenis van het Mennonietendorp Weierhof, dat we later uitgebreid zouden bezoeken.

Op zaterdag 24 oktober bezochten we op een historische rondrit eerst het kerkje (uit 1806) van de sinds 1568 bestaande doopsgezinde kerk van Obersälzen. De vervolgingstijd van de 16de eeuw en de Dertigjarige Oorlog overleefden maar twee gemeenten, die van Kriegsheim en Obersälzen. Bij deze Duitse dopers voegden zich in de tweede helft van de 17de eeuw gevluchte Zwitserse mennonieten. Door Nederlandse hulp konden dezen zich hier vestigen, een hulp die nu niet meer zo bekend is, noch bij Duitsers noch bij Nederlanders zelf. Ook ontvingen zij aanvankelijk steun van de keurvorst van de Palts, die na de 'grausame Krieg' nieuwe boeren zocht voor z'n ontvolkte land, onder meer onder de Zwitserse dopers. Zo ontstonden de nieuwe 'Höfe' met hun Zwitserse namen (zoals Weierhof = Vijverhof). Vanaf 1814 kwam de Kurpfalz bij Beieren en werd het gebied Rheinbayerisch en katholiek.

Hierna vertrokken we naar de zeer contrasterende moderne kerk van de Mennoniten-Brüdergemeinde Frankenthal, een gemeente die nu meest bestaat uit sinds 1977 daarheen getrokken Russische mennonieten. Een gemeente overigens die ooit centraal stond in de disputaties tussen de calvinistische keurvorsten en de ondanks vervolging aan hun geloof vasthoudende wederdopers. Frankenthal nam in de tijd na W.O. II veel Russische Aussiedler op – onder hen veel met Nederlandse namen –, uitgenodigd door de oorspronkelijke kerngemeente van

zo'n 10 Einsiedler. Er was een voor Nederlandse begrippen onvoorstelbaar groot, goed geoutilleerd kerkgebouw, tevens gemeenschapscentrum, verzeen met bibliotheken, vergadercentra, etc. Met grote toewijding wordt hier alle werk door de gemeenteleden verzet; jammer dat we hierover veel hoorden, maar het niet zelf konden ervaren. Er was zelfs een 'Putzplan', waaruit bleek dat bijv. met Oud en Nieuw '98 de families Thiessen, Braun, Domke en Fast samen poetsdienst hadden gehad.

Het middagprogramma was gewijd aan de stad Worms met z'n Dom, Luthermonument en joodse begraafplaats (alleen een blik over de muur en door de poort was ons helaas vergund). De middag werd besloten met een bezoek aan de wijngaard en -proeverij van de doopsgezinde familie Henge/Ernst Mülshheim, waar de heerlijke wijnen, gerijpt op fraaie berghellingen, ons in een milde stemming brachten. Ondanks vervolgingen had het leven toen ook wel wat.

In het gemeenschapshuis van 'De Weierhof' werd de maaltijd gebruikt en de avond besloten met een inleiding over de doopsgezinden op de Weierhof en in Rusland, en hun lotgevallen, waarbij de getoonde kaart bij ons lid, ds. Thimm uit Haarlem, reminiscenties en reacties opriep. De Weierhof werd in 1682 in erfelijke pacht uitgegeven aan de mennoniet Peter Crayenbühl (Krehbiel). Vele mennonietenfamilies leefden hier op de Höfe, de Weierhof en andere naburige. In 1706 kwam de Weierhof onder de jurisdictie van Nassau-Weilburg. Deze vorsten waren toleranter jegens de mennonieten dan de katholieke keurvorsten van de Palts. Door de vele contacten met mennonieten in Nederland, Zwitserland, Rusland enz. werd de Weierhof al vroeg een centrum van studie en scholing (vanaf ca. 1800). Vele conferenties werden er ook gehouden.

Op zondag 25 oktober verzamelden we ons voor de kerkdienst in de kerk van de Weierhof, waar de pastores Andrea Lange en Arno Thimm voorgingen. Na de koffie was er de mogelijkheid souvenirs voor goede doelen te kopen, vervaardigd door jongeren van de Weierhof, sommigen maakten kennis met Mattie en James Lowry, Old Mennonites uit de VS in hun mooie ingetogen kleding, op studie in Nederland en logerend in Aalsmeer.

Om 11.30 uur gingen de deuren van de Mennonitische Forschungsstelle (de bibliotheek en het archief van de Mennonitische Geschichtsverein) voor ons open, waar Gary Waltner (bibliothecaris) en Eckbert Driedger ('bouwpastoor') ons over vertelden en waar Gary het een en ander voor ons klaar had gelegd. Het is bewonderenswaardig wat in betrekkelijk korte tijd daar tot stand is gebracht, ondermeer door de daadwerkelijke arbeid van vele vrijwilligers. Velen vertrokken hiervandaan, gebukt onder een vracht boeken, waar gelukkig een lichtere beurs tegenover stond. We hadden, zij het kort, een indruk gekregen van de doelstelling van de Mennonitische Forschungsstelle, die dienstbaar wil zijn aan de noden van de kerk en aan die van de academische wereld, voorzover die geïnteresseerd is in geschiedenis en cultuur van onze geloofsgemeenschap.

De kerk van de Weierhof.
Foto: Angelique Hajenius,
Bilthoven.

Na een gemeenschappelijke maaltijd, nu bij de plaatselijke Griek, namen we 'schweren Herzens' (want wat hadden we al niet nog willen weten) afscheid om na de bustocht om ca.19.30 uur weer in 's-Hertogenbosch aan te komen.

In gedachten waren we nog bij de uit de verstrooidheid ontstane gemeenten, waarvan velen vroeger en nu de op zondagmorgen over ons uitgesproken zegen hadden ervaren in hun verdrukkingstijd: 'so sollst du deinem Sohn sagen: Wir waren Knechte des Pharao in Aegypten, und der Herr führte uns aus Aegypten mit mächtiger Hand'.

Bonny Rademaker-Helfferich

Voorjaarsbijeenkomst van de DHK op 29 mei 1999

Op de voorjaarsbijeenkomst van de DHK, gehouden in de Singelkerk en de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam stond de figuur van Jan Luyken (1649-1712) centraal. De uitgave van een catalogus van alle door hem geïllustreerde boeken en de tentoonstelling van een groot aantal fraaie illustraties van Jan en zijn zoon Casper in de UB van Amsterdam vormde de aanleiding voor de DHK om daarop aan te sluiten. Jan Luyken was in de Singelkerk gedoopt, maar boven alles had hij een uitgebreid zakelijk net in de doperse uitgeverswereld van zijn tijd. Dit alles werd in een aantal voordrachten belicht.

Michael Jonker, een free-lance kunsthistoricus, sprak over de kunst- en cultuurhistorische betekenis van het werk van Jan en Casper Luyken. Daarbij kwam ook het (doperse) mystieke dichtwerk van Jan aan de orde.

Piet Visser schetste de uitgeverswereld waarin vader en zoon zich succesvol bewogen. Hun geweldige productiviteit (ca. 4500 etsen en gravures voor ca. 400 boeken) getuigt ervan. De meest bekende werken zijn nog steeds de *Martelaers Spiegel* van Tieleman van Braght en het *Menselyk Bedryf*.

Nel Klaversma, met Kiki Hannema de samensteller van de pas uitgegeven catalogus, besprak aspecten van de Luyken-collectie uit het Amsterdams Historisch Museum, in het bijzonder dat deel dat werd samengebracht door Chr.P. van Eeghen. Na haar introductie over de tentoonstelling kon in groepen een bezoek worden gebracht aan de UB Amsterdam. Aldaar niet alleen bewondering voor het technische vakmanschap van vader en zoon, maar ook voor de levendigheid van de voorstellingen en de creativiteit van de uitbeeldingen.

Dat Jan meer dan een graficus was, bleek weer eens bij de sluiting van deze Luykendag. De drie liederen van zijn hand die gelukkig nog in onze liederenbundel staan, klonken even bewogen en beeldend als zijn grafisch werk.

Piet Tillema

Ledenlijst (namen verwijderd in online versie)

Voortzetting van de lijst in nummer 23, opgemaakt per 31 december 1998.

Het aantal leden, abonnees en donateurs bedraagt op 1 januari 1999

638

Adressen auteurs (verwijderd in online versie)

Doopsgezinde Bijdragen is een uitgave van de
Doopsgezinde Historische Kring

Deze stelt zich ten doel:

- de bestudering van het Doperdom en aanverwante stromingen
- de bezinning op de doperse traditie ten dienste van de kerkhistorie in het algemeen
- en de Doopsgezinde Broederschap in het bijzonder.

Zij tracht dit te verwezenlijken door:

- de uitgave van het jaarboek *Doopsgezinde Bijdragen* nieuwe reeks
- het houden van studiebijeenkomsten en excursies
- samenwerking met soortgelijke verenigingen in het buitenland
- de uitgave van tekstedities van oude bronnen, herspeld in modern Nederlands en voorzien van uitvoerige toelichting, zoals de reeks ***Doopsgezinde Stemmen*** (gratis te downloaden op: <https://dhkonline.nl>)

- 1 Broederlijke vereniging (1974) 50 blz
- 2 Menno Simons' Meditatie op de 25e Psalm (1976) 56 blz
- 3 Vreemdelingen en bijwoners. Vredesgetuigenissen uit het Nederlandse Doperdom (1979) 64 blz.
- 4 Melchior Hoffman, De ordonnantie Gods (1980) 48 blz.
- 5 Confessie van Dordrecht 1632 (1982) 64 blz.
- 6 "Uyt Babel ghevloeden, in Jeruzalem ghetogen " Menno Simons' verlichting, bekering en beroeping (1986) 64 blz.
- 7 Een gemeente van heiligen. De kenmerken van de ware kerk volgens Menno Simons (1994) 63 blz.

DOOPSGEZINDE BIJDAGEN nieuwe reeks 25 (1999)

ISBN 90-6550-177-0

Omslagillustratie:

d'Arke des verbonds in 't H. der Heiligen. EeKe, 447 in: Petrus Cunaeus.

De Republyk der Hebreën of Gemeenebest der Joden onder deWet der

Ceremonien den Dienstbaar Jerusalem, Vervolgd op de Drie Boeken van de

Heer Petrus Cunnaeus. Uyt de naargelaten Schriften van Wijlen H.W. Goeree.

Amsterdam, W. Goeree, 1683. Deel II, t.o.p. 150

ISBN 90-6550-177-0